

СТАТТІ

Маловідомі сторінки історії

Ю. П. ЛАВРОВ (Київ)

Початок діяльності Союзу Визволення України *

Дещо інший, здебільшого координаційний, характер мала нарада керівників підпільного руху СВУ М. Залізняка, В. Дорошенка й Д. Донцова, яка відбулася 29 листопада. Після доповіді Д. Донцова про проведену ним нараду в Чернівцях з участю членів групи Вольфа (підпільний псевдонім) М. Залізняка запропонував вести всю підпільну роботу Союзу лише у великих містах Галичини, зокрема, таких, як Львів, де для цього є найбільш сприятливі умови і не так небезпечно, як у малих містечках Буковини. Саме зі Львова підпільна діяльність СВУ має бути поширена на всі регіони Галичини. Тільки тут, на думку Залізняка, можна оживити підпільні групи, секції й започаткувати позитивну роботу, яка повинна поєднуватися з визвольним рухом на російській Україні.

Що ж до терористичного акту, то до нього слід добре підготуватися, почекавши, коли російський уряд виразно виявить своє стаачення до українського питання, хоча можна здогадуватися, яким воно буде, а потім якнайшвидше знищити небезпечно-шкідливих ворогів української справи графа В. Бобринського й Дудикевича. Цю акцію доцільно доручити виконати Лопухові й Вольфу, попередивши їх, щоб нічого не робили в Чернівцях, навіть не проводили там ніяких нарад та швидше перебиралися до Львова⁷⁶.

Отже, на окупованих Росією територіях Галичини й Буковини СВУ створила кілька підпільних бойових груп. Наведені вище дані дають підстави дійти висновку, що жандармській контррозвідці навряд чи вдалося всіх їх виявити. Ці групи, об'єднуючи людей різних політичних і партійних переконань, під керівництвом Залізняка діяли цілком у дусі есерівської програми й терористичної тактики, не забуваючи збирати розвідувальні дані для центральних держав. Саме такі методи діяльності Залізняка, як голова СВУ, намагався прищепити й іншим членам Союзу.

Крім згаданих вище бойових груп Союзу, на окупованих Росією територіях, особливо в Галичині, діяли й інші українські підпільні осередки, які склалися переважно з працівників колишніх приватних і державних австрійських установ. Підтримуючи зв'язки з керівниками бойових підпільних структур СВУ, вони підпорядковувалися віденській Головній Українській Раді й виконували її директиви. До однієї з таких груп, створеної у Львові, входили директори страхового товариства "Дністер" доктори Стефан Федак й Володимир Охримович, директор товариства "Народна торгівля" Микола Заячківський, член товариства "Просвіта" Іван Кивелюк, ректор уніатської духовної семінарії священник Іларіон Паньківський, відставний професор реальних училищ

Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн. — 1998. — № 4.

Володимир Шухевич та його брат Микола, чиновник Юліан Сошиський та кілька інших чиновників, професорів університету та священників⁷⁷.

18 грудня 1914 р. на засіданні цієї групи, яке відбулося в приміщенні страхового товариства "Дністер" з участю В. Охрімовича, С. Федака, братів М. і В. Шухевичів й М. Заячківського, а від СВУ - - В. Дорошенка, обговорювалося питання "що далі робити?" Більшість присутніх висловилися за те, щоб зачекати до з'ясування становища в окупованій Галичині. Виступаючи від імені молоді, зв'язаної з бойовими групами СВУ, В. Дорошенко вказав на необхідність отримання чітких директив від українських діячів з Відня й домовитися з ними про шляхи дальшого розвитку українського руху в Галичині й загатом в Україні. Ця пропозиція була підтримана присутніми, які доручили "молоді" підтримувати зв'язки з Віднем за умови дотримання особливих заходів конспірації⁷⁸.

Через два дні на квартирі П. Войнаровського відбулася нарада представників львівських підпільних груп. Учасники її - - П. Войнаровський, Стафіняк, М. Курцеба, уніатський священник доктор Іван Соболь, В. Скокун та В. Дорошенко - - вирішили відрядити до Відня М. Залізняка й Д. Донцова, які мали зустрітися з К. Левицьким і доповісти йому про дійсний стан "української справи" в Галичині й справи "Унії". Вони повинні отримати чіткі директиви про те, що робити і як ставитися до російської адміністрації й православного духовництва, яку позицію зайняти львівським українцям -- очікувальну, примиренську чи активну, як боротися з насаджуваним російським Синодом православ'ям. На всі ці питання К. Левицький та українські діячі у Відні мали дати відповідь, бо представники українських партій, які залишилися у Львові після відступу австрійських військ, надалі не можуть сидіти без діла й почнуть самостійно діяти так, як "підказує їм національна совість і як цього вимагають обставини". До отримання вказівок з Відня члени вказаної групи будуть чекати, аналізуючи дії російського уряду в Галичині⁷⁹.

Наступного дня В. Дорошенко виїхав у Стрий, а звідти в с. Корчин Скольського повіту для зустрічі з М. Залізником, який там проживав з дружиною, і мав негайно їхати до Відня для консультацій з К. Левицьким й Головною Українською Радою⁸⁰.

Як свідчать агентурні жандармські донесення, через кілька днів львівським підпільникам у Відні було роз'яснено, що навіть в разі залишення Галичини в складі Росії українські діячі, які свого часу виїхали вглиб Австрії, повинні там залишатися й працювати на користь майбутньої самостійної України. Коли ж Австрія зазнає поразки у війні, вони повинні переїхати до Німеччини чи Швейцарії або навіть до Канади й продовжувати працювати для українського народу Галичини й усієї України. Що ж до тих діячів, які залишилися у Львові й на решті території Галичини, окупованої Росією, вони не повинні припиняти української національної роботи, яка заборонена російською адміністративною владою, діяти навіть нелегально також у Південній Росії. У цій справі Рада розраховує отримати матеріальну допомогу від австро-угорського й німецького урядів.

Виявивши з допомогою своїх таємних агентів, засланих у підпільні організації (14 з них діяли у Львові й 53 на решті території Галичини⁸²), їх персональний склад, зв'язки та явки, жандармська контррозвідка почала їх ліквідацію. Однак завдяки своїм інформаторам, що працювали в губернській адміністрації та уважно стежили за діями поліції, більшості підпільників вдалося своєчасно виїхати зі Львова в гірську місцевість, а звідти перебратися до Австрії. Царська охоранка провела кілька сотень арештів, затримуючи всіх, хто викликав підозру.

Проводячи повальні обшуки у колишніх державних і приватних установах, охоранка виявила, що страхове товариство "Дністер", в якому

працювало близько 40 співробітників і яке продовжувало діяти за дозволом окупаційних властей, під виглядом здійснення фінансових операцій матеріально підтримувало український рух у Галичині навіть після приходу туди російських військ. В приміщенні товариства і кабінеті його директора В. Охрімовича було виявлено літературу революційного змісту, прокламації, а також кілька тисяч примірників виданого ще за австрійських властей "Кобзаря" Т. Г. Шевченка, який звідси швидко розповсюджувався. Серед особистих паперів Охрімовича поліцаї знайшли документи М. Залізняка й листи, що свідчили про їх родинні зв'язки⁸³.

Обшук приміщення українського іпотечного банку, що містився в будинку страхового товариства "Дністер", доповідав Мезенцев шефу корпусу жандармів у Петербурзі, дав "незаперечні підстави" твердити, що австрійський уряд через нього ще до війни постачав грошима своїх агентів-пропагандистів у ряді європейських столиць, зокрема, відомих російських революціонерів М. Меленевського та В. Степанківського в Лондоні тощо. Тоді ж були проведені обшуки в квартирах М. Грушевського, К. Левицького та резиденції митрополита графа А. Шептицького, в результаті яких виявлені важливі, на думку поліції, документи, що свідчили про розвиток "мазепинського" руху в Галичині й Наддніпрянщині, спрямованого на відокремлення України від Росії і приєднання її до Австро-Угорщини, а також про ворожу щодо Росії діяльність настоятеля гатицької греко-католицької церкви⁸⁴.

У другій половині вересня 1914 р. за дорученням голови Союзу М. Залізняка і згодою австрійського міністерства закордонних справ М. Меленевський, Л. Цегельський та С. Баран як представники СВУ виїхали до Болгарії й Константинополя для встановлення представницьких стосунків з керівництвом Болгарії й Туреччини та налагодження зв'язків з українцями, що там проживали. З метою ознайомлення болгар з українським національним рухом і політикою Союзу щодо Росії у роки війни вони видали в Софії болгарською мовою брошури М. С. Грушевського "Огляд української історії", Л. Цегельського "Не звільнення, а пригноблення" разом з географічними картами етнічного розташування давньої Української держави, територія якої охоплювала землі від рік Сан й Нарева на заході до Дінця, Дону й Північного Кавказу на сході, від рік Прип'ять і Десна на півночі до Чорного й Азовського морів на півдні, а також опублікували ряд статей антиросійського спрямування.

У Константинополі, за свідченням російського дипломата, який там проживав, вони за допомогою австрійського посольства надрукувати в місцевій пресі відомості про те, що колишня Українська держава займала землі від Карпат до Волги, включаючи сучасні Курську та Воронежську губернії, що колись самостійна Україна вже багато століть перебуває під російським ярмом, а з початком війни вимагає національної свободи й готова боротися разом з Австрією, Німеччиною й Туреччиною проти спільного ворога — Росії⁸⁵.

Встановивши в Константинополі зв'язки з колишнім російським соціал-демократом Парвусом, М. Меленевський скликав збори місцевих українців, на яких розповів про програму СВУ і закликав присутніх працювати в ім'я створення незалежної української монархічної держави на чолі з німецьким принцем. Крім того, там же ним була заснована група "Українська соціал-демократія", яка повинна була разом з СВУ проводити антиросійську агітацію серед українського населення Австро-Угорщини й Росії та активно сприяти Австрії, бо лише остання "гарантує національні права України"⁸⁶.

Згодом, коли на боці центральних держав у війну проти Росії вступила Туреччина, Меленевський та його прибічники видали в Константинополі прокламації— звернення до російських солдатів із закли-

ком не стріляти в турок чи німців, а повертати зброю проти своїх командирів, здаватися у полон та зустрічати турецькі війська як своїх визволителів. Завершувалися прокламації закликами: "Хай живе селянська й робітнича революція проти гнобителів народу..! Хай на місце царсько-каторжної Росії стануть вільні й самоправні російський, український, грузинський і інші народи!"⁸⁷.

Крім легальної роботи, Меленевський досить активно займався в Константинополі й нелегальною діяльністю. Зокрема, з допомогою вже згаданого Парвуса, зв'язаного з німецьким посольством, йому вдалося встановити тісні контакти з німецькими агентами на Балканах і в Туреччині Ціммером і Небелем, а також з німецьким генералом на турецькій службі Лиман-пашою. Дізнавшись від них, що у зв'язку з майбутнім вступом у війну з Росією Туреччина планує провести на Кавказі деякі "інсургенізаційні акції", М. Меленевський після погодження з М. Залізняка запропонував здійснити подібні акції й на Кубані, заселеній колишніми українськими козаками, а можливо і в районі Одеси⁸⁸, щоб викликати повстання на Чорноморському флоті. При підтримці турецьких військ у цій експедиції можуть взяти участь кілька сотень українських добровольців⁸⁹. Ідея Меленевського привернула увагу турецьких урядовців, австрійських й німецьких представництв у Константинополі, а через них віденських й берлінських урядових кіл, генеральних штабів й розвідок обох держав.

Однак у мемуарах колишніх відомих діячів Союзу, які, безумовно, були в курсі справи, про ці досить авантюрні плани Меленевського немає й згадки, навіть у спогадах А. Жука й В. Дорошенка, написаних через 40 років після згаданих подій. Не виявлено ніяких даних про вказані події і в архіві СВУ, старанно впорядкованому членами його керівництва й переданому в 1918 р. на зберігання до Музею українського визвольного руху у Празі. Про константинопольську справу СВУ стало відомо лише після другої світової війни, коли був відкритий для науковців архів політичного відділу австрійського міністерства закордонних справ, вивезений американцями з Австрії до США в 1945 р.

Найбільш ґрунтовно ці матеріали свого часу дослідив виходець з Галичини український історик і колишній в'язень німецьких концтаборів Ромаң Роздольський, який після 1945 р. проживав у Сполучених Штатах. Його працю про СВУ ми й використали як джерело.

2 жовтня 1914 р. австрійський посол у Туреччині марграф Паллавіціні писав до Відня: "Повстання на Кавказі й Кубанщині є вже великою мірою зорганізоване німецько-турецьким комітетом при погодженні з тутешньою німецькою амбасадю [посольством] під керівництвом Сулеймана Аскері-бея і йому стоять відкритими важливі зв'язки (лінії етапів)". Українські представники (Меленевський і К°) телеграфом звернулися до С. Аскері-бея з проханням надати допомогу. Останній погодився їм допомогти за умови, що вони будуть віддані віденському урядові й при гарантуванні їх "довіреності", після чого могла б бути налагоджена бажана цілковита координація дій.

Для проведення цієї акції, писав далі Паллавіціні, є потреба в рушницях, відібраних у росіян. Боєприпаси є лише для початкового періоду акції, а на Україні є склади. В кінці листа Паллавіціні запитував віденських урядовців про те, наскільки він може поручитися за українських емісарш у Константинополі, бо С. Аскері-бей вимагає швидкої відповіді, а також на яку кількість російських рушниць можна розраховувати⁹⁰. За рекомендацією М. Залізняка Паллавіціні виплатив "майорові" С. Аскері-бею 2700 франків у золоті на його потреби⁹¹.

Вже через два дні віденське міністерство закордонних справ повідомило Паллавіціні, що повністю схвалює плани українських емісарш, а ще через п'ять днів телеграфувало про те, що акція українських пред-

ставників у Константинополі цілком залежить від повстання на Чорноморському флоті, чому сприяє обіцянка турецького уряду дозволити повсталим російським військовим кораблям заходити до Константинополя, де вони будуть куплені Туреччиною.

Працюючи в тісному контакті з австрійським міністерством закордонних справ, М. Залізник як голова СВУ телеграфував своєму таємному агенту в Румунії й Болгарії Цеглинському, щоб він негайно розгорнув якнайактивнішу діяльність серед російських матросів і ще раз наголошував: "Маю гарантію, що турецький уряд купить кораблі від матросів"⁹².

Протягом жовтня 1914 р. в австрійському та німецькому міністерствах закордонних справ, генеральних штабах обох армій ретельно обговорювалися всі військово-політичні аспекти турецько-української акції, яка поступово набирала дедалі більш чітких і конкретних рис. 8 листопада шеф політичного відділу австрійського міністерства закордонних справ граф Гойош повідомляв керівнику австрійської військової розвідки полковнику Граниловичу, що представники СВУ обговорили в Константинополі "турецько-українську мілітарну кооперацію з довіреними особами Енвер-паші (військового міністра) в такий спосіб, що після висадки на пункті російського побережжя Чорного моря малий відділ, в оперті на більші турецькі сили, має зробити спробу викликати революційний рух"⁹³.

Після константинопольських переговорів керівництво СВУ звернулося до австрійського уряду з проханням дозволити 500 українцям (400 австро-українським легіонерам і 100 російським українцям, вибраним з військовополонених) взяти участь у турецько-українській експедиції, її українські учасники можуть бути перевезені залізницею через Румунію до Константинополя в цивільному одязі партіями в 25 чол. і вже в Туреччині обмундировані й озброєні.

Для обговорення майбутньої турецько-української операції до Відня викликали з Туреччини згаданого вище агента Ціммера й ініціатора цієї акції представника Союзу в Константинополі М. Меленевського. 13 листопада 1914 р., вже після їх від'їзду, граф Гойош телеграфував Паллавціні про остаточно погоджений австро-німецькою стороною план майбутньої турецько-української акції: "Д-р Ціммер, що вчора виїхав до Константинополя, хоче запропонувати Лиман-паші висилку турецького корпусу з 50 тис. чоловік морем на Північний Кавказ, де він мав би викликати повстання черкесів (кабардинців) і кубанських козаків. В такому разі ми могли б додати до турецького корпусу загін з 500 українців, що походять частково з Австрії, частково з Росії, щоб ці люди, в оперті на мілітарні операції турків, особливо на Кубанщині, спробували заснувати українську державу, після чого можна б очікувати поширення українського руху на Захід. Делегат Союзу Визволення України Меленевський, який нині повертається до Константинополя, мав говорити про такий план з повіреними особами Енвера-паші..."⁹⁵.

Працюючи над підготовкою турецько-української десантної операції, граф Гойош не стільки цікавився можливістю створення Української держави, скільки стратегічними наслідками операції для боротьби з Росією і суперництва з Німеччиною в Туреччині. Дуже непокоїло його і питання, чи захочуть кубанці-українці взяти участь у цьому, по суті, австро-турецькому заході й хто буде командувати об'єднаним турецько-українським десантом. Тому він дуже зрадів, коли Ціммер на посаду командира десантників висунув кандидатуру австрійського полковника графа Станіслава Шептицького (брата митрополита А. Шептицького).

14 листопада 1914 р. Гойош у приватному листі до вже згаданого Граниловича відверто писав: "Якщо всі ці питання розв'яжуться задовільно, то з політичної точки зору я дуже бажав би, щоб спонукати

графа Шептицького до перебрання керівництва експедицією. Не лише тому, що його присутність може мати вплив на дальший розвиток подій в Україні (Кубанщина), але також тому, що для нас у майбутньому було б дуже цінним, коли б австрійський офіцер у цій війні перебрав керівну роль у Туреччині і цей терен не залишиться тільки для німців... на мою думку, захитати врешті російський колос вдасться тільки через внутрішні неспокої". Через два дні австрійське посольство в Константинополі отримало повідомлення про згоду С. Шептицького очолити об'єднану турецько-українську експедицію⁹.

Однак планувати спільну експедицію виявилось набагато легше, ніж її підготувати. Знайти 400 австро-українських легіонерів було не дуже важко, але відшукати серед тисяч військовополонених 100 російських українців, які бажали б взяти участь у планованій акції, виявилось справою абсолютно неможливою. Всі намагання співробітників СВУ загітувати 100 військовополонених українців у Фрайштадському та інших таборах не дали результатів, бо ніхто з них не бажав ризикувати життям за Австро-Угорщину й надзвичайно туманну майбутню самостійну Україну. На 1 грудня 1914 р. лише троє військовополонених — добровольців виявили готовність взяти участь у десантній операції, хоча життя в австрійських таборах було дуже важким. Не краща була справа і з гвинтівками. Ні в Австрії, ні в Німеччині потрібної їх кількості не виявилось⁹⁷.

Зазнавши невдачі у комплектуванні добровольців з числа російських українців і враховуючи, що експедиція повинна висадитися на кавказькому узбережжі Чорного моря, діячі Союзу вирішили пошукати воєв-добровольців серед військовополонених—вихідців з Кавказу, перш за все серед грузинів, велика кількість яких здавна служила в російській армії. З цією метою М. Меленевський викликав з Женеви до Відня, як зазначалося у звіті СВУ, кавказького "революціонера і провідника грузинського народу, учасника персидської революції на чолі грузинського загону п. Тріа", сподіваючись з його допомогою вирішити справу⁹⁸. Керівники Союзу, провівши з Тріа кілька нарад "про евентуальну спільну працю Союзу з революційними організаціями грузинського народу", влаштували йому відвідини кількох австрійських таборів російських військовополонених, серед яких були й грузини. Однак і серед полонених грузинів не знайшлося охочих взяти участь в австро-турецькій експедиції. Переконавшись у цьому, Тріа виїхав з Австрії до Константинополя".

Незважаючи на ці ускладнення, маючи 400 українських легіонерів і домовленості з другими особами турецьких міністерств, австрійський уряд вирішив офіційно звернутися до турецького уряду в справі проведення спільної турецько-української операції. 19 листопада 1914 р. турецька штаб-квартира в Тешині повідомила графа Гойоша через австрійського військового уповноваженого в Константинополі Пом'янківського про відмову від проведення цієї операції. "Що стосується інсургенції [повстання] України і Кубанщини, — писав Гойошу Пом'янківський, — то ця справа для турецького уряду є цілком чужою; доставка турецького експедиційного корпусу, зокрема турецьких військ, повністю виключена".

Тут же Пом'янківський пояснював, що "Енвер-паша був би в принципі згодний з ідеєю висадки експедиційного корпусу на Північному Кавказі, але сказав мені, що це було б можливим тільки тоді, коли б було забезпечене повне панування на Чорному морі, а цього поки що немає. Коли ж 500 українців під проводом австрійських офіцерів хочуть самі започаткувати інсургенцію даного терену, то він був би готовий перевезти їх через Чорне море і там висадити. Проте раз висаджена [військова група] мусіла б оперувати на власну руку [на свій розсуд]"¹⁰⁰.

Так, власне, закінчилася, навіть не розпочавшись, ця величезна й дуже далека від реальності авантюрна вигадка СВУ й особисто М. Меленевського, забравши багато сил у всіх її учасників, підірвавши авторитет Союзу в очах австрійського уряду, що мало для нього дуже негативні наслідки. Вона дорого коштувала австрійській державній скарбниці. Лише Меленевському на витрати по цій акції, за свідченням австрійського посла Паллавіціні, 27 жовтня 1914 р. було виплачено 20 тис. франків золотом, а скільки одержали турецькі чиновники і генерали — важко навіть підрахувати ¹⁰³.

Аналізуючи становище, що склалося, й заспокоюючи Гойоша, Гранілович 20 листопада в листі до нього зазначав, що час для проведення подібної десантної операції ще не настав, а українські легіонери нехай краще захищають Карпати, де в них є конча необхідність. В свою чергу, безпосередньо причетний до цієї справи Паллавіціні, роблячи далекосяжні висновки для австрійської дипломатії, 27 листопада 1914 р. песимістично писав Гойошу: "Признаюсь щиро, я взагалі не вірю в можливість заснування української держави. Це небезпечно вкладати в політичні розрахунки такого роду непевні факти, бо в такий спосіб наражаєшся на великі й гіркі розчарування. На протязі цієї війни, на жаль, це було дуже частим. Розраховувано на революцію в Польщі, в Україні і т. д., але дотепер з усіх тих революцій не завважується нічого. Тепер показується, що про Росію взагалі існували цілком фальшиві інформації" ¹⁰⁴.

Незважаючи на крах своїх планів проведення експедиції на Україну і організації там повстання, М. Меленевський продовжував залишатися в Константинополі, домагаючись, щоб вище турецьке керівництво визнало СВУ воюючою проти Росії стороною й допомогло у створенні майбутньої української незалежної держави. І це йому вдалося. Під час аудієнції у турецького міністра внутрішніх справ Талаат-бея Меленевський порушив питання про допомогу Туреччині боротьбі українського народу за створення своєї незалежної держави. У відповідь, як повідомляла 24 листопада 1914 р. турецька преса, а 31 грудня — "Вістник" СВУ, "Талаат-бей освідчив, що Висока Порта так само, як кабінети берлінський і віденський, узає знає необхідність освободження України з-під російського пановання; коли Росія буде побита, правительство Отоманське допоможе українському народови сотворити незалежну державу" ¹⁰⁵.

Наступного дня заява Туреччини з'явилася у пресі всіх нейтральних і воюючих країн. Російське телеграфне агентство передало повідомлення про неї столичній пресі, яка опублікувала його з різними коментарями.

Хоча австрійський уряд зазнав невдачі в проведенні своєї української акції в Туреччині і у деяких його провідних діячів з'явився навіть певний песимізм щодо перспектив розв'язання українського питання, проте він ще сподівався, що в майбутньому йому вдасться якийсь вплисти українсько-австрійське пасмо в турецьку косу і тому деякий час продовжував субсидувати, щоправда трохи обережніше, як Союз, так і групу Меленевського в Константинополі.

26 листопада 1914 р., коли остаточно стало відомо про крах українське -турецької експедиції, Меленевський, наче нічого не відбулося, звітував віденському міністерству закордонних справ, що отриманим раніше гроші "частково послано через людей в Україну, частково, згідно з договором, виплачено російським революціонерам; залишається дуже мало. Прошу конечно негайно вислати щонайменше 50 тис. в золоті або в німецьких банкнотах".

Однак з огляду на деякі обставини, про які йтиметься далі, шеф політичного відділу австрійського МЗС став обережнішим і, перш ніж надіслати Меленевському гроші, звернувся з листом до Паллавіціні, в якому писав, що "було б корисним дістати взгляд у договір з росій-

ськими революціонерами, про який згадує Меленевський". Відповідаючи своєму шефові, Паллавіні 2 грудня 1914 р. зазначав, що згаданий договір можна розуміти лише як усні домовленості Меленевського з російськими провідниками, які за ці гроші запевнили його, що вставлять пункт про незалежність України в свою партійну програму і підтримуватимуть Союз¹⁰⁴.

Звичайно, цей фіктивний договір Меленевського здавався реальним лише австрійським урядовцям, бо кожному російському українцеві, знайомому з міжпартійними стосунками на батьківщині, було добре відомо, що жодна з існуючих там соціал-демократичних чи кадетських фракцій ніколи не збиралася включати вимогу про самостійність України до своїх партійних програм. Але гроші Меленевський одержав. За повідомленням Паллавіні від 11 грудня 1914 р., йому було виплачено 2128 наполеонів у золоті¹⁰⁵.

Константинопольська акція СВУ збіглася за часом з різким загостренням особистих і ділових стосунків у Союзі, більшість керівних членів якого категорично висловилися проти методів роботи Залізняка та його ставлення до співробітників організації. Дізнавшись про це, куратор українських організацій при міністерстві закордонних справ Є. Урбас зажадав негайного усунення Залізняка від керівництва Союзом. Терміново сликаний пленум, обговоривши це питання, виключив М. Залізняка з СВУ¹⁰⁶.

На цьому пленумі керівництво Союзу було черговий раз реформоване. Обрана постійна президія з диктаторськими повноваженнями у складі чотирьох осіб — В. Дорошенка, А. Жука, М. Меленевського та О. Скорописа-Йолтуховського, які зобов'язувалися всі питання вирішувати колегіально. Разом з тим, кожний член президії мав чітко визначене коло обов'язків. Зокрема, загальне керівництво Союзом покладалося на А. Жука, видавничими справами мав керувати В. Дорошенко, а зносини з австро-німецькими союзниками повинні були здійснювати М. Меленевський і О. Скоропис-Йолтуховський¹⁰⁷.

Розпрощавшись з СВУ й зайнявши ворожу до нього позицію, яка, на думку В. Дорошенка, "йшла в розріз з поглядами Союзу"¹⁰⁸, М. Залізник продовжував працювати в раніше обраному ним есерівському напрямі, керуючись при цьому вказівками австрійських генерального штабу й розвідки, організовував підпільні есерівські структури в Болгарії й Румунії (поблизу російського кордону), готував з їх членів бойовиків для диверсійної роботи на Україні, постачав їх грошми, зброєю, вибухівкою та своїми прокламаціями, які, за свідченням начальника жандармського управління Одеси, закладалися в пляшки, закорковувалися, а потім пускалися по ріках Прут і Дністер в межах Австрії. Течією їх відносило до російських берегів, де сотнями виловлювали мешканці прибережних сіл¹⁰⁹.

Крім того, він активно проводив роботу по підготовці до відправки на Південь Росії великого транспорту соціал-демократичної літератури для розповсюдження серед населення, особливо робітників Києва, Харкова, Катеринослава та інших великих промислових центрів¹¹⁰. Підготовкою цього транспорту займалися також російський емігрант Замфарій Арборе-Раллі, доктор Раковський і колишні "потьомкінці" Данило Пустяков та Микола Рижков, що проживати в Бухаресті¹¹¹.

Вся революційна література друкувалася у Відні, доставлялася в Бухарест, а звідти у Галац, де й зберігалася в квартирі члена місцевого синдикату робітників Мушетеско. Згодом вона частково вивозилася Рижковим в Тульчу й Стару Келію для розповсюдження серед українців, що проживали в Румунії, а також вночі човном доставлялася Пустяковим через Прут в Рені, звідти залізницею відправлялася до Росії¹¹².

Однак революційна діяльність Залізняка незабаром була майже припинена австрійським міністерством закордонних справ у зв'язку а

розпочатим розслідуванням роботи в Австрії так званої "партії" українських соціалістів-революціонерів. Як свідчив згодом Цеглинський (завербований Залізнякам ще коли останній керував Союзом), будучи резидентом у Румунії й Болгарії, він був зобов'язаний регулярно добувати усі російські газети за останні два місяці для виявлення в них всіх-ляких місцевих відомостей і адрес, знайти шляхи контрабанди до Росії, виявляти адреси в Румунії, на які з Росії могли б писати листи, перевірити матросів колишнього "Потьомкіна" щодо їх здатності вести підривно роботу на батьківщині, встановити в Одесі зв'язки з доктором Луценком, який повинен допомогти налагодженню контактів з єврейськими організаціями, зв'язатися з матросами Чорноморського флоту в Одесі й заітувати їх до повстання, переправити до Росії три прокламації закордонного комітету (по 5 тис. примірників кожна) з метою їх розповсюдження серед українських вчителів, науковців та робітників. Для виконання цих завдань М. Залізник передав Цеглинському 2000 левів, 2000 франків і 6000 карбованців¹¹⁴, а також просив встановити зв'язок з В. І. Леніним¹¹⁴.

Під час інструктивної бесіди Залізник поскаржився Цеглинському, що закордонний комітет не має жодної певної адреси в Росії й ніхто з "партії" не хоче їхати агітатором на батьківщину, а вся діяльність комітету полягає в висиланні грошей і зброї своїм російським організаціям — у Києві, Катеринославі, Одесі тощо, але він не знає, як ті гроші й зброя використовуються¹¹⁵.

На гроші Залізняка Цеглинський надслав йому вигадані телеграми про події в Росії та на Україні й пилячив. Така "революційна" діяльність невдовзі набридла Цеглинському і 19 листопада 1914 р. на зустрічі з австрійським розвідником-резидентом у Бухаресті Л. Розеліусом він розповів про діяльність М. Залізняка й керованого ним СВУ.

Після цієї зустрічі Цеглинський у величезному листі-доносі, надісланому в міністерство закордонних справ, викриваючи "бурхливу роботу" Залізняка й наводячи безліч імен і фактів, свідчив, що вся діяльність Союзу, керованого Залізнякам, фактично ґрунтувалася на введенні в оману австрійського МЗС. Домагаючись австрійських грошей, Залізник щоразу аргументував це тим, що закордонний комітет надсилає до Росії зброю для своїх підпільних структур. Однак усі емісари Союзу, які начебто виїхали до Росії, перебувають за її межами. Посли Союзу, щоб створити видимість величезної і всеохоплюючої роботи СВУ, влаштовують подорожі до різних європейських країн, а Залізник, підтримуючи цю ілюзію, надсилає подорожуючим через австрійське міністерство закордонних справ численні великі інструктивні листи, які справляють враження активної дипломатичної діяльності. Ніхто Залізняка не контролював і не перевіряв правдивість його подань до урядових органів. Знаючи всі ці обставини, співробітники Союзу, за свідченням Цеглинського, дуже занепокоєні, що обман може бути виявлений, і тоді українцям не довірятимуть і не виділятимуть гроші¹¹⁶.

Звичайно, звинувачення Цеглинського стосовно діяльності Союзу були надзвичайно серйозними й загрожували подальшій його співпраці як з австрійським, так і з німецьким урядами. Крім того, в разі розриву стосунків Союзу з австрійцями його широко розрекламована боротьба за створення незалежної Української держави ставала безперспективною й утопічною фантазією.

Проте перевірити ці звинувачення немає можливості, бо всі дані про таємну діяльність Союзу та його стосунки з австро-німецькими урядовими колами відсутні в матеріалах архівів України та спогадах колишніх керівників СВУ. Тому донос Цеглинського сприймаємо лише як факт, що в сукупності з іншими (невдача константинопольської акції тощо) мав для Союзу дуже негативні наслідки.

Дізнавшись від Розеліуса й Цеглинського про справжню діяльність Залізняка, австрійський уряд позбавив його нових субсидій та встановив за ним і Ф. Корольовим поліцейський нагляд. На бесіді в міністерстві закордонних справ голова закордонного комітету українських есерів не зміг довести, що його партія дійсно має вплив і зв'язки в Україні. Йому також довелося повернути 500 тис. крон, а ще про 400 тис. крон він заявив, що вони нібито витрачені особами, які перебували у відрядженнях.

Дісталось й австрійським міністерським чиновникам, що фінансували залізнякову "діяльність", їм довелося писати пояснення. Зокрема, Є. Урбас, який зобов'язаний був контролювати роботу цієї "партії" в Австрії, у листі від 19 листопада 1914 р. на ім'я свого шефа графа Гойоша вказував, що Залізник здебільшого спілкувався з генеральним штабом і Граниловичем, а не з ним. Під тиском К. Левицького й М. Василька, які увесь час протегували Залізнякові, Є. Урбас змушений був виплачувати останньому досить значні кошти начебто на революційну діяльність. Через М. Василька Залізник знайшов шлях до німецького посольства у Відні, де йому також виплачували великі гроші. А дізнавшись про ненормальні стосунки Залізняка в СВУ, Урбас вжив заходів для його усунення з Союзу¹⁸.

Незважаючи на виправдовування, Є. Урбасові довелося залишити свою посаду, і надалі українськими справами керував генеральний консул Р. фон Опенгеймер. Залишившись без австрійських субсидій, М. Залізник разом з М. Васильком продовжували закулісні інтриги, регулярно відвідували німецьке посольство, де намагалися довести, що політика Австрії в українському питанні спрямована проти Німеччини, а СВУ характеризувався ними як антинімецька організація. Проте нова інтрига есерівського закордонного комітету тривала недовго, і в лютому 1915 р. австрійські і німецькі офіційні установи "за обопільною згодою" припинили бойову й пропагандистську діяльність соціалістів-революціонерів, а Залізняка вислали до Швейцарії, де він перебував до весни 1917р.¹⁸

Водночас австрійське міністерство закордонних справ різко змінило своє ставлення до СВУ. Після невдалої константинопольської акції і викриття Зшізняка, зневірившись у доцільності подальшої співпраці з ним, МЗС рішуче зажадало, щоб Союз переніс свою діяльність до якоїсь іншої нейтральної країни, де "дешевше обходиться життя"¹⁹. Австрійські вищі урядовці дійшли висновку, що СВУ, як і есерівський закордонний комітет, вводив їх в оману, просив грошей під нерідко сумнівні акції, часто займався інтригами, принагідно робив доноси на якихось громадян, звинувачуючи їх у шпигунстві на користь Росії тощо. Вони втратили довіру до представників Союзу в Швейцарії, Швеції, Румунії, Болгарії, Канаді, США та інших країнах, які регулярно доповідали про свої дипломатичні й українські акції, звіти Союзу і телеграфних повідомлень про те, що він протягом вересня—грудня 1914 р. підтримував коштами більшовицьку фракцію російських демократів і допомагав їй у налагодженні зв'язків з Росією, відрядив до неї як своїх представників двох більшовиків і чотирьох емісарів СВУ (Бориса, Панаса, Дмитра й Гриця), двоє з яких начебто організували на Україні конференцію членів СВУ і влаштували нелегальну друкарню, а потім благополучно повернулися до Константинополя для зустрічі з Меленевським і участі в підготовці міфічної "балканської конференції"²⁰.

Недовіра до СВУ поглиблювалася ще й тим, що протягом воєнних місяців 1914 р., коли Союз розгорнув найактивнішу за всю його історію так звану бойову й пропагандистську роботу, ні російська преса, яка ретельно вивчалася й аналізувалася австрійськими компетентними органами, ні преса нейтральних країн не опублікувала жодного повідомлення про будь-яку діяльність Союзу в Росії.

Дуже сумнівним видається твердження, яке містилося в звіті СВУ, про те, що його емісарами на Україні наприкінці 1914 р. була проведена конференція членів Союзу й заснована підпільна друкарня.

Прагнення виявити хоча б згадку про цю конференцію й друкарню в спогадах сучасників, монографічній літературі й документах жандармів, які в роки війни через свою агентуру пильно стежили за щонайменшим проявом революційного руху, зробивши його, по суті, майже неможливим, принаймні у прифронтовій зоні, до якої належала мало не вся Україна, ні до чого не привело. Неправдоподібною видається і згадка про допомогу Союзу більшовикам, бо в той період останні з ідейних мотивів не допускали і думки про будь-які форми співробітництва з утримуваним на австро-німецькі кошти монархічним СВУ. Це переконливо підтверджує досвід Меленевського, який намагався встановити контакти з В. І. Леніним.

Разом з тим, слід зазначити, що хоча ставлення австрійських урядових кіл до СВУ поступово змінювалося в негативному для нього напрямку, все ж у грудні 1914 р. президія Союзу отримала від австрійського МЗС 100 тис. крон і 400 тис. річної підтримки. У лютому 1915 р. ці дотації були зменшені до 300 тис., а в квітні 1915 р. при підтримці Українського парламентського клубу й Головної Української Ради від обох урядів він отримав ще 250 тис. крон. У листопаді того ж року МЗС і частково військова розвідка надали Союзові 114 тис. крон. Це була остання значна австрійська субсидія. Надалі він з великими труднощами отримував від Австрії лише по 20—30 тис. крон, до того ж на конкретні справи¹²¹.

Дедалі гостріше відчуваючи прохолодне ставлення до себе з боку МЗС Австрії і його намагання змусити керівництво Союзу перебратися в іншу країну, а також розпочату в пресі Росії й нейтральних держав кампанію гострої критики та засудження діяльності СВУ, президія останнього, з одного боку, направила протест австрійському уряду, а з другого, звернулася до керівництва Українського парламентського клубу й Головної Української Ради з проханням перевірити його роботу¹²².

23 листопада 1914 р. комісія українських депутатів віденського парламенту в складі віце-президента Парламентського Клубу д-ра Євгена Петрушевича, Степана Онишкевича та д-ра Сидора Голубовича була прийнята в приміщенні Союзу А. Жуком і О. Скорописом-Йолтуховським, які надали їй всю документацію. Далі наведемо в перекладі з російської мови уривок з протоколу цієї комісії, опублікованого в лютому 1915 р. в Женеві як прокламація СВУ. Він, хоча й трохи завеликий, але досить рельєфно відображає найголовніші аспекти діяльності Союзу в той період. Комісія протягом чотирьох годин вивчала матеріали, і їй було дано безліч всіляких роз'яснень, зокрема "надзвичайно докладно і всебічно була повідомлена вся діяльність Союзу: його заснування, статут, ставлення до Української Національної Ради, до Австрії й Німеччини, його зносини з російською Україною, його ставлення до українських емігрантів, що стоять за ним, програма, на підставі якої розгорнулася вся робота Союзу, його публіцистична діяльність в Австрії і за кордоном, діяльність інформаційно-політична в Австрії, Німеччині, Туреччині, Болгарії, Румунії, Швеції, Італії, Швейцарії та ін. європейських країнах, його діяльність на російській Україні, його піклування про українських, військовополонених — взагалі все, що робить Союз для здійснення своєї програми. Все викладене, — зазначалося в протоколі, — вони (А. Жук і О. Скоропис. — Ю. Л.) підкріпили доказами, паперами, друкованими творами, листами, звітами своїх делегатів і багатьма іншими документами. Точно так само вони запропонували комісії свої касові книги, даючи детальний звіт своїх прибутків і видатків"¹²³.

Ознайомившись з документами Союзу й вислухавши пояснення його керівників, комісія дійшла висновку, що, працюючи за своєю програмою, Союз не зрадив ні їй, ні українському національному рухові, його діяльність визнана солідною, різносторонньою, дуже продуктивною, успішною, корисною для української національної справи й заслуговує всілякої підтримки; грішми він користується ощадливо й використовує їх лише в "інтересах української справи...", не смітить ними й не витрачає на нечесну мету"¹²⁴. Наступного дня Український клуб на своєму засіданні, ознайомившись з висновками комісії і схвативши їх, визнав всю діяльність СВУ "патріотичною, корисною й бездоганною"¹²⁵.

Звичайно, висновки як комісії, так і Українського клубу викликають багато запитань, але чи не найголовнішим з них, на наш погляд, є питання про зв'язки Союзу з російською Україною і про його діяльність там. Які б аргументи не наводили діячі СВУ з цього приводу, вони навряд чи могли бути переконливими. Комісія не мала можливості їх перевірити, бо Україна знаходилася далеко за лінією фронту, а довіряти голосливим твердженням у таких справах було небезпечно. Тим часом відомо і навіть підтверджено О. Скорописом-Йолтуховським, що стабільних зв'язків з російською Україною протягом війни СВУ не мав.

Фактично не розповсюджувалися на Україні й відозви та інші публікації Союзу, якщо не враховувати кількох передруків матеріалів СВУ, надісланих з Відня Залізнякам і зроблених мізерними за чисельністю гуртками київських, полтавських і харківських соціалістів-революціонерів, про що згадує в своїй праці І. Ф. Курас¹²⁶.

Не мав СВУ і впливу на нечисленні групи українських соціал-демократів у більших містах України, хоча І. Ф. Курас у названій монографії приписує йому, щоправда без будь-яких доказів, оживлення груп УСДРП у Київській, Полтавській, Харківській та Катеринославській губерніях¹²⁷, а в іншій книзі, що побачила світ через 8 років, цей же автор вже обережніше пише, що вони були оживлені при підтримці з-за кордону, але не вказує ким¹²⁸. Як свідчать численні матеріали ЦДІА України й спогади сучасників, в 1915 р. фактично дещо оживилася на короткий час діяльність українських соціал-демократів лише в Катеринослав'ї й це було пов'язане не з впливом СВУ, а з підпільною роботою в губернії В. Винниченка¹²⁹.

Згадана перевірка мало що дала Союзові, залишившись суто пропагандистською акцією. А міністерство закордонних справ, як свідчив О. Скоропис-Йолтуховський, під тиском прем'єр-міністра графа Штюрка, до якого надходили численні скарги на Союз від ряду впливових українських депутатів парламенту, й надалі вимагало, щоб СВУ переніс свою діяльність за межі Австро-Угорщини. У зв'язку з цим прихильний до Союзу шеф політичного департаменту М З С граф Гойош, не маючи змоги протистояти цьому тискові, подав у відставку. В свою чергу, СВУ рішуче протестував проти вимог австрійського уряду і затягував час, сподіваючись, що справа якось вирішиться*¹³⁰.

Кілька місяців тривала ця боротьба, яка "фатально відбивалася на розвиткові діяльності СВУ"¹³¹, проте він продовжував залишатися у Відні. Нарешті, з допомогою резидентів Австрії в Бухаресті Розелюса й у Константинополі Ціммера, що підтримував тісні зв'язки з М. Меленевським, після активних переговорів вдалося досягти компромісної угоди, згідно з якою австрійський і німецький уряди припиняли будь-які зв'язки з СВУ, але Союз міг і надалі залишатися в Австро-Угорщині. Однак його члени могли перебувати в Австрії лише як "приватні особи і не даватимуть жадних приводів до оправданих жалоб... чи то офіційних чи австро-русинських кругів і їх парламентарного заступництва. За це мають дістати обидва уряди змогу відновити свої відносини з "Союзом" у відповідній часі пізніше". Що ж до роботи серед російських

військовополонених, то в цій справі Союз має надалі звертатися до військового міністерства¹³².

Ця угода, хоча й дала можливість Союзові не шукати нового осідку в якійсь нейтральній країні, проте розчарувала керівництво СВУ, бо змусила його, відкинувши ілюзії щодо допомоги австро-німецьких союзників у завоюванні Україною незалежності, надалі розраховувати лише на власні сили. В 1917 р., коментуючи цю угоду, О. Скоропис-Йолтуховський, як один з колишніх керівників Союзу, з сумом зазначав, що "мрії про провідну історичну роль Австрії у відродженні самостійної Української Держави довелося нам здати в архів"¹³³.

Однак, як і раніше, СВУ користувався так званими технічними послугами австрійського МЗС — пересилкою своєї кореспонденції дипломатичним шляхом через австрійські посольства в країнах Європи, одержанням паспортів для своїх членів тощо і навіть у часи матеріальної скрути отримав кілька тисяч крон. Але доноси представників австро-руси́нських кіл на "непевність тих російських українців, що засіли в Союзі ВУ", продовжували надходити до МЗС і надалі, аж до припинення діяльності Союзу в 1918 р.¹³⁴

На цьому, власне, й завершується початковий надзвичайно активний, хоча й дуже нелегкий період діяльності Союзу Визволення України.

Переживши в процесі свого становлення складний період, пов'язаний як з визнанням його австро-німецькими союзниками воюючою проти Росії стороною, так і організаційними моментами, юлька разів перебудувавшись і, зрештою, очистившись від есерівської авантюристичності, СВУ з весни 1915 р. чітко визначив свої завдання й пріоритети, надалі зосередивши основну увагу на пропаганді боротьби за незалежну самостійну Українську державу, на національно-просвітницькій роботі серед полонених українців в таборах військовополонених, а після відступу російських військ з Галичини та західних районів Волині — на відновленні зруйнованих російськими окупаційними властями народних шкіл, бібліотек та інших українських культосвітніх закладів.

Саме в цих останніх справах Союз досяг найбільших результатів. Багато тисяч полонених українців, дізнавшись завдяки роботі таборових просвітніх відділів СВУ про українські національні ідеї і усвідомивши їх, після повернення на батьківщину взяли активну участь в українській революції 1917—1918 рр., а українські школи й культосвітні заклади, відновлені на раніше окупованих Росією землях з допомогою створеного у Львові під керівництвом І. П. Крип'якевича спеціального комітету СВУ і нерідко утримувані на його кошти, сприяли розвитку національної культури, перешкодили асиміляції українського населення Східної Галичини та Західної Волині.

¹⁶ ЦДІА України, ф. 36Э, оп. 2, спр. 110, арк. 6—6 зв.

¹⁷ Там же, спр. 89, арк. 2.

¹⁸ Там же, спр. 117, арк. 26.

¹⁹ Там же, арк. 26—26 зв.

²⁰ Там же.

²¹ Там же, спр. 89, арк. 2.

²² Там же, спр. 10, арк. 179.

²³ Там же, арк. 180 зв.

²⁴ Там же, арк. 180-181.

²⁵ Український археографічний збірник. — С. 301—302.

²⁶ Там же. - С. 301, 302.

²⁷ Там же. - С. 302.

²⁸ Роздольський Роман. Назв, праця // Український самостійник. — № 37. - С. 38.

²⁹ Чередииченко В. Націоналізм проти нації. — К., 1970. — С. 25.

³⁰ Роздольський Роман. Назв, праця // Український самостійник. - № 37. - С. 38.

- ⁹¹ Там же.
² Там же. - С. 39.
³ Там же. - С. 40.
⁹⁴ Там же.
⁵ Там же.
⁶ Там же // Український самостійник. — №38. — С. 29— 30.
⁷ Там же. - С. 30.
⁹⁸ Центральний державний архів вищих органів (далі — ЦДАВО), ф. 4405, оп. 1, спр. 13, арк. 12.
¹⁹ Там же, арк. 12— 13.
¹⁰ Роздольський Роман. Назв, праця // Український самостійник. -
№38⁹ Там же. - С. 32.
¹⁰ Там же. - С. 31.
¹⁰⁵ Вістник СВУ. — №6. — 31 грудня 1914 р. Переклад з турецької мови зроблений редакцією "Вістника".
¹⁰⁶ Роздольський Роман. Назв, праця // Український самостійник. -
№41. - С. 29.
¹⁵ Там же. — С. 30. Один наполеон у той час дорівнював 25, 55 австрійських крон.
¹⁰⁶ Дорошенко Вол. Назв, праця.
⁷ Там же.
⁸ Там же.
^w ЦДІА України, ф. 336, оп. 4, спр. 20, арк. 116.
^o Там же.
¹ Там же, арк. 116 зв.
² Там же, арк. 117.
^{1 3} Роздольський Роман. Назв, праця // Український самостійник. -
№38. - С. 34.
⁴ Там же. - №41. — С. 29.
⁵ Там же. - №38. - С. 35.
⁶ Там же. - №39. - С. 39-40.
⁷ Там же. - С. 42.
⁸ Там же. - №40. - С. 32- 33.
¹¹⁹ Скоропис-Йолтуховський Олександр. Назв, праця. — С. 206.
¹²⁰ Роздольський Роман. Назв, праця // Український самостійник. -
№40. - С. 34; №41. - С. 28.
¹ Там же. - №40. - С. 33-36.
²² Скоропис-Йолтуховський Олександр. Назв, праця. — С. 206.
¹²¹ ЦДІА України, ф. 385, оп. 7, спр. 86, арк. 154 зв. — 155.
¹²² Там же, арк. 155.
¹²³ Там же.
¹²⁴ Курас Й. Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазны Там же.
¹²⁵ Курас Й. Ф. Повчальний урок історії. — К., 1986. — С. 67.
^{2 9} Чикаленко Євген. Щоденник. — С. 467.
^{1 3 0} Скоропис-Йолтуховський Олександр. Назв, праця. -
С. 206- 208.
¹¹ Там же. - С. 209.
¹³² Там же. - С. 212-213.
¹³ Там же. - С. 214.
¹³⁴ Там же. - С. 213.

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

Методологія та методика історичних досліджень

В. П. СКОБЛИК (Ужгород)

Історія Русі-України XI—XVIII ст. у контексті міжцивілізаційних відносин (особливості тойнбіанської інтерпретації)

В останньому десятилітті другого тисячоліття ми є свідками відчутної трансформації міжнародних відносин. Ряд народів Європи та інших частин світу визначається в нових орієнтирах свого розвитку. Формуються нові державні нації, які намагаються у своєму давньому істо-

ричному минулому знайти обґрунтування для культурно-політичної переорієнтації. До таких націй належить і українська. Для розуміння своєї історичної ролі в європейському й світовому контекстах ми не можемо обмежуватися ознайомленням з поглядами лише українських авторів або представників сусідніх держав. Нам потрібно мати й відповідне уявлення про інтерпретацію різних проблем нашого історичного минулого в працях видатних учених провідних країн Заходу.

Помітне місце серед найвідоміших західних вчених-мислителів ХХ ст. займає британський історик Арнольд Джозеф Тойнбі (1889–1975), численні книги і статті якого вже більш як півстоліття є об'єктом уваги фахівців різного профілю. На сьогоднішній день тойнбіана включає сотні критичних статей, книг, оглядів, рецензій, перекладів. Різними аспектами наукового доробку британського вченого цікавилися видатні науковці Західної Європи, СІЛА, колишнього Радянського Союзу, Японії, Австралії, Латинської Америки, Індії, мусульманського світу. Справжній бум тойнбіани спостерігався у 50–60-х роках ХХ ст., особливо у США, де, на відміну від Великобританії, Тойнбі сприймався як справжній авторитет. Саме тоді Ганс Кон (відомий американський спеціаліст з історії національних рухів, уродженець Праги) пророкував: "...мало знайдеться читачів, які не визнають, що працю Тойнбі, незважаючи на помилки в деталях і на сумнівність його загального підходу, прийдеши покоління оцінять як головне досягнення історичної науки середини двадцятого століття"¹.

Дехто може зауважити, що історія України не була в центрі наукових інтересів Тойнбі. На думку багатьох, він згадував українців лише побіжно, часто у контексті висвітлення взаємин між Росією і Заходом. Усе це лише частково вірно. Дійсно, у своїх працях Тойнбі відводив українцям значно менше місця, ніж росіянам, грекам чи туркам. Але не будемо забувати й те, що Тойнбі торкався різних проблем української історії впродовж майже всього свого творчого життя, у статтях і книгах, опублікованих з 1914 по 1970-і роки. Обравши темою свого дослідження тойнбіанську інтерпретацію історії Русі-України XI–XVIII ст., ми свідомо виносимо за його рамки висвітлення в працях Тойнбі української історії ХХ ст. Чому? Справа тут не лише у потребі обмежити обсяг даної публікації. Ми вважаємо, що Тойнбі продемонстрував різні підходи при висвітленні історії України XI–XVIII ст., з одного боку, і ХХ ст., -- з іншого. Якщо у першому випадку сюжети з української історії органічно вплетені в тойнбіанську схему розвитку цивілізацій та його ж концепцію міжцивілізаційних відносин, відіграючи при цьому функцію ілюстрації певних моделей суспільного розвитку, то в другому -- ми маємо справу з поточною політичною конкретикою, яку Тойнбі майже не використовує з метою обґрунтування своїх теоретичних побудов, швидше намагаючись висловити своє ставлення до злободенних проблем суспільно-політичного розвитку українців.

Ми усвідомлюємо, що наше дослідження є лише частиною різнобічної дослідницької роботи українських вчених-тойнбіанознавців, яку не ми розпочали, і не ми завершимо². Навряд чи хтось стане заперечувати, що в Україні, завдяки передусім Ю. В. Павленку, серйозна тойнбіана існує вже принаймні від початку 1980-х років. Особливо потрібно відзначити те, що українські вчені не займалися поверховим коментаторством і дріб'язковою критикою окремих концептуальних положень (а тим більше фактологічних неточностей) А. Дж. Тойнбі, а здійснили ряд цікавих спроб творчого поєднання ідей британського вченого зі своїми власними. Тим не менше, в українській тойнбіані до цього часу немає праці, спеціально присвяченої комплексному дослідженню поглядів британського історика-мислителя на суперечливу історію України-Русі XI–XVIII ст. Серед найважливіших причин цього є проблема доступу

до першоджерел (не до перекладів чи скорочених версій праць Тойнбі, а саме до оригінальних джерел), більшість яких зберігається у бібліотеках за межами України. Тому ми намагалися спиратися саме на ті сторінки (у буквальному й переносному розумінні) з праць британського вченого, з якими нарешті варто познайомити українського читача.

Перед тим як розглянути підхід британського вченого до окремих періодів і проблем історії Русі-України XI–XVIII ст. у контексті міжцивілізаційних відносин, ми вважаємо за потрібне звернути увагу на специфіку його міркувань як щодо суті міжцивілізаційних контактів, так і щодо змісту понять, що безпосередньо стосуються нашої теми. А це особливо важливо, якщо врахувати, що понятійний апарат Тойнбі протягом десятиліть був об'єктом найдошкульнішої критики. Навіть американські науковці, які у більшості випадків були найбільш прихильними дослідниками публікацій свого британського колеги, висловлювали з цього приводу серйозні зауваження. Так, відомий американський соціолог-міжнародник Кеннет У. Томпсон досить однозначно оцінює тойнбіанську термінологію: "Більшість його дефініцій є швидше літературними, ніж науковими, й існує така ж широчінь і невизначеність більшої частини його термінології, яка загалом характеризує духовні інтерпретації історії"⁷. І все ж ми вважаємо, що, звернувшись до праць Тойнбі, отримаємо досить чітке уявлення про найістотніше в його підході до міжцивілізаційної проблематики.

Же у статті "Слов'янські народи" (1914 р.) Тойнбі вперше порівнює два сучасні йому народи (росіян і казанських татар) за цивілізаційним принципом⁴. У книзі "Національність і війна" (522 стор.), що була видана 1915 р., вчений вказує на культурно-цивілізаційну підоснову тривалого протистояння між двома європейськими країнами Польщею і Росією: "Росія — традиційний ворог польської нації. Два народи були і залишаються лідерами-суперниками в слов'янському світі. Польща запозичила свою культуру від Заходу. ...Росія взяла на себе спадщину Візантійської імперії" -. А в книзі "Нова Європа. Кілька нарисів про відбудову" (вийшла того ж року) британський історик висуває тезу про несумісність "ідеалу нації" ("національності") з цілісністю цивілізації -- регіональної культурно-політичної спільноти: "Ідеал національності -- це загроза нашій (західноєвропейській. — В.С.) цивілізації"⁶.

Важливу роль у становленні тойнбіанської концепції міжцивілізаційних взаємин вціграла книга "Західне питання в Греції й Туреччині. Дослідження контакту цивілізацій" (420 стор.), опублікована 1922 р. У ній історик висунув тезу, згідно з якою "контакт цивілізацій завжди був, є і буде провідним чинником людського поступу"⁷. Відзначивши, що "цивілізації - - це найбільш реальні і фундаментальні форми людського суспільства", він підкреслює, що "відмінності між ними полягають не в зовнішніх ознаках..., а в способі мислення (буквально: "у станах розуму". • В.С.)"⁸. Доповнюючи це коротке визначення, Тойнбі висуває одне з провідних положень своєї концепції міжцивілізаційних відносин: "Цивілізації -- це відмінності свідомості, і на щастя існують можливості екстенсивних ментальних узгоджень між представниками однієї та іншої цивілізації"⁹. Вказане положення свідчить про те, що Тойнбі у 1922 р. не схильний був розглядати міжцивілізаційні відмінності як підставу для своєрідного цивілізаційного ізоляціонізму.

Положення про можливість культурно-психологічних узгоджень між представниками різних цивілізацій історик розвиває у "Дослідженні історії", особливо у 8-му томі цієї праці. Найвищим призначенням міжцивілізаційних контактів Тойнбі вважав творення "нового способу життя", який переймав би "без упереджень" духовне багатство "культур-суперників", забезпечуючи "вихід за межі" обох цих культур-цивіліза-

цій"¹⁰. Саме у спробі підкреслити надзвичайну важливість "зустрічей" між різними суспільствами для творення атмосфери відкритості й взаємоприязні у стосунках між ними ми вбачаємо сутність тойнбіанської концепції міжцивілізаційних відносин. Адже люди, які знаходяться на перехресті міжцивілізаційних "зустрічей", більше спроможні збагнути вторинність тих доктрин, традицій, звичаїв, стереотипів, що їх роз'єднують, у порівнянні з невідкладною потребою поставити в центрі людської історії одухотворену людину-творця.

Оскільки Тойнбі розглядав Україну як арену протидії і взаємодії двох великих цивілізацій — західної і православної, то ми мусимо також з'ясувати, у чому він бачив сутність відмінності між вказаними цивілізаціями. Порівнюючи в книзі "Західне питання в Греції й Туреччині" історію західної й православної ("близькосхідної", за тодішньою термінологією вченого) цивілізацій, Тойнбі звертає особливу увагу на те, що у візантійському суспільстві держава вступила в стадію зрілості вже у VIII ст., тоді як на Заході подібне сталось, на його думку, не пізніше XV ст. Тому в православному суспільстві, на відміну від західного, "державна абсорбувала чи підпорядкувала собі все", приглушивши та уповільнивши "розвиток інших соціальних інституцій та видів діяльності" ¹¹. Подібне протиставлення "суспільств західного і православного християнських світів", "двох зовсім різних морфологічних типів" ми знаходимо і в 1-му томі "Дослідження історії" ¹². В цьому ж томі Тойнбі вказує, що Захід ("католицькі і протестантські народи Європи й Америки та південних морів") і "православне християнське чи візантійське суспільство" ("Південно-Східна Європа і Росія") належать передусім до різних "культурних світів" ¹³. При читанні праць Тойнбі впадає у вічі, що він вживає термін "Росія" ("Russia") для позначення як власне Росії, так і всієї східнослов'янської спільноти.

Яке ж місце, з точки зору Тойнбі, займати східні слов'яни, в тому числі й українці (чи їх предки), в історії православної цивілізації? Якщо у 1-му томі "Дослідження історії" вчений називає Русь "другою батьківщиною" православного християнства ¹⁴, то у 2-му — він визнає східнослов'янську спільноту лише "третьім центром тяжіння" православного світу, після візантійської Анатолії й ватиканського регіону. У 2-му томі історик також вживає термінологічний зворот "руське відгалуження православного християнського світу", зазначаючи, що православне християнство, "перенесене на Русь у десятому столітті Христової ери", взагалі започаткувало цивілізацію на цій "незайманій землі" ¹⁵. Тобто, весь східнослов'янський світ, включаючи Росію, Україну й Білорусь, отримав у тойнбіанській схемі статус "відгалуження" православної цивілізації. І лише у 12-му томі "Дослідження..." вчений виділив "руський світ" в окрему цивілізацію-супутник - хоча й не зовсім самостійну цивілізацію, але водночас і не "відгалуження" іншої цивілізації ¹⁷. Супутниковий характер "руської цивілізації" Тойнбі пояснює тим, що вона з X ст. перебувала в орбіті православної християнської цивілізації, а "із завершальних десятиліть сімнадцятого століття" перейшла у сферу впливу західної цивілізації ¹⁸. Щоправда, в останньому випадку виникає запитання: невже українці (з білорусами) потрапили у сферу впливу західної цивілізації лише наприкінці XVII ст.? Адже при висвітленні конкретних проблем сам Тойнбі це заперечує, вказуючи на перебування українців у сфері західного впливу задовго до XVII ст. А може, слід розглядати українців як інтерцивілізаційний феномен? Тим більше, що, незважаючи на приналежність їх до греко-православного світу за релігійно-культурною традицією, для українського суспільства (перед приєднанням до Росії) не було характерним панування держави, як це бачимо в типовому суспільстві православно-візантійського зразка. В українців здавна було розвинуто почуття особистої гідності, поваги до

невід'ємних прав особи, ініціативності та заповзятливості. А це зближує нас із "західною цивілізацією", "відмітною рисою" якої Тойнбі називав "святистість громадянських прав особи"¹⁹.

Впритул наблизившись до тойнбіанської інтерпретації понять "Україна" та "українці", слід розповісти, як у вихідця з елітарної британської сім'ї вікторіанської епохи виник інтерес до українського народу. В книзі "Цивілізація перед випробуванням" (1948 р.) Тойнбі згадує про те, що під час боснійської кризи 1908—1909 рр. на навчання до Балліоля повернувся його колега Льюїс Немір, який проводив канікули у Східній Галичині²⁰. Саме завдяки Л. Неміру (Леві Бернстайну-Немировському), який походив з єврейської общини невеличкого галицького містечка Немирів, Тойнбі дізнався про існування українського народу. Інтерес до української проблематики розвинувся у нього під впливом подій першої світової війни, коли воюючі держави звернули особливу увагу на недержавні народи, у тому числі й на українців, з метою їх залучення до боротьби на своєму боці. Вже у статті "Слов'янські народи" (грудень 1914 р.) молодий співробітник Міністерства закордонних справ Великобританії згадує "малоросіян" як другий за чисельністю (26 млн.) слов'янський народ²¹. Тут же Тойнбі звертає увагу й на те, що територія Правобережної України була найімовірнішою прабатьківщиною слов'ян: "Первісним центром розселення слов'ян, вірогідно, був регіон у Центральній Європі, приблизно окреслений Карпатськими горами на заході, трясовинними болотами (Полісся. — В.С.) - на півночі, течією річки Дніпро - на сході й чорноморськими степами -- на півдні"²².

Розгорнуте визначення терміну "Україна" ми знаходимо у 7-му розділі книги "Нова Європа. Кілька нарисів про відбудову" (1915 р.): "...Україна означає просто прикордонна земля" - між Північчю й Півднем, лісом і степом -- і вона простягається із заходу на схід величезним поясом від Карпат до Волги -- поясом, який відомий як своїм ґрунтом, так і своєю історією: бо це - • знаменита країна "чорнозему"..."²³. У цьому визначенні привертають увагу принаймні дві особливості. По-перше, Тойнбі розглядає Україну не як окраїну Росії, а як територію на межі величезних природно-географічних регіонів, натякаючи на природно-географічну детермінованість посередницької ролі України в історії. І, по-друге, вчений вказує на давню історію української землі, ототожнюючи її з відомою ще в античні часи "країною чорнозему".

Пізніше, в "Дослідженні історії", Тойнбі був схильний розглядати українців уже не стільки як самодостатній соціокультурний феномен, скільки як невід'ємну частину руського відгалуження православної цивілізації. В цьому можна переконатися уже з перших томів "Дослідження історії"²⁴. Навіть у 12-му томі цієї книги, де переглядаються й уточнюються попередні погляди й міркування історика, він називає українців "однією з трьох підгруп у межах самої "русської" спільноти"²⁵.

Навряд чи потрібно нагадувати, що така точка зору донедавна була загальноприйнятою на Заході. Тому й не дивно, що серед відомих західних науковців лише Ганс Кон звернув увагу на недооцінку українців у працях Тойнбі. Визнаний спеціаліст з проблем націоналізму Г. Кон недвозначно включив українців до числа "неросійських національностей", на противагу тойнбіанській невизначеності з цього питання²⁶.

Недооцінка в "Дослідженні історії" українців, як окремого культурно-політичного чинника, пояснюється, на наш погляд, такими причинами: 1) за життя Тойнбі українці так і не ввійшли в коло державних народів, а тому часто сприймалися на Заході як похідний і несамостійний соціокультурний (етнографічний) феномен; 2) у тойнбіанській схемі цивілізацій, де підосновою міжцивілізаційного поділу був релі-

гійно-конфесійний підхід, дуже спокусливо було включити українців до так званої "руської спільноти", чи навіть до "російського народу" (за іншим варіантом перекладу), враховуючи, крім релігійної близькості, також і мовну спорідненість.

Взявши все це до уваги, ми можемо безпосередньо розглянути особливості тойнбіанської інтерпретації окремих періодів і проблем історії нашого народу XI– XVIII ст., як у контексті відносин між західною й православною цивілізаціями, так і на тлі стосунків всередині східнослов'янської спільноти.

Розпочнемо з того, що взаємозв'язкам між давньою Україною (найважливішою складовою частиною Київської Русі) та середньовічним Заходом Тойнбі присвячує окремих, хоча й невеликий за обсягом (трохи більше п'яти сторінок), розділ 8-го тому "Дослідження історії" під заголовком "Середньовічний Захід і Київська Русь"²⁷. Судячи за підтекстовими посиланнями, історик побудував цей розділ на матеріалах з опублікованих французькою й англійською мовами статей і монографій авторитетних на Заході науковців російського й польського походження - С. Платонова, Г. Вернадського, Д. Оболенського, О. Галецького, Ф. Дворніка. Єдиним первинним джерелом, використаним Тойнбі при написанні цього розділу, була "Хронографія" Михайла Пселла (на грецькій мові візантійського періоду). При цьому він використав свої знання з візантійської історії.

Висвітлюючи проблему відносин середньовічного Заходу й Київської Русі, Тойнбі оперує фактами, які засвідчують наявність тенденції до зближення між Київською Руссю і західноєвропейським світом в XI– XII ст. "Найраніші стосунки Русі із західнохристиянським світом" Тойнбі розглядав як "наслідок прийняття нею (Київською Руссю. - В.С.) християнства з рук вселенського патріарха константинопольського"²⁸. Внаслідок одночасного навернення Русі до православного християнства, а Угорщини, Польщі та скандинавських країн до західного християнства на межі X і XI століть "старий водний шлях між руськими й шведськими провінціями колишнього паганського скандинавського світу" перетворився, за Тойнбі, у "канал комунікації між двома християнськими світами"²⁹. Крім того, одночасне прийняття двох різних традицій суміжними центральноєвропейськими народами привело, на його думку, до встановлення своєрідної пограничної межі між двома християнськими світами³⁰.

Тойнбі, отже, розглядав прийняття християнства різних традицій як початок досить чіткого культурно-політичного й цивілізаційного поділу Центрально-Східної Європи. Внаслідок такого розмежування з'явилися суттєві відмінності в розвитку навіть сусідніх народів, які стали належати до різних релігійно-культурних світів. Проте, як зазначає вчений, ці відмінності "не перешкодили візантійській Київській Русі й ранньосередньовічному західнохристиянському світу ввійти в економічні, політичні та культурні відносини між собою"³¹.

Тойнбі особливо наголошує на тому, що, незважаючи на приналежність до різних релігійно-культурних світів, київські русичі й західняни підтримували між собою досить інтенсивні духовно-релігійні зв'язки. Київська Русь без упереджень приймає у себе прочан і монахів західнохристиянського віросповідання, читала перекладені з латині життя святих, переймала деякі культури святих (зокрема, св. Миколая, який згодом став покровителем Різдва на Заході) й багато інших духовних набутків західнохристиянської цивілізації. Як висновок до історії відносин Київської Русі та Заходу сприймається цитата зі статті Ф. Дворніка "Київська держава та її відносини із Західною Європою" (опублікованої у 29-му томі "Наукових праць королівського історичного товариства" в Лондоні в 1947 р.), наведена Тойнбі наприкінці розділу: "Русь ніколи не

усвідомлювала спільності своїх інтересів із Західною Європою так, як у період між одинадцятим і тринадцятим століттями"³².

Якщо розглядати тойнбіанську інтерпретацію зв'язків Київської Русі із Заходом у контексті спрямованості та призначення міжцивілізаційних відносин у концепції історика, то ми можемо збагнути, що у давньо-минулих стосунках між киеворуським відгалуженням православної цивілізації та західнохристиянською цивілізацією він вбачав прообраз майбутніх відносин між цивілізаціями в атмосфері відкритості й відмови від негативних психологічних стереотипів. Оскільки наявність різних релігійно-культурних традицій не перешкоджала досить тісним зв'язкам між суспільствами в минулому, то вона не повинна бути на заваді в налагодженні таких же контактів у майбутньому. І хоча Тойнбі розглядає "західну агресивність" як чи не єдину причину погіршення відносин між руським (східнослов'янським) та західним світами³³, було б більш логічно висловити з цього приводу інше припущення, яке органічно випливає із сутності тойнбіанської концепції міжцивілізаційних відносин. Саме абсолютизація специфіки кожного з культурних світів, доктринерство, дух нетолерантності й похідне звідси бажання нав'язати своє домінування іншому суспільству призвели до виникнення атмосфери відчуження між західними й православними християнами.

Не дуже переконливо виглядає теза Тойнбі про відособлення Русі від Заходу, яке, на його думку, наступило протягом XIII—XV ст. без врахування відмінностей між тими частинами колишньої Київської Русі, що отримали пізніше назву "Україна" (і "Білорусь"), з одного боку, та "Московщина" (згодом -- "Росія"), -- з іншого. Адже південно-західна частина Київської Русі, яку з часом стали називати "Україна", ніколи по-справжньому не переривала своїх зв'язків із Західною Європою. На це звертає увагу Оскар Галецький (американський історик польського походження, відомий спеціаліст з історії польсько-українських політичних і церковних відносин) у своїй книзі "Від Флоренції до Бреста (1439—1596)", вперше опублікованій у 1958 р.³⁴ Відносини із Заходом Шведсько-Західної Русі, де ще у XII—XIII ст. існувало, на думку О. Гшієцького, прагнення до відновлення релігійної єдності з Римом та до політичного зближення із Західною Європою, різко відрізнялися від відносин із західним світом Володимиро-Суздальської Русі (ядро майбутньої Росії), де "зовсім не було традиції якої-небудь першопочаткової єдності з Римом", а "відносини з католицькими сусідами... завжди були ворожими"³⁵.

Відмінності між південно-західною та північно-східною частинами Київської держави все ж не залишилися поза увагою Тойнбі. З метою ілюстрації стимулюючої ролі натиску зовнішніх сил для розвитку певного суспільства вчений наводить приклад боротьби південно-західних русичів проти "фінських жителів північно-східних лісів", натиск яких хоча й був "незначний", але все-таки спричинив переміщення "центру тяжіння" "руського православного християнського світу" від "верхнього басейну ріки Дніпра" (тут історик насправді має на увазі регіон середнього Дніпра поблизу Києва. - *В.С.*) у північно-східному напрямі: "Звідси (з Середнього Придніпров'я. *В.С.*) центр тяжіння православної •християнської цивілізації Русі був перенесений упродовж дванадцятого століття до верхнього басейну Волги людьми руського прикордоння, які здійснювали експансію в цьому напрямку за рахунок примітивних язичницьких фінських жителів північно-східних лісів"³⁶.

У процесі експансії на північний схід Київська Русь хоч і розширювалася територіально, але "надломилася" духовно. Безпосереднім виявом надлому киеворуського суспільства історик вважав "мілітаризм, який місцеві (удільні. • *В.С.*) руські князі навчилися використовувати у міжусобній боротьбі". Проте цей "мілітаризм" виник, за

Тойнбі, внаслідок "прикордонної війни, в ході якої руські першопрохідники поступово збільшували обсяги руського світу за рахунок лісових фінів" "у віддалених лісах північного сходу"³⁷.

Саме під час цієї "прикордонної війни", зазначає історик, "політична перевага перейшла до войовничого й варварського прикордоння від порівняно цивілізованої і мирної внутрішньої частини" Київської Русі. Вказане "переміщення центру тяжіння, — пише далі Тойнбі, — супроводжувалося надломом пересащеної (з Візантії. — В.С.) цивілізації, яка виявилася нездатною перенести обтяження чужого суспільного клімату, виразно ворожого навіть у його м'якшому варіанті". Посилаючись на праці "двох авторитетів" у сфері дослідження історії Русі (як характеризує їх сам Тойнбі) — книгу В. Ключевського "Історія Росії" (том I, опублікований 1925 р. німецькою мовою в Берліні) і працю князя Д. С. Мірського "Кембріджська середньовічна історія" (том 7, опублікований 1932 р.), Тойнбі стверджує, що "надлом" (тобто початок занепаду) "православної цивілізації" Київської Русі стався наприкінці XI — в середині XII ст. Символічним виявом "надлому" київськоруського суспільства він вважає перенесення в 1157 р. столиці великого князя з Києва до Володимира (розміщеного у басейні Волги). Вказуючи на те, що "тривожний час" Русі мав місце уже принаймні за століття до монгольської навали, історик підкреслює, що "початок нещастя" Київської Русі був справою "не монгольських, а руських рук"³⁸.

Аналіз тойнбіанського тлумачення протиставлення між південно-західною (точніше "серединною") частиною Київської Русі та її північно-східним прикордонням спонукає нас замислитися над проблемою наслідків військової експансії для суспільства, яке її проводить. Адже Київська Русь X—XII століть не мала достатньо міцної й централізованої адміністративної структури, щоб контролювати навіть корінні ("серединні") руські землі³⁹. Розширюючи територію Київської держави у північно-східному напрямку, київськоруські князі створили передумови для виникнення в районі Волго-Окського межиріччя суспільно-державного утворення, яке стало серйозним суперником серединної Русі-України в боротьбі за першість у східнослов'янському світі. Крім того, якщо "надлом" "православної християнської цивілізації" Русі, тобто втрата нею духовної сили, необхідної для розвитку, відбувався з кінця XI до середини XII ст., то в такому випадку вся пізніша історія східнослов'янського світу, в якому стала домінувати Москва, має не дуже привабливий вигляд занепаду і розкладу "надломленої" цивілізації. Подальше швидке розширення володінь Московщини до меж Російської імперії (у тому числі й за рахунок "серединної" Русі-України), яке відбулося шляхом вдалих політичних маневрів і воєн, потрібно розглядати, за Тойнбі, лише як підтвердження й наслідок духовного "надлому" "руського" суспільства.

Відносини українців з росіянами посткиївськоруського періоду Тойнбі розглядає у двох основних контекстах - - боротьби проти євразійських кочівників та суперництва між Заходом і Московщиною за українські й білоруські землі.

Якщо наприкінці київськоруського періоду центр життєдіяльності "руського" світу перемістився з Середнього Придніпров'я до Волго-Окського межиріччя, то незабаром, на думку Тойнбі, ситуація різко змінилася: "Згодом центр життєдіяльності знову перемістився і перейшов цього разу від Верхньої Волги до Нижнього Дніпра; сталося це тоді, коли незначний натиск лісових племен (жителів басейну Верхньої Волги. — В. С.) був переважений навальним натиском кочівників євразійського степу"⁴⁰. Цей "надзвичайно суворий виклик" останніх, пов'язаний з монгольським завоюванням руських земель у середині XIII ст., спричинив, як зазначає Тойнбі, "відповідь, що була особливо оригі-

нальною й творчою" ⁴¹. Цією відповіддю, на думку історика, було виникнення впродовж жорстокої й тривалої прикордонної боротьби проти кочівників (з середини XIII до середини XV ст.) такого суспільного явища (і соціальної групи), як козацтво. Хоча Тойнбі й не розглядає козацтво як виключно український соціальний феномен, але він зазначає, що всі "козацькі общини", розкидані "від берегів Дону до берегів Уссурі", "походили від однієї материнської общини, козацької армії Дніпра", про яку вперше згадує писемна історія у XV ст. ⁴².

Спираючись на свою величезну ерудицію, Тойнбі намагається відшукати у всесвітній історії типологічно споріднені з козацтвом соціальні групи і вказує на спартанців, йомсборзьких вікінгів та на "хрестоносні рицарські ордени" як на своєрідних попередників "дніпровських козаків". Хоча ці аналогії досить поверхові й не завжди обгрунтовані достатньою кількістю ознак сутнісної подібності, але наголос на тому, що "ці козаки спочатку були напівмонашим військовим братством", об'єднаним ідеєю боротьби проти іновірців, дозволяє побачити близьку типологічну спорідненість між українськими козаками та середньовічними рицарськими орденами. Тим більше, що історик уже в одній із своїх перших статей — "Слов'янські народи" (1914 р.) — згадує "напівтеократичні общини козаків, напівмонахів і напівграбіжників..." ⁴³.

У чому ж тоді Тойнбі вбачав оригінальність і творчий характер відповіді українських козаків на "справді надзвичайний і надто тривалий" виклик кочівників ("номадів") євразійського степу? Козаки, на думку вченого, започаткували й розвинули "новий спосіб життя й нову суспільну організацію, які дали можливість осілому суспільству вперше в історії цивілізації не просто захищатися від євразійських кочівників..., але фактично здійснити довготривале завоювання земель номадів та змінити сам зовнішній вигляд ландшафту, перетворивши кочові пасовища у селянські поля та замінити їхні (кочівників. — В.С.) пересувні табори постійними поселеннями" ⁴⁴.

Окрім того, козаки, зазначає Тойнбі, "не стільки відтворювали минуле, скільки випереджати майбутнє". Адже вони не лише витіснили номадів за допомогою постійних сільськогосподарських поселень у степах, оволодівши при цьому запозиченим від кочівників мистецтвом верхової їзди. Козаки вміло використали успадковане від скандинавів мистецтво пересування по ріках за допомогою військових човнів. Отримавши очевидні переваги у маневруванні над номадами, козаки, на думку вченого, виступили в ролі "попередників колоніальних держав сучасного західного світу в їх стратегічній перспективі". Тобто, використання козаками військових човнів у боротьбі проти кочівників історик розглядав (у властивій йому манері) як архетип використання колоніальними державами залізниць, автомобілів і літаків для боротьби проти кочівників у XX ст. Адже "саме за допомогою човна, а не на спині коня", зазначає вчений, козаки "остаточно проклали собі шлях до панування в Євразії" ⁴⁵.

Отже, "руське відгалуження" православної цивілізації зуміло, вважає Тойнбі, встановити свій контроль над Великим Євразійським степом, що простягається від Причорномор'я до берегів Тихого океану, завдяки творчому генію "дніпровських" (українських) козаків, які винайшли найефективніші засоби боротьби проти номадів, тисячолітніх господарів євразійських степів. Крім того, застосування українськими козаками нових засобів боротьби (військових човнів) проти кочівників дозволяє звернути увагу й на те, що не лише завоювання власне російськими козаками величезних азіатських просторів, а й західна колоніальна експансія за рахунок номадів Азії й Африки можуть сприйматися як своєрідне повторення (на значно вищому рівні) "архетипної" української козацької експансії у Північному Причорномор'ї.

Тойнбі вказував не лише на спільне походження різних "козацьких общин", а й на їх суперечливі відносини з Московщиною. Так, відзначивши, що "до кінця шістнадцятого століття батьківська козацька община, розміщена вздовж лінії Дніпра, породила дві дочірні общини: донських козаків та яїцьких козаків", вчений зауважує, що всі козацькі спільноти з часом потрапили у сіті "нерівноправного союзу з Московщиною, який хоча й прискорив їхню експансію, але зрештою коштував їм власної незалежності"⁴⁶.

Такі міркування вказують на те, що історик розумів протилежність інтересів демократичних "козацьких общин", з одного боку, та авторитарної Московської держави, — з іншого. Українська козацька держава, якби їй вдалося зберегти своє існування в боротьбі проти московської деспотії, могла б стати не лише надійним тилом тривалої експансії козаків углиб євразійських степів, а й відігравати провідну роль у створенні конфедерації козацьких спільнот від Причорномор'я.

Розглядаючи відносини між українцями і росіянами через призму козацької історії, Тойнбі звертає увагу на запозичення частиною росіян винайденої українцями соціальної інституції (козацтва), а також на суперечливі наслідки "нерівноправного союзу" козаків з Московщиною.

Зовсім в іншому плані оцінює історик відносини між українцями й Заходом у той період, коли основна частина земель колишньої Київської Русі потрапила під литовсько-польське панування. Спочатку в книзі "Цивілізація перед випробуванням" (1948 р.) він зазначає, що "в чотирнадцятому столітті краща частина споконвічних володінь Русі — майже вся Білорусь та Україна — була... приєднана до західнохристиянського світу"⁴⁷. Називаючи Україну, поряд з Білоруссю "кращою частиною" споконвічних східнослов'янських земель, Тойнбі, на наш погляд, засвідчує своє розуміння місця України в східнослов'янському світі, місця, яке вона займала в минулому й, можливо, посяде в майбутньому.

У 8-му томі "Дослідження історії" вчений висловлюється дещо точніше. Протягом XIV і XV століть, вказує Тойнбі, встановилося "західнохристиянське польське і литовське правління над великими просторами споконвічних володінь руського православного світу, що включали, крім усіх володінь білоруського й українського народів, також і західну окраїну великоруської території навколо Смоленська". Такий стан речей не задовольняв "російську православну універсальну державу", яка утворилася, за Тойнбі, "через включення Новгородської республіки до складу Великого князівства Московського" наприкінці XV ст. У процесі розвитку цієї держави дедалі гостріше стала відчуватись потреба розв'язання так званого "західного питання", важливою складовою частиною якого московити-росіяни вважали "визволення" західноруських (українських та білоруських) земель від західнохристиянського панування⁴⁸.

Особливість тойнбіанського підходу в даному випадку полягає, на наш погляд, у тому, що боротьба між "Польщею-Литвою" (тобто Річчю Посполитою) та Московщиною-Росією за панування над Україною сприймається тут не стільки як міжрелігійний, міжетнічний чи міждержавний конфлікт, скільки як конфлікт передусім міжцивілізаційний. І мова тут йде не про якесь абстрактне протистояння між Заходом та Сходом, а про боротьбу між двома реальними культурно-політичними феноменами — московсько-російським авангардом православної цивілізації та польсько-литовським форпостом цивілізації західної.

У міжцивілізаційній боротьбі за панування над Україною Захід спочатку мав ряд суттєвих переваг. Тойнбі констатує, що "протягом шістнадцятого, сімнадцятого і вісімнадцятого століть влада західної цивілізації над руським населенням у Польщі-Литві посилювалася завдяки су-

купним політичним наслідкам політичного об'єднання Литовського князівства з Польським королівством, яке завершилось у 1569 р., та еkleзiастичної унії великої частини руської православної общини у Польщі-Литві з римо-католицькою церквою у 1594–96 рр.". В українських землях, які "були таким чином прикуті до західного світу цими двома інституційними узами", західна культура в її польському варіанті досягла успіху, "причарувавши місцеву землевласницьку аристократію, українську за походженням...". Історик не забуває згадати й про те, що тенденція до релігійно-культурної вестернізації мала зовсім не однакові наслідки для "верхів" і "низів" українського суспільства: "У той час як колишні православні селяни, які потрапили під релігійне верховенство Папи внаслідок міжцерковної унії 1594–1596 рр., увійшли до уніатської церкви, де їм дозволено було зберігати більшість традиційних обрядів, численні представники колишньої православної знаті пройшли весь відрізок еkleзiастичного шляху вестернізації, ставши католиками латинського обряду"⁴⁹.

Що ж до тих українських православних, які не стали ні греко-католиками, ні римо-католиками, то їх також не оминула вестернізація. Використавши матеріал з книги Н. Зернова "Москва - третій Рим", Тойнбі зазначає у 7-му томі "Дослідження історії", що "під римо-католицьким пануванням українське православне духовенство, незалежно від того, чи воно опиралося на повернення в католицизм, чи поступалося йому, було змушене вивчати римо-католицьку теологію і в процесі цього переорієнтовувало свою ментальність частково на західний світогляд"⁵⁰. А у 8-му томі названої праці, посилаючись на книгу С. Платонова "Історія Росії від її витоків до 1918 р." (опублікована французькою мовою у Парижі в 1929 р.) та на 4-ий том "Історії Росії" В. Ключевського (опублікований у Берліні німецькою мовою в 1925–1926 рр.), Тойнбі дещо уточнює свої міркування щодо західних впливів на українських православних: "Під польсько-езуїтським урядуванням у Києві навіть та частина православного духовенства, яка відкинула міжцерковну унію 1594–1596 рр., тим не менше відчула на собі глибокий вплив культури і етосу (специфічного духу, характеру. - В.С.) тридентинської римської церкви..."⁵¹.

Підкреслюючи "глибокий вплив культури й етосу" римо-католиків на свідомість саме православної частини українського духовенства, Тойнбі поставив під сумнів приналежність українців виключно до православної цивілізації. Адже, згідно з його концепцією міжцивілізаційних контактів, духовно-культурне ядро суспільства найважче піддається чужим цивілізаційним впливам. А якщо мова йде про "глибокий вплив" західнохристиянської культури на "ментальність" української духовної еліти, переорієнтованої "частково на західний світогляд", то тут ми маємо всі підстави вважати українське суспільство вказаної епохи своєрідним соціокультурним феноменом, іманентними особливостями якого є: а) відкритість до різних культурно-цивілізаційних впливів; б) одночасна включеність до процесів, які відбуваються як у православній, так і в західній цивілізаціях; в) поєднання православної традиції з прозахідною спрямованістю культурного розвитку.

Інтерцивілізаційна специфіка українців зумовила їхню особливу комунікативну роль не лише у взаємодії між західною та православною цивілізаціями, а й у перенесенні надбань бшшш відкритої (зовнішнім впливам) й розвинутої частини православної світу в замкнуту й ізольовану Московщину, у цей своєрідний "православний Непал". Сприятливі умови для цих процесів виникли, вважає Тойнбі, не після Переяславської угоди (яку він навіть не згадує), а після Андрусівського миру (1667 р.). Як видно з підтекстових приміток 7-го тому "Дослідження історії", історик спирався у своїх висновках на такі вторинні джерела,

як книги "Петро Великий і Османська імперія" Б. Самнера та "Москва — третій Рим" Н. Зернова. З праці Б. Самнера Тойнбі використав матеріал про суперечливі релігійно-культурні взаємини України з Московщиною в останні десятиліття XVII ст. З одного боку, тут йдеться про те, що в останній чверті XVII ст. саме "Київ (який Польща-Литва передала Московщині у 1667 р.), а не Константинополь, виявив себе як провідний православний чинник культурного впливу на Росію". "Українці, а не греки, — продовжує Тойнбі вслід за В. Самнером, — стали в Росії провідними представниками нових тенденцій православної думки та освіти". Але, з іншого боку, Тойнбі, як і Самнер, звертає увагу на подію, що стала передумовою духовно-релігійної асиміляції православних українців: "Коли у 1685— 86 рр. київська митрополія потрапила під юрисдикцію московського патріархату, це було здійснено без попередньої згоди Константинополя, а (вселенському) патріархові затишалося лише реєструвати марні протести"⁵².

Вже сам зміст використаного британським істориком матеріалу свідчить про його здатність побачити сутність проблеми українсько-російських відносин останньої чверті XVII ст. Тойнбі звертає увагу на двоякий характер цих стосунків. Адже українське Лівобережжя, потрапивши під штаду московського патріарха в юридично-адміністративному плані, водночас підпорядкувало собі московитів у плані духовно-культурному. Це непогано ілюструє один із "законів" Тойнбі, згідно з яким духовно вище суспільство, підкорене варварами, неминуче встановлює свій духовно-культурний вплив над останніми.

Досить чітко з даного приводу вчений висловлюється у 8-му томі "Дослідження історії": "Військова й політична перемога, яку Росія зрештою здобула над Заходом на цьому континентальному європейському фронті, була компенсована в культурному плані наступним поширенням нових західних впливів з цих напіввестернізованих просторів споконвічної руської землі на Московщину...". І далі: "Найбільш важливою окремою подією в цьому довготривалому процесі було придбання Москвою у 1667 році Києва, українського міста, яке було політичною й культурною столицею домосковської Русі і яке, під московським правлінням, згодом стало могутньою передатною станцією західних культурних впливів"⁵³.

Привертає увагу те, що англійський історик посилається тут на працю, спеціально присвячену історії України, — на книгу В. Аллена "Україна, історія", яка була опублікована в 1940 р. у Кембріджі.

У вищенаведеному контексті культурного контрнаступу західної цивілізації Тойнбі розглядає активну участь українців у проведенні петровських реформ. Так, використавши вищезгадану книгу Н. Зернова "Москва — третій Рим", він пише у 7-му томі "Дослідження історії": "Петро також вселив домішку західного духу в московську церкву, заповнивши ключові посади російської православної ієрархії, досі зайняті московитами, українськими церковнослужителями з Києва та українських територій на схід від Дніпра, які Московщина перебрала від Польщі—Литви у 1667 році."⁵⁴ Подібну оцінку ролі українців у процесі петровських реформ вчений висловлює й у 8-му томі "Дослідження історії", зазначаючи, що "після переходу Києва з-під польського до московського суверенітету Петро Великий знайшов серед київських православних священників податливе знаряддя для проведення заходів, за допомогою яких він змусив менше зговорливу московську православну церкву погодитися з його власною вестернізаторською політикою"⁵⁵. А це, на наш погляд, є свідченням того, що дані висновки Тойнбі були не випадковістю, а результатом глибокого осмислення використаного ним матеріалу.

Підтвердженням цього є книга "Людство і мати Земля", написана вчений 1974 р. і опублікована в 1978 р., тобто вже після смерті автора. У цій праці, основним завданням якої було, за словами самого Тойнбі,

дати вичерпну загальну перспективу Історії людства в розповідній формі"⁵⁶, ми знову знаходимо міркування про стимулюючу роль українців в озахідненні Росії. Так, називаючи "революційну вестернізацію Росії Петром Великим" "найважливішою подією в історії східного православного світу в сімнадцятому й вісімнадцятому століттях", учений водночас зауважує: "Петро не розпочав цей процес. Західні впливи вже проникли в Росію через порт Архангельськ на Білому морі, а також через українську східну православну церкву, яка потрапила під західний вплив, коли Україна була під польсько-литовським правлінням. ...Петро як не розпочав вестернізацію, так і не закінчив її"⁵⁷.

Основним результатом боротьби між Заходом і Росією за панування над Україною британський історик, як бачимо, вважав не стільки військово-політичну перемогу Росії, скільки духовно-культурне завоювання напіввестернізованою Україною напівзамкнутої православно-традиціоналістської Росії. Тойнбі цілком доречно звернув увагу на те, що українці передусім відігравали роль "троянського коня" західної цивілізації всередині московсько-російського відгалуження православної цивілізації.

Ознайомлення з особливостями тойнбіанської інтерпретації деяких ключових проблем історії Русі-України XI–XVIII ст. дозволяє нам відкрити ще одну грань нашого історичного минулого. Наукова спадщина Тойнбі, і це найважливіше, спонукає нас до осмислення й переосмислення багатьох проблем української історії у контексті міжцивілізаційних відносин. А це нам потрібно для того, щоб відповісти на кардинальні питання сучасності. Яка цивілізаційна орієнтація є оптимальною, з точки зору забезпечення повнокровного розвитку українського соціуму, чи принаймні збереження його від подальшої асиміляції. При яких умовах посередництво українців у міжцивілізаційних (чи міжкультурних) контактах працюватиме не на чужинців, а на самих посередників? Якщо українці в минулому були "відкритим" (для зовнішніх впливів, особливо західноєвропейських) суспільством, то чи не пора нам і тепер рішуче й настійливо розвивати цю "відкритість" хоча б заради депровінціалізації і реєвропеїзації нашого суспільства?

Заслуга Тойнбі, отже, і в тому, що, "підштовхуючи" нас до вивчення історії України як поліцивілізаційного (чи принаймні бідавілізаційного) феномена, він змушує нас замислитися над проблемою тісного взаємозв'язку між саморозвитком українців та їхніми прозахідними ціннісними орієнтаціями. Українці повинні прагнути до тісніших зв'язків із західною цивілізацією не для того, щоб "втекти" від православних народів-сусідів. Навпаки, українці мають повернути собі ту провідну роль у східнохристиянському світі, яка їм раніше (в окремі періоди історії і в окремих сферах, зокрема у духовно-культурній) належала. Історичне минуле, актуалізоване у працях Тойнбі, повинно спонукати сучасних політичних лідерів України усвідомити це надзавдання для українців XXI ст.

¹ K o h n Н. Toynbee and Russia // The intent of Toynbee's history / Ed. by E. T. Gargaii. — Chicago: Loyola university press, 1961. — P. 113.

² Див. напр.: A bibliography of Arnold J. Toynbee / Compiled by S. F. Morton. — Oxford. Oxford university press, 1980. — P. 242; П а в л е н к о Ю. В. Критический анализ теории зарождения цивилизации Тойнби // Теория и методы археологических исследований. Сб. науч. трудов. — К., 1982. — С. 89—110; П а в л е н к о Ю. В. Раннеклассовые общества (генезис и пути развития). — К., 1989; П а в л е н к о Ю. В. Арнольд Джозеф Тойнби. К 100-летию со дня рождения // Юбилей науки. 1989. — К., 1990. — С. 439—459; П а в л е н к о Ю. В. Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства. Навч. посібник. — К., 1996; Т о л п и г о О. Кілька слів про Тойнбі // Філософська і соціологічна думка; — 1993. — №. — С. 137—142; Т к а ч е н к о В. М. Україна: історіософія самоорганізації. — К., 1994; М а р ц и н ю к І. М. Проблеми сучасної української історіографії в контексті концепції світової історії Арнольда Тойнбі // Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи. Матеріали

- Всеукраїнської наукової конференції (Харків, 15— 17 листопада 1995). — Харків, 1995. - С. 143— 148; М а р ц и н ю к І. Історія людства — історія народів чи цивілізацій? // Вісник Національної академії наук України. — 1995. — №1— 12. — С. 3—9; П р і ц а к О. Арнольд Джозеф Тойнбі та його твір // Т о й н б і А. Дж. Дослідження історії. - К., 1995. - Том. 2. - С. 363-373.
- ³ T h o m p s o n K. W. Toynbee's philosophy of world history and politics. — Baton Rouge etc.: Louisiana state university press, 1985. — P. 216.
- ⁴ T o y n b e e A. J. The Slav peoples // The Political Quarterly. — December 1914. — №. - P. 41.
- ⁵ T o e n b e e A. J. Nationality and the war. — London and Toronto: J. M. Dent and SOILS ltd., 1915. - P. 52.
- ⁶ Toynbee A. J. The new Europe. Some essays in reconstruction. — London and Toronto: J. M. Dent and sons ltd. 1915. - P. 18.
- ⁷ T o y n b e e A. J. The Western question in Greece and Turkey. A study in the contact of civilizations. — London etc.: Constable and company ltd., 1922. — P. VIII.
- ⁸ I b i d. - P. 36.
- ⁹ I b i d.
- ¹⁰ T o y n b e e A. J. A study of History. — London etc.: Oxford university press, 1954. — Vol. 8. - P. 627.
- ¹¹ T o y n b e e A. J. The Western question... — P. 6.
- ¹² T o y n b e e A. J. A Study of History. — London etc.: Oxford university press, 1934. — Vol. 1. - P. 66-67.
- ¹³ I b i d. - P. 31 34.
- ¹⁴ I b i d. - P. 66.
- ¹⁵ I b i d. - Vol. 2. - P. 80.
- ¹⁶ I b i d.
- ¹⁷ T o y n b e e A. J. A Study of History. - L. etc.: Oxford univ. pr., 1961. - Vol 12. - P. 559, 561.
- ¹⁸ I b i d. — P. 561.
- ¹⁹ T o y n b e e A. J. Christianity among the religions of the world. — L.: Oxford univ. pr., 1958. - P. 46.
- ²⁰ T o y n b e e A. J. Civilization on trial. — New York etc.: Oxford imiv. pr., 1948. — P. 6-7.
- ²¹ T o y n b e e A. J. The Slav peoples. — P. 36.
- ²² I b i d. - P. 38.
- ²³ T o y n b e e A. J. The new Europe. - P. 77.
- ²⁴ Див., напр.: Т о у н б е е А. Дж. A Study of History. — Vol. 2. — P. 81.
- ²⁵ T o y n b e e A. J. A Study of History. — Vol. и'. — P. 542.
- ²⁶ К о h n Н. Op. cit. — P. '126-127.'
- ²⁷ T o y n b e e A. J. A Study of History. - Vol. 8. - P. 398- 403.
- ²⁸ b i d. - P. 399.
- ²⁹ b i d. - P. 400.
- ³⁰ b i d.
- ³¹ b i d.
- ³² b i d. - P. 402- 403.
- ³³ b i d. - P. 399, 403.
- ³⁴ H a l e c k i J. From Florence to Brest (1439— 1596). — 2-nd ed. — Rome: Archon books 1968. — 456 p.
- ³⁵ I b i d. - P. 18, 20.
- ³⁶ T o y n b e e A. J. A Study of History. - Vol. 2. - P. 154.
- ³⁷ T o y n b e e A. J. A Study of History. - L. etc.: Oxford univ. pr., 1939. — Vol. 4. - P. 95.
- ³⁸ I b i d. - P. 95- 96.
- ³⁹ Див. С у б т е л ь н и й О. Україна: історія. — 2-е вид. — К., 1992. — С. 47.
- ⁴⁰ I b i d. - P. 154- 155.
- ⁴¹ I b i d. - P. 155.
- ⁴² T o y n b e e A. J. The Slav peoples. — P. 41.
- ⁴³ T o y n b e e A. J. A Study of History. - Vol. 2. - P. 155.
- ⁴⁴ I b i d. - P. 155- 156.
- ⁴⁵ I b i d. - P. 157.
- ⁴⁶ T o y n b e e A. J. Civilization on trial. — P. 168.
- ⁴⁷ T o y n b e e A. J. A Study of History. - Vol. 8. - P. 126.
- ⁴⁸ I b i d. - P. 126- 127.
- ⁴⁹ T o y n b e e A. J. A Study of History. — L. etc.: Oxford univ. pr., 1954. — Vol. 7. — P. 38.
- ⁵⁰ I b i d. - Vol. 8. - P. 128- 129.
- ⁵¹ I b i d. - Vol. 7. - P. 38.
- ⁵² I b i d. - Vol. 8. - P. 128.
- ⁵³ I b i d. - Vol. 7. - P. 38.
- ⁵⁴ I b i d. - Vol. 8. - P. 128.
- ⁵⁵ T o y n b e e A. J. Mankind and mo ther Earth. — L., Granada publishing, 1978. — P. XI.
- ⁵⁶ I b i d. - P. 549.

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Л. В. ТАРАН (Київ)

Провідні тенденції світової історіографії в ХХ ст. та проблеми кризи сучасної української історичної науки *

Історіографічний процес в Україні завжди був невід'ємною складовою частиною світового розвитку історіографії. У колишньому СРСР поділяли науку на пролетарську (марксистську) і буржуазну, визнавали зростаючі успіхи першої та кризу другої, яка "все поглиблювалася". В останнє десятиліття умови для розвитку історичної науки в країнах СНД, зокрема в Україні, як і ставлення до немарксистської історіографії, суттєво змінилися. Було визнано, що стан історіографії тієї чи іншої епохи зумовлює історизм її історичної свідомості. "Саме від сутнісних характеристик епохи, рівня розвитку наук як природничого циклу, так і гуманітарних залежить структура знань людей про світ і про самих себе як суб'єктів історії" ¹.

По-новому була поставлена проблема кризи історичного знання як іманентного явища в розвитковій науці, що час від часу природно виникає та періодично дебатуються вченими всього світу. Криза — це зміна наукових парадигм внаслідок зміни соціальних та наукових умов розвитку історіографії. Про сучасний етап кризи історичної науки в світі й Україні заговорили майже одночасно — наприкінці 80-х років. За цей час нагромадилася велика кількість літератури з даної проблеми. Однак українські вчені із запізненням стали порушувати її.

Щоб зрозуміти, в чому полягає сутність кризи української історіографії, треба передусім прийняти за аксіому той факт, що вона є природною складовою частиною світової історіографії і пройшла ті самі етапи розвитку. Навіть у радянські часи історики колишнього СРСР вели діалог (часто-густо підспудний) з колегами з інших країн. При цьому унікати викривального запалу більше вдавалося історикам-всесвітникам. Набагато складніше було історикам КНРС. Що ж до дореволюційної історіографії, то діалог із зарубіжними колегами був її природним станом.

Загально визнано, що ХІХ ст. було століттям німецьких, а ХХ ст. — століттям французьких істориків школи "Анналів", які започаткували так звану "нову історію". Остання вважається чи не найбільш плідним оновленням історичного знання в ХХ ст. не тільки у Франції, але й далеко за її межами.

Оскільки автор цих рядків спеціально досліджувала розвиток французької, російської та української історичної думки ², маємо підстави твердити, що з 70-х років ХІХ ст. до початку 30-х років ХХ ст. вони рухалися в одному напрямку наукових пошуків та розвивалися на плюралістичних методологічних засадах позитивізму, марксизму та неокантианства. Конструктивними ідеями позитивістського історизму, який в останній третині ХІХ ст. панував у Росії, Україні, Франції, Англії, Італії та США, була опора на позитивне знання, одержане шляхом добросовісного вивчення джерел, повага до професіоналізму дослідника, увага до індивідуальності та специфічності історичних явищ, визнання їх залежності від місця та часу, постулювання генетичного принципу їх вивчення, вимога максимально точного описування фактів, пізнавальний

оптимізм, перенесення акценту з діяльності видатних осіб на діяльність мас, зосередженість на процесах структурного характеру на противагу подійно-розповідальним побудовам провіденціального історизму³.

Засновники школи "Анналів" Л. Февр та М. Блок обрушили "усю силу та грубість критики" (поряд з ними в цьому плані міг стояти лише Ф. Сіміан) на слабкі сторони позитивістського історизму з його культом фактологізму, подійності, принциповою відмовою від висновків, узагальнень, від послуг філософії історії, від пошуків закономірностей, причин (а якщо виникали проблеми історичного пояснення, то це були пошуки відповіді на питання "як?", а не "чому?")⁴.

Гострота соціально-політичного життя Франції часів Третьої республіки зробила пріоритетним для її істориків вивчення політичного аспекту минулого, наприклад, політичного досвіду Французької революції кінця ХVІІІ ст. (школа А. Олара). Проблеми пореформеного села Росії й України спонукали уславлену "російсько-українську історичну школу" (з трьох її корифеїв І. В. Лучицький та М. М. Ковачевський були українцями, а М. І. Кареев писав про те, що погляди М. П. Драгоманова йому були ближчими, ніж погляди П. Л. Лаврова⁵) вивчати аграрні аспекти Французької революції. Французький історик-комуніст А. Собоуль вважав знаменним той факт, що "... саме в Києві, на Україні, де селяни були звільнені від кріпосної залежності, але не одержали землі у власність, І. Лучицький першим зайнявся вивченням аграрного питання в часи Французької революції"⁶.

Висновки, яких він дійшов, були настільки вагомими, що у 1897 р. про них говорив з трибуни палати депутатів Ж. Жорес. За його пропозицією і під його головуванням була створена у 1903 р. комісія по розшуку і публікації документів з економічної історії Французької революції (фактично цим займався А. Олар). Видання багатотомних колекцій документів спричинило появу нового напрямку досліджень. Саме в цей час сформувалася "російсько-українська історична школа", хоч Ж. Жорес називав її "французько-російською". На думку Є. В. Тарле, до неї відносилися М. І. Кареев, І. В. Лучицький, М. М. Ковачевський та Ф. Саньяк⁷.

Таким чином, кінець ХІХ — початок ХХ ст. був часом, коли наукові підходи істориків України та Росії позитивно впливали на французьку історико-теоретичну думку, слугували поштовхом для її могутнього розвитку, спричинили еволюцію школи А. Олара⁸.

Початок ХХ ст. ознаменувався зміною наукових парадигм у світовій історіографії. Криза у природознавстві, ускладнення умов існування людини змусили вчених акцентувати увагу на епістемологічних проблемах історичного знання, розробкою яких зайнялося неокантіанство. Баденська школа (її найвідоміші представники В. Віндельбанд та Г. Ріккерт) запропонувала розподіл наук за методом пізнання і не визнавала за історією, як ідеографічною наукою (на відміну від філософії), право на формулювання законів. Наука в цілому, на думку неокантіанців, систематизує історичну реальність, але і спрощує її. До теорії пізнання було введено принцип релятивізму, визнана залежність пізнавальності об'єктів науки від суб'єкта, який його пізнає та оцінює відповідно до системи ціннісних орієнтацій епохи. "Російсько-українська історична школа" обережно враховувала досвід неокантіанства, але набагато більше - досвід марксизму. Завдяки першому вона ставила проблеми особистості в історії, яка виявляє себе у сукупності своїх антропо-психологічних і частково соціальних якостей, а також проблеми міждисциплінарності як основи історичного дослідження. При цьому наголос робився на співробітництві з соціологами, психологами та біологами.

З українських дослідників найбільше враховував досвід неокантіанства М. С. Грушевський⁹, прихильник ідей Е. Дюркгейма та Л. Леві-

Брюля. Він заснував у Відні Український соціологічний інститут з метою поширення їх ідей (функціонував з 1919 до 1924 р.). Перші шість томів його "Історії України-Руси" написані не тільки пером позитивіста¹⁰, як пише один з сучасних дослідників, але й романтика, а наступні — пером соціолога. Його творча думка, як і представників "російсько-української історичної школи", розвивалася в тому ж напрямку, що й думка попередників школи "Анналів" — Е. Дюркгейма, Ф. Сіміана, А. Берра. Про це свідчать і матеріали журналу "Первісне громадянство" - ще недослідженої сторінки української історіографії.

З точки зору сьогодення погляди академіка М. В. Нечкіної щодо періодизації розвитку історичної науки в СРСР є неприйнятними¹¹. Справжнім рубежем в історіографії СРСР та України був 1929 рік, рік першої всесоюзної конференції істориків-марксистів. У 1928 р. ще побачила світ книга Д. М. Петрушевського "Очерки по экономической истории средневековой Европы", в якій відчувається вплив ідей Ріккєрта та Допша. Харківське партійне видавництво "Пролетар" випускає праці А. Олара, А. Матєза, К. Каутського, В. Бона, В. Блоса, активно друкує твори російських та українських науковців з історії Франції XVIII ст.¹²

На сторінках журналу Інституту марксизму-ленінізму — "Прапор марксизму" до 1929 р. з'являлися численні матеріали з проблем все-світньої історії. Зокрема, академік М. Яворський прагнув розв'язати питання методології історії не шляхом підбору цитат з творів класиків марксизму-ленінізму, а полемізуючи з Л. Ранке та Е. Бернгеймом, І. Кантом і Ф. Гегелем, О. С. Лаппо-Данилевським і М. М. Туган-Барановським, М. І. Костомаровим і М. С. Грушевським¹³. Однак з 1930 р. все це зникає з сторінок журналу, віднині тут друкуються переважно офіційні партійні матеріали, висвітлюються факти поточної політики. Боротьба за утвердження марксизму набула не лише безкровного, але й кривавого характеру. Тільки в Україні (за неповними даними) 185 вчених пройшли через ГУЛАГ, а багато з них загинули там¹⁴.

Природний, спільний з іншими країнами процес розвитку методології історичного знання в СРСР, зокрема в Україні, який знаходив відображення у працях В. М. Хвостова, Д. М. Петрушевського, М. А. Бердяєва, Л. П. Карсавіна, Р. Ю. Віппера, С. Л. Франка, М. І. Карєєва, М. М. Ковалевського, І. В. Лучицького, був перерваний, покладено край плюралізму думок. З початку 30-х років розвиток історичної науки в СРСР відбувався на методологічній основі спрощеного, вульгаризованого марксизму, який зімкнувся з позитивізмом, здатним заземлюватися на емпіричному, конкретному, на економічних факторах, маскуватися під матеріалізм і марксизм¹⁵. Внаслідок цього була втрачена людина як суб'єкт історії. Якщо мати на увазі, що складовими частинами парадигми марксизму є матеріалізм, діалектика, історизм, системність та суб'єктно-об'єктний підхід до історичної реальності¹⁶, то йдеться про втрату двох її останніх складових. Таким чином, формаційна історія стала історією соціологічних та політико-економічних абстракцій, історією, в якій немає місця конкретній людині з її психікою, суб'єктивним ставленням до суспільства, певним уявленням про своє місце в світі, системі виробництва та відповідною діяльністю¹⁷.

Як слушно зазначав О. І. Фурсов, існували і об'єктивні соціальні причини того, що в СРСР з 30-х років відбувалася десуб'єктивізація марксистської теорії. Це — обсяг економічних завдань, що стояли перед країною у 30—50-ті роки, внаслідок чого людина була "виштовхнута" з економічної проблематики, специфіка сталінського режиму, антигуманна десуб'єктивізуюча соціальна реальність того часу.

1929 р. був у Франції роком виходу в світ першого номера журналу "Аннали економічної і соціальної історії" Л. Фєвра та М. Блока та за-існування ними школи "Анналів"¹⁸.

Серед парадигм школи виділимо лише такі. Предмет історії, на думку представників школи "Анналів", є глобальний, тотальний. Хоч, як пише сучасний анналіст А. Буро, нині термін "тотальна історія" вживається не часто¹⁹. Предмет історії - це суспільство в усій його повноті, взаємозв'язку, взаємозумовленості його компонентів — матеріального, економічного, соціального життя та людини - - в природному, соціальному, історичному контексті²⁰.

За умов світової економічної кризи кінця 20-х — початку 30-х років природним було звернення діячів школи "Анналів" до вивчення економічної та соціальної історії. Тим самим вони заповнювали лакуну, що існувала у тогочасній французькій історичній науці. Зокрема, проблеми соціально-економічної історії були "пріоритетними" у творчості М. Блока. В цілому до кінця 80-х років у французькій історіографії панувала структуралістська парадигма. Для історика головною була "ідентифікація структур та відносин", які, як вважалося, незалежно від думки та волі людей керують господарськими механізмами, створюють соціальні зв'язки, народжують форми дискурсу. Звідси випливало принципове розгалуження власне об'єкта історичного пізнання та суб'єктивної свідомості людей, що діють в історії. Яскравим прикладом структуралістської історії були праці Ф. Броделя, з ім'ям якого уособлюється друге покоління школи "Анналів"²¹.

Друга вимога до тодішньої історії була названа К. Гінзбургом "галілеєвою парадигмою", що означає висування до історії тих вимог, які роблять її доступною для операцій з числами, передбачають можливість через кількісні методи виявити зміст досліджуваних явищ та їх місце в історичній ретроспективі!. Маються на увазі клімат, біологічні та фізіологічні фактори, технологія. Це знайшло відображення в праці П. Шоню²², а також книзі Е. Леруа-Ладюрі з історії клімату за 1000 років²³. І все ж таки з 20— 30-х років ХХ ст. М. Блоком, Л. Февром та Ж. Лефевром в історіографію було введено ключове поняття ментальності, і сама цивілізація виявилася замкненою на людині²⁴.

В зв'язку з цим історіографія виходила на новий рівень постановки проблем історичного синтезу. Пошук його критеріїв є основною проблемою історії як науки, що прагне знайти механізм взаємодії об'єктивних історичних процесів? та діяльності людини: не тільки великої, а пересічної людини "людини з натовпу" (за висловом французів). В позитивістському історизмі синтезом було сортування фактів, вилучених з документів за ознакою однорідності та в хронологічному порядку²⁵. Наприклад, в "Истории XIX века" (під ред. професорів Лавісса і Рамбо. - М., 1938. - Т. 1—8) містився ґрунтовий аналіз політичної, дипломатичної, культурної історії, історії техніки у зазначених хронологічних рамках. Л. Февр називав такий підхід до систематизації історичного матеріалу "принципом комоду", де в різних шухлядах лежать окремо "внутрішня політика" та "зовнішня політика", "народні рухи", "організація суспільства" тощо. Ніщо не перетинається, одне одного не пояснює, кожному з цих історій окремо неможливо зрозуміти (адже в житті все сплетено!), як й історичний процес в цілому²⁶.

В марксистському історизмі основою синтезу була категорія суспільно-економічної формації. В тісному зв'язку з постановкою проблеми ментальності у французькій історіографії безпосередньо критикувалася марксова теорія "базису -- надбудови" як така, що спрощує історичний процес і механізм історичного руху, як парадигма, що протиставляє матеріальне та ідеальне, висуває класову боротьбу як універсальний фактор пояснення історії, зводить її до безпосередніх зіткнень у сфері економіки. Ще в 1943 р. академік С. Д. Сказкін висловлював (звичайно, стаття залишилася в шухляді столу) думки про недостатню розробленість марксової теорії "базису - надбудови" . її критикували пізніше

Ф. Бродель, Ж. Легофф, Р. Шартъє — з французької сторони, з російської - • М. А. Барг, А. Я. Гуревич, Ю. Л. Бессмертний та ін.²⁸

Нині криза марксистської парадигми є загально визнаною, але в сучасному процесі інтеграції філософсько-історичних та конкретно-історичних підходів і концепцій марксизму належатиме не останнє місце²⁹. Щодо системного підходу до історії — однієї з найважливіших складових історичної теорії К. Маркса, то радянською історіографією, в тому числі й українською, він застосовувався лише до явищ базисних; уся надбудовна сфера — сукупність надбудовних явищ — не була представлена як "самостійні" та "рівноправні" складові компоненти єдиної системи суспільно-історичного розвитку.

Дві основні метаморфози, які пережила в ХХ ст. світова історіографія, - звернення до вивчення ментальності та "лінгвістичний поворот" — можуть розглядатися як суттєві спроби показати дію надбудовної сфери "як самостійної та рівноправної" підсистеми єдиної системи суспільно-історичного розвитку. Сутнісна характеристика формацій включала лише базисні ознаки, і тому сучасна філософська думка цілком справедливо вважає формаційний підхід методом типізації й періодизації, оснований на комплексному і фундаментальному, але все ж таки особливому компоненті історичного розвитку³⁰.

Світова гуманітарна наука ХХ ст., не зв'язана марксистськими парадигмами, прагнула показати механізм взаємодії загального, особливого та одиничного, пов'язати в конкретно-історичному дослідженні дію фундаментальних компонентів історичного розвитку з дією конкретних людей. Ментальність - "квітка науки ХХ століття" — пересунула акцент досліджень з центральної, високої політики до периферії, повсякденності, залишила в тіні науку й звернулася до окультизму, підсвідомого, до історії "маленьких людей" у "великій історії"³¹. Так сформувалася й стала профілюючою лінією досліджень "нова соціальна історія"³².

Англійський історик Т. Зельдін вбачав завдання "нової соціальної історії" в тому, щоб стати історією всеохоплюючою — особистості, умонастроїв та суспільства одночасно. Французький історик А. Буро на сторінках журналу "Аннали" виклав двоїсте бачення функції "нової соціальної історії". Це тотальна історія, що вивчає стосунки між об'єктами та між різними сферами історичного буття, або нове уявлення про співвідношення соціального цілого та його частини. На думку А. Буро, останню точку зору поділяли Л. Февр та М. Блок, для яких ментальність завжди була особливим кутом зору на соціальне³³.

Відома книга М. Блока "Королі-цілителі" (1924), в якій описана здатність королів династії Капетингів виліковувати золотуху методом накладання рук, що завжди вважалася одним з перших французьких досліджень з історії ментальності, нині кваліфікується як приклад соціальної історії середньовіччя, приклад нового бачення соціальної історії. Для М. Блока-медієвіста історія відносин землеволодіння сеньоріальної влади, форм селянської зачежності та експлуатації ставала зрозумілою лише через тогочасну людську свідомість³⁴.

Одним з найвідоміших сучасних соціальних істориків Англії є Е. П. Томпсон, який вважав себе марксистом, але на практиці даєко відійшов від ортодоксального марксизму. Широковідомою стала його книга "Становлення англійського робітничого класу" (1963). Про нетрадиційність підходів дослідника до соціальної історії свідчать навіть назви його статей: "Моральна економія нижчих верств англійського населення ХVІІІ ст.", "Патріціанське суспільство, плебейська культура", "Англійське суспільство ХVІІІ ст. Класова боротьба при відсутності класу?", "Rough music або англійська кошача музика", "Етнологія, антропологія, соціальна історія", "Час, трудова дисципліна і промисловий капіталізм" та ін.

Досліджуючи різні події і явища, що відбувалися в Англії XVIII ст., яке Е. П. Томпсон характеризує як епоху перемоги вільного ринкового господарства та переходу до індустріального суспільства, вчений показав ставлення людей до праці, до часу, до дисципліни, висвітлив, як змінювалися уявлення народних мас про те, що є законним і незаконним на ринку, на млині, у пекарні, як змінювалися традиційні соціальні норми, а також уявлення про господарські функції і обов'язки деяких членів суспільства, зрештою, як зникли старі патерналістські моральні норми, "моральна економія бідноти" і на зміну благодійності, допомоги бідним висунулася вимога до них терпіти, працювати, вірувати, виявляти поміркованість³⁵.

Під пером Е. П. Томпсона традиційна соціально-економічна історія змінювалася, набуваючи характеру історико-антропологічного дослідження.

Відомий історик школи "Анналів" Р. Шартъє (його праці: "Читачі та читачки у Франції старого режиму" та "Типи читання") як історик ментальності акцентує увагу на співвідношенні в духовному світі людини стереотипів пануючої культури (три чверті детермінізму) із її можливістю будувати власний внутрішній світ ("чверть [її] свободи")³⁶.

Таким чином, на противагу більшості істориків, зосереджених на "владі звичаю", вчений досліджує творчу здатність індивідууму відстояти свою частку свободи. Р. Шартъє дає блискучі зразки аналізу того, як у суспільстві Старого порядку друкована продукція керувала розумом, впливала на форми соціального життя, модифікувала стосунки влади. Він йшов до цього через дослідження проблеми конструювання читачем (наприклад, таким, як фріульський мельник Меноккьо) змісту прочитаного.

Немає необхідності розкривати всі нюанси поглядів Р. Шартъє на співвідношення культурної і соціальної історії. Його основний висновок полягає в тому, що необхідно відмовитися від протиставлення незаперечної об'єктивності суспільних структур (у марксизмі - базис) відображеному світлу суб'єктивних уявлень (надбудова), тобто від "структурного підходу феноменологічним демаршам, так би мовити, соціальної фізики і соціальної феноменології".

Розуміння тісної взаємозалежності фактів, які формують дану цивілізацію, зумовило постановку істориками школи "Анналів" проблеми вивчення ментальності людей минулих епох як необхідної умови розуміння і цих епох, і сучасності. Праця, здійснена з метою вивчення ментальності, -- це праця співставлення двох картин світу -- картини світу "... історика, виходячи з якої він проводить дослідження, та бачення світу людьми епохи, що вивчається"³⁸. Це допомагає зрозуміти, осмислити, пояснити мотивацію їхньої поведінки, в якій, зрештою, найтісніше переплетене матеріальне й ідеальне; протиставлення цих сфер у закінченій метафізичній формі походить від марксизму та веде до значного спрощення дійсності.

Марксистському розумінню історії суспільства як історії боротьби протилежних класів, історії філософії як боротьби матеріалізму та ідеалізму об'єктивно протистоїть анналістська ідея тотальності, глобальності предмету історії, визнання необхідності вивчення ментальності як сфери, в якій втілена нероздільна єдність усіх елементів, що складають історичний процес, -- як матеріальних, так і ідеальних. Такої точки зору дотримуються історики як близького, так і далекого зарубіжжя (А. Я. Гуревич, Г. Д. Ман, Р. Шартъє та ін.)³⁹. Вони переконані в тому, що проблема тотальної історії -- це проблема сполучення спільного, особливого та одиничного. В антиномії спільного й особливого Л. Февр та М. Блок зробили свого часу вибір на користь спільного.

Магістральні наукові ідеї школи "Анналів" протягом 60 років мали у Франції (і не тільки у Франції) найвищий авторитет і численних

прихильників, які створили величезну кількість Історичних досліджень. В них аналізувалися тривалі процеси, великі соціальні структури, глобальні закономірності, що потребувало формування серійних даних з історичних джерел. У результаті була написана історія великих людських мас, мовчазної більшості, провідних тенденцій, середніх цифр, середньої людини. Такі самі підходи покладені в основу історії ментальності, яка висвітлювала масові уявлення, залишаючи осторонь індивідуальне.

З кінця 70-х років у світовій історіографії відбувався критичний поворот. У цей час в Італії склався такий сучасний варіант соціальної історії, як мікроісторія, представлена Дж. Леві, К. Гінзбургом, К. Поні, Е. Гренді. Її витоками були деякі тенденції школи "Анналів". Дослідники виявили її зв'язок з такою течією, як французька історія "повсякденного життя". Разом з тим, методологічні підходи італійців були підтримані французькими анналістами, серед яких особливо виділяють Ж. Ревеля та В. Лепеті⁴⁰.

Подібні до італійської мікроісторії школи існують в Німеччині, Англії, Австрії, Іспанії та Росії. Всі вони є проявами постмодерністського виклику. Постмодернізм оформився наприкінці 60-х років у працях французьких та американських письменників і вчених Ж. Дерріда, М. Фуко, Р. Варта, П. де Мана, Х. Уайта, Х. Міллера. Він впливав на історіософію вже з кінця 70-х років, на історіографію — з 80—90-х. Постмодерністська історіографія у Франції веде родовід від Л. Февра, М. Блока, Ф. Броделя. Як зазначав на Московській конференції 1989 р. Ж. Легофф, на цьому етапі вона підтримувала діалог із економічною наукою та соціологією. З початку 70-х років, широко використовуючи концепцію ментальності, вона шукала контакти з етнологією або антропологією⁴¹. Але, повторюся, це була історія довготривалих процесів, глобальних закономірностей, великих соціальних структур, а звідси і великих мас, мовчазної більшості, масових уявлень; аналіз індивідуального та суб'єктивного в історії залишався поза її увагою⁴².

Сутність нового повороту у французькій історіографії не одразу була помічена його творцями. Як пише Ю. Л. Бессмертний, коли він заговорив про цей поворот на Московській конференції, його не зрозуміли лідери школи⁴³. Тим часом для мікроісторії характерним було прагнення поєднати загальний погляд на певне історичне явище з аналізом дій його учасників, мотивації їхньої поведінки, переживань тощо. Для мікроісторії предметом уваги ставали не структури і механізми, які поза будь-яку суб'єктивність начебто підпорядковують соціальні відносини⁴⁴, а поведінка в певному соціальному контексті родинних груп, сімей, індивідів, визнання за ними здатності шляхом прийняття нестандартних рішень щоразу по-своєму актуалізувати ці структури⁴⁵. Саме це оновлювало інтерес до біографії як відображення свідомого вибору, свободи дії суб'єкта в історії, можливості відтворити динамізм міжособистих, сімейних, емоційних стосунків.

Одним з проявів постструктуралізму, постмодернізму в сучасній західній історіографії став вищезгаданий "лінгвістичний поворот", який розглядається як друга (після звернення до проблем ментальності) величезна метаморфоза історичної науки ХХ ст. В основі "лінгвістичного повороту" лежать одвічні суперечки істориків про природу історичного пізнання, які розчарувалися в тому, що об'єктивне, раціональне дослідження дасть змогу розкрити справжній зміст історичних текстів. Мова є не інструментом пізнання світу, а складовою частиною світу, історична реальність не є зовнішньою щодо пізнаючого суб'єкта, а конструюється мовною та дискурсивною практикою⁴⁶.

Німецький історик У. Рауль вважає, що вся "надбудовна" сфера дискурсивно організована, маючи на увазі, що дискурс — це специфічний характер постановки проблем та набір методів їх вирішення.

Наприклад, пише вчений, в історії науки про виникнення нового напряму можна говорити тоді, коли складається властивий йому тип дискурсу⁴⁷. В рамках постмодернізму поставлене під сумнів саме поняття історичної реальності, критерії вірогідності історичних джерел, традиційні, що беруть початок ще з епохи гуманізму, моделі розуміння й пізнання минулого. Адже якщо дослідник шукає зв'язки всередині тієї реальності, яка організована мовою, лінгвістичними структурами, які входять в ті чи інші дискурси, то чи є суттєвою різниця між фактом і вигадкою, що містить історичне джерело. Чи можливе досягнення об'єктивної істини наукою? *

Свого часу Ж. Легофф був переконаний у тому, що оповідна історія є архаїзмом, який "остаточно вийшов з моди"⁴⁹. В рамках "лінгвістичного повороту" теза про історію-розповідь здобула нове обґрунтування: після великої підготовчої роботи над джерелом історик відбирає та групує факти відповідно до законів "інтриги", законів оповідання. Зміст історії-розповіді залежить від форми, риторики оповідання; мова, стиль викладу позначаються на інтерпретації історії не менше, ніж наукові та ідеологічні позиції автора⁵⁰.

Постмодернізм якнайменше заслуговує звинувачення в тому, що є засобом "... самомилування, самоутвердження істориків"⁵¹. З одного боку, він повинен бути оцінений як поглиблене розуміння вченими опосередкованості природи пізнання, опосередкованості мовою. Це розуміння може привести до теорії середнього плану; про необхідність напруження таких теорій давно веде мову й світова, і російська наука⁵². З другого боку, російський вчений Л. М. Баткін цілком слушно вважає, що "критика деструкціонізму", як і критика "позитивізму, структуралізму М. Бахтіна", повинна вестися "... не як відторгнення їх, а як входження в блискучу і необхідну однобічність, в цілому будь-якої вартої методологічної позиції". Розмотування до кінця "можливостей і парадоксів" деструктивізму приводить до кордонів цього методу⁵³. Якщо є тільки тексти джерел, на підставі яких пишуться історичні тексти, то де сама історія? Примара її кінця знову — вкотре! -- здається маячить на обріях науки перехрестя тисячоліть.

(Далі буде)

* В основу статті покладено доповідь, зроблену автором на засіданні Вченої ради Інституту історії України І-ІАНУ 3 квітня 1997 р.

¹ М а л ь к о в В. Л. Предисловие // Современная зарубежная немарксистская историография: Критический анализ. — М., 1989. — С. 3.

² Т а р а н Л. В. Историческая мысль Франции и России. — К., 1994.

³ Т а р а н Л. В. Французская историография. — К., 1991. — С. 17—19.

⁴ В i o c h M., F e b v r e M. A nos lecteurs // Annales d'histoire économique et sociale. -- 1929. — N 1. — P. 1—2; B o u v i e r L. Feu Francois Simiand? // Annales. E.S.C. - 1973. - N 5. - Sept. - oct. - P. 1174-1175.

⁵ К а р е е в Н. И. Прожитое и пережитое. — Л., 1990. — С. 152.

⁶ С о б у л ь А. Классическая историография Французской революции. О нынешних спорах // Французский ежегодник. 1976. — М., 1978. — С. 156—157.

⁷ Т а р л е Е. В. Рабочий класс во Франции в эпоху революции. — СПб., 1909. — Ч. I. — С. 3.

⁸ О л а р А. Русское влияние в изучении Французской революции // Голос минувшего на чуткой стороне (Париж). — 1926. — №. — С. 7—9.

⁹ Т а р а н Л. В., С а м о й л е н к о О. Г. Историософия М. С. Грушевського та його взаємини з Ніжинською вищою школою // Історія та культура Лівобережжя України. Матеріали міжнародної конференції. — Київ—Ніжин, 1997. — С. 88—98.

¹⁰ П р і ц а к О. Істориософія та історіографія Михайла Грушевського. — Київ—Кембридж, 1991.

¹¹ Очерки по истории исторической науки в СССР. Под ред. М. В. Нечкиной. — М., 1966. — Т. IV. — С. 11—20. Критика деяких положень цієї монографії міститься в книзі: Т а р а н Л. В. Развитие французской, русской и украинской исторической мысли (70-е годы XIX — 40-е годы XX в.) и изучение Французской революции конца XVIII века. — К., 1993.

¹² Докладніше про це див.: Т а р а н Л. В. Историческая мысль... — С. 75—78.

¹³ Я в о р с ь к и й М. Провідні думки в розвиткові історичної науки // Прапор марксизму. — 1929. — № 1.

¹⁴ Збірник на пошану українських учених, знищених більшовицькою Москвою. На-кладом осередку праці Наукового товариства ім. Шевченка в Чикаго / Ред. М. Овчарен-ко. — Париж—Чикаго, 1962. — С. 63—69.

¹⁵ Ф у р с о в А. Н. Революция как имманентная форма развития европейского исторического субъекта (Размышления о формационных и цивилизационных истоках Французской революции) // Французский ежегодник. 1987. — М., 1989. — С. 292—294.

^{15a} Там же. — С. 287.

¹⁶ Г у р е в и ч А. Я. Теория формаций и реальность истории // Вопр. философии. — 1990. — №4; Г у р е в и ч А. Я. Социальная история и историческая наука // Вопр. философии. — 1990. — №1.

¹⁷* Перша згадка про школу "Анналів" в СРСР відноситься до 30-х років. Вона нале-жала перу Даліна В. М. (История техники // Историк-марксист. — 1936. — № 2). Розділ про французьку історіографію, написаний М. М. Машким, був опублікований в "Історіографії нового і новішого времени стран Европы и Америки" (М., 1968). Авто-ром цих рядків у 1970 р. була захищена перша в СРСР кандидатська дисертація, присвяче-на "Еволюції традиційного напрямку французької Історіографії та творчому шляху П'єра Ранувена". В 1966—1975 рр. на сторінках "Французского ежегодника" (вид. АН СРСР), "Вопросов новой и новейшей истории" (вид. Київського ун-ту), "Zeitschrift Sit Geschichtswissenschaft" (вид. АН НДР) та ін. було опубліковано 9 наших розвідок. У книзі московсь-кого історика Ю. М. Афанасьєва "Историзм против эклектики" (М., 1980) повторювалися основні оцінки нашої дисертації та праць. Назвемо також кілька праць з теми: М. М. Со-к о л о в а. Современная французская историография (М., 1979); В. М. Д а л и н. Историки Франции XIX—XX вв. (М., 1981); Споры о главном (М., 1993); Матеріали Між-народної конференції на честь 60-ліття школи "Анналів" (Москва, 1989 р.); А. Я. Г у р е в и ч. Исторический синтез и Школа "Анналов" (М., 1993).

¹⁸ Б у р о А. Предложения к ограниченной истории ментальностей (В о и г е а u A. Proposition pour une histoire restreinte des mentalites // Annales. E.S.C. — 1989. — N 6.) // История ментальностей — историческая антропология. — М., 1996. — С. 66—67.

¹⁹ L e f e b v r e G. Avenir de l'histoire // Revue historique/— 1947. — N 197. — P. 55—61.

²⁰ Б р о д е л ь Ф. Материальная цивилизация, экономика, капитализм. XV—XVIII вв. — В 3-х тт. — М., 1986, 1988, 1992; Б р о д е л ь Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм. XV—XVIII ст. — К., 1995. -- Т. 1. Структури повсякденності: можливе і неможливе. — 542 с.: К., 1997. — Т. 2. Ігри обміну. — 584 с.

²¹ C h a u n u H. et P. Seville et l'Au antique de 1504 a 1650. — Paris, 1970.

²² Le Roi Ladurie E. L'Histoire de clirnat depius !an 1000. — Paris, 1967.

²³ Як писав Л. Февр, "... цивілізація — це рівнодіюча сил матеріальних і духовних, інтелектуальних і релігійних, які діють в даний відрізок часу, в даній країні на свідомість людей" (Февр Л. Бои за историю. — М., 1991. — С. 282).

²⁴ Л а н г л у а Ш.-В., С е н ь о б о с Ш. Введение в изучение истории. — СПб., 1899. — С. 182—183.

²⁵ Ф е в р Л. Указ. соч. — С. 64.

²⁶ Г у т н о в а Е. В. Академик Сергей Данилович Сказкин (1890—1973) // Новая и новейшая история. — 1993. — №. — С. 155.

²⁷ В г а u d e l F. Entretien, realise par Louis Bernard Robitaffle pour "L'Actualite de Montreal" // Le nouvel Observateur. — 6—12 December 1985. — P. 78; Б а р г М. А. К во-просу о современной структуре истории как науки // Всеобщая история: дискуссии, новые подходы. — М., 1989. — С. 94; Г у р е в и ч А. Я. О кризисе современной исторической науки // Вопр. истории. — 1991. — №/3. — С. 28; Споры о глав-ном. — С. 24, 41-^*3.

²⁸ Ковальченко И. Д. Сущность и особенности общественно—исторического развития // Исторические записки. Теоретические и методологические проблемы исторических исследований. — М., 1995. — Вып. 1. — С. 23—27.

²⁹ К о в а л ь ч е н к о И. Д. Теоретико-методологические проблемы исторических исследований // Новая и новейшая история. — 1995. — №. — С. 24.

³⁰ История ментальностей. К реконструкции духовных процессов (Mentalitategeschichte zur Rekonstruktion geistlicher Prozesse. Hrsc. von U. Raulf. — W/Berlin, 1987) // История ментальностей — историческая антропология. — С. 38. Виникнення такої історії було на-слідком відмирання великих ідей у сучасних суспільствах європейського типу (Казус. 1996. Индивидуальное и уникальное в истории. — М., 1997. — С. 311). •

³¹ Тим часом, за компетентним свідченням академіка В. А. Смолія, "... повне ігнору-вання соціального фактору" або зведення його "... лише до проблеми класової боротьби експлуатованих проти експлуататорів... істотно спотворює об'єктивну реконструкцію історичного процесу в Україні" (С м о л і й В. А. Про пошук нових теоретичних та мето-дологічних підходів до вивчення історії України // Матеріали Всеукраїнської науково-освітньої конференції "Історіографічна спадщина науки історії України (погляд з кінця XX ст.Г. — Глухів, 1996. — С. 3—4).

³² Буро А. Предложение к ограниченной истории ментальностей // История мен-тальностей... — С. 66-^>7.

³³ Г у р е в и ч А. Я. Исторический синтез и Школа "Анналов". Гл. 2. Новый взгляд на социальную историю: Марк Блок.

- ⁵ Томпсон Е. П. Плебейская культура и моральная экономика. Статьи из английской социальной истории XVIII и ХЕХ вв. (Thompson E. P. Plebeische Kultur und moralische Цkonomie. Aulsalze zur englischen Sozial-Geschichle des 18 und 19 Jahzhun-derts. - Frankfurt A.M., 1980. - 377 s.) // История ментальностей... - С. 180-187.
- ⁶ Шартье Р. Одна четверть свободы, три четверти детерминизма // Споры о главном. - С. 42-43.
- ⁷ Шартье Р. Мир как представление (Chartier R. Le monde comme representation //Annales. E.S.C. - 1989. - N 6) // История ментальностей... - С. 74-77.
- ⁸ Гуревич А. Я. О кризисе современной исторической науки. - С. 33.
- ⁹ Chartier R. Hans Deiter Mann. Lucien Febvre. Le pensee vivante d'un historien. Prefde F. Braudel. - Paris, 1971 // Annales. E.S.C. - 1972. - N 3. - P. 671.
- ¹⁰ Бессмертный Ю. Л. Некоторые соображения об изучении феномена власти и о концепциях постмодернизма и микроистории // Одиссей. - М., 1995. - С. 5, 10, 11.
- ¹¹ Ле Гофф Ж. "Анналы" и "новая историческая наука" // Споры о главном. -С. 90-92.
- ¹² Бессмертный Ю. Л. Что за "Казус"?.. // Казус. 1996. - С. 9.
- ¹³ Там же. - С. 23.
- ¹⁴ Шартье Р. История сегодня: сомнения, вызовы, предложения // Одиссей. 1995. - М., 1995. - С. 194.
- ¹⁵ Бессмертный Ю. Л. Что за "Казус"?.. - С. 19.
- ¹⁶ Репина Л. П. Вызов постмодернизма и перспективы новой культурной и акту-альной истории // Одиссей. - М., 1996. - С. 25-26.
- ¹⁷ История ментальностей... - С. 39.
- ¹⁸ Репина Л. П. Указ. соч. - С. 26.
- ¹⁹ Ле Гофф Ж. Указ. соч. - С. 94.
- ²⁰ Гуревич А. Я. "Территория историка" // Одиссей. - М., 1996. - С. 86.
- ²¹ Жук С. І. Західна історіографія та епістеміологічні проблеми історичної науки // Укр. істор. журн. - 1994. - №. - С. 51.
- ²² В широкому плані проблему опосередкованості ставив М. А. Барг (Барг М. А. К вопросу о современной структуре предмета истории как науки // Всеобщая история: дискуссии, новые подходы. - М., 1989. - Вып. 1. - С. 97-98). Про проблеми епістемо-логії див.: Спигел Габриель М. К теории среднего плана: историописание в век постмодернизма // Одиссей. - М., 1995. - С. 212-213.
- ²³ Баткин Л. М. Polemicheskie zametki // Одиссей. - М., 1995. - С. 209.
- Я. Д. Ісаєвич слушно констатував наявність зв'язку між загальним станом суспільства (оптимістичний виток його розвитку чи період кризи) та підходами вчених до проблеми пізнаваності минулого (Ісаєвич Я. Твердження про непізнаваність історії стирає грань між фальсифікацією та пошуком істини // День. - 1996. - №3).

ПОВІДОМЛЕННЯ

80-річчя української революції

М. В. ЛАЗАРОВИЧ (Тернопіль)

Українські січові стрільці в революційних подіях у листопаді 1918 р. в Східній Галичині

1 листопада 1998 р. виповнюється 80 років Листопадової національної революції в Галичині. Ця подія не лише привела до утворення Західно-української Народної Республіки, а й уможливила Акт злуки УНР і ЗУНР в єдиний державний організм.

Дана тема вже відображена як у працях дослідників міжвоєнного часу на західноукраїнських землях, так і емігрантів та сучасних істориків¹. Незважаючи на значний інтерес до цього питання, ряд його аспектів досі не став предметом ґрунтовного вивчення в українській історіографії, немає і фундаментальної узагальнюючої праці, присвяченої Листопадовій революції. Серед питань, не розроблених у науковій літературі, - роль і місце Українських січових стрільців (УСС) у листопадових подіях 1918 р. в Галичині, що є предметом нашого дослідження.

Створення в 1914 р. легіону Українських січових стрільців знаменувало відновлення збройної боротьби народних мас за волю України. Перед його командуванням одразу постало завдання як найефективніше використати свої можливості на благо українського народу. В ході тривалих дискусій стрільці дійшли висновку, що їх невелика чисельність (на початку війни - 2500 чол.) не дає змоги відігравати істотну роль у світовому конфлікті. Тому необхідно дочекатися сприятливих умов, зокрема, коли обидві воюючі сторони знесиляться, щоб тоді добиватися позитивного вирішення української справи. Щоб ці події не захопили зненацька, слід провести відповідну цілеспрямовану підготовчу роботу. Саме нею мав зайнятися легіон УСС, в якому була молодь, що мріяла про відбудову власної держави й об'єднання в ній всіх українських земель.

У роки першої світової війни, докладаючи багато зусиль для подолання різноманітних перешкод на своєму шляху, легіон перетворився в національну військово-політичну одиницю з українською мовою спілкування, власною символікою та термінологією, власними відзнаками. В його середовищі, незважаючи на фронтові умови, проводилася ідейно-політична, освітня та виховна робота, спрямована на реалізацію намічених завдань. Одним з її результатів, що, поряд з іншими чинниками, привів до Листопадової національної революції, стало формування своєрідної стрілецької ідеології, основними складовими якої були державна самостійність, соборність, опора на власний народ².

Почавши з визвольної ідеї передвоєнного стрілецтва, що тоді набувала конкретних ознак, УСС уже на початку 1915 р. усвідомили необхідність проведення систематичної діяльності, спрямованої на формування чітких світоглядних орієнтирів та пріоритетів. Стрільці поступово пере-

конувалися в утопічності сподівань на іноземну допомогу, тому шукали інші шляхи досягнення своєї мети. Протягом 1915–1916 рр. УСС дійшли остаточного висновку, що головним принципом створення української державності має бути ставка на власний народ (це переконання особливо зросло з початком революційних подій у Наддніпрянщині). Але щоб трудящі маси чітко усвідомили свою історичну місію та її реалізували, необхідна була організована сила, яка б допомогла їм осягнути таке складне завдання, її основою прагнули стати УСС. Мов самоєрідний локомотив, вони постійно підштовхували галицько-українське суспільство до рішучіших дій. І якщо гасло самостійної України у 1918 р. набуло серед українства краю більш, ніж у 1914 р., реальних рис і його глибше засвоїла українська політична думка, то це відбулося насамперед завдяки тому, що воно вдосконалювалося не тільки в теоретичному плані, а й шляхом збройної боротьби.

На переконання стрілецтва, "ідея, що їй у жертву кров пролита і життя видано, ніколи не вмирає і з історичною конечністю мусить побідити" -. Така думка була визначальною у стрілецькому середовищі й істотно впливала на настрої українського суспільства.

В першій половині жовтня 1918 р. Українські січові стрільці, які понад півроку перебували у Наддніпрянській Україні на запрошення Центральної Ради, змушені були на вимогу австрійського командування залишити її (основною причиною цього стала активна підтримка стрілецтвом національної державності на східноукраїнських землях) і перебралися на Буковину, де опинилися в нових для себе обставинах, що існували на теренах Австро-Угорської імперії. Стало очевидним, що остання наближається до свого розпаду, і її народи мають самі подбати про необхідність визволення західноукраїнських земель від австро-польської заієжності і приєднання їх до Української держави. Для стрільців воно не було чимось новим, бо впливало з їхньої ідеології, неодноразово ними обговорювалося і зводилося до думки, що Україну можна будувати лише неподільну — "від Вісли аж по Чорне море..."⁴. Коли виконання цього завдання стало реальним, воно привернуло до себе увагу стрілецтва, зробилося головним імперативом його життя.

Деякі галицько-українські політики, побачивши, що Австрія не збирається виконувати свої обіцянки, зафіксовані в таємних статтях Брестського договору, розробляли шляхи самостійного розв'язання західноукраїнського питання. Так, К. Левицький зазначав, що наради, на яких обговорювалися питання про організацію адміністрації і війська, яке мало зайняти Львів і Східну Галичину для створення української державності, відбулися в серпні 1918 р. у Львові з ініціативи керівництва національно-демократичної партії⁵. Проте, як свідчать інші джерела, метою їх проведення було не стільки прагнення добитися політичної самостійності, скільки побоювання, що поляки захоплять Галичину і проголосять її частиною власної держави⁶.

У Львові у вересні 1918 р. було засновано таємний старшинський гурток, який спочатку складався головним чином з офіцерів-українців австрійської армії, а згодом називався Центральний Військовий Комітет (ЦВК). Його члени обстоювали автономію західноукраїнських земель у складі імперії і навіть мали намір (у разі згоди УСС) запропонувати очолити майбутню армію князеві В. Габсбургу (відомому також як Василь Вишиваний) — представнику правлячої в Австро-Угорщині династії, прихильнику українців. Вони ще сподівалися на допомогу Австрії в протистоянні з Польщею⁷. Тобто програма як учасників підготовчих нарад, згаданих К. Левицьким, так і членів щойно створеного таємного гуртка зводилася до запобігання можливій польській агресії.

До середини жовтня старшинський гурток працював безсистемно. Його члени розраховували, що легіон УСС вдасться легко перевести до

Львова, з допомогою стрільців створити військову організацію Східної Галичини, і таким чином зазіхання Польщі на неї стануть неможливими. Тому політичним організатором і головою військового комітету вирішили призначити представника УСС (по можливості, сотника Вітовського)⁸. Та цим задумам не судилося здійснитися.

Безпосередня підготовка до приходу до влади в краї українців розпочалася ще в період перебування легіону УСС в Наддніпрянській Україні. Так, у травні 1918 р. в Жмеринці відбулася стрілецька нарада (найімовірніше, під керівництвом сотника Вітовського), на якій обговорювалося політичне майбутнє Східної Галичини, її учасники, наголошуючи на тому, що Австрія вводить в оману українців і віддає Галичину полякам, підкреслювали, що доведеться власними силами визволяти край, але слід визначити час і спосіб дій⁹.

Водночас, незважаючи на те, що легіон УСС становив порівняно добре організовану та вишколену збройну частину, в ньому не вистачало бійців для здійснення такої акції. Австрійське командування протязгом війни не тільки не давало змоги збільшити чисельність легіону, а й навіть поповнювати втрати, яких він зазнав (під час перебування на Буковині в ньому налічувалося 1300–1500 чол.¹⁰). Тому стрільці сподівалися на поповнення своїх лав за рахунок українців з австрійської армії та українського населення краю, а також на допомогу наддніпрянців¹¹. Зокрема, Д. Вітовський планував призначити поручника УСС Ж. Б. Олексина командантом (військовим керівником) Бережанської округи, враховуючи знання ним цієї місцевості і те, що поблизу Бережан був розташований австрійський відділ, яким командував у той час останній і в якому служило багато українців¹².

Трохи згодом, наприкінці серпня 1918 р., той же Вітовський, інструктуючи четаря УСС Є. Рабія, який разом із четою стрільців вирушав до старшинської школи в м. Кам'янку Струмилову, що на Львівщині, наголошував, щоб він постійно контактував з місцевою українською громадою¹³. УСС підтримували зв'язки з деякими політиками у Львові, особливо тими, які виявили ініціативу в боротьбі за українську державність.

Переїхавши на Буковину, УСС ще наполегливіше стали готуватися до майбутнього виступу, всіляко намагаючись перевести легіон до Львова, де б він мав більше можливостей для організаційної та політичної діяльності. Проте цього не змогли добитися ні українські політики, ні В. Габсбург. У всіх частинах легіону проходили наради, на яких обговорювали загальнополітичну ситуацію та завдання УСС. 9–10 жовтня у Чернівцях відбулося кілька засідань гуртка, який об'єднував 10–12 стрілецьких старшин і підстаршин. Вони обговорювали план наступних дій¹⁴.

На жаль, деталі цих засідань, як і персональний склад гуртка, — нам невідомі. Але, очевидно, це було керівне ядро, котре визначало політичну стратегію УСС, бо одразу після засідань підхорунжого Д. Палива, який також брав у них участь, направили до Львова для роботи у ЦВК. Проходили також наради старшин, підстаршин та стрілецьтва¹⁵. Вони відбувалися таємно від В. Габсбурга, якому стрільці хоч і симпатизували, проте не довіряли справи, пов'язаної з долею краю, тим більше, що майбутня акція мала як антипольський, так і антиавстрійський характер. Не розкривати УСС своїх планів і деяким старшинам, зокрема, сотникові О. Микиті, котрий дотримувався австрофільських поглядів.

На відміну від стрілецьтва гатицько-український політичний провід, сподіваючись, що Австрія передасть українцям їхні землі, не робив ніяких кроків всупереч інтересам імперії, підтримуючи її до останніх днів існування. Про це свідчило і збереження Українською Національною Радою (новим вищим представницьким органом, передбаченим ма-

ніфестом цісаря від 16.Х. 1918 р. про перебудову Австрії на принципах федерації) правничо-державних зв'язків Української держави, проголошеної 19.Х.1918 р. на західноукраїнських землях, із агонізуючою Габсбурзькою династією. Таке рішення УНРади викликало величезне невдоволення значної частини галицько-українського суспільства, зокрема УСС, які вимагали негайного об'єднання всіх українських земель в одній державі¹⁶.

Стрілецьтво, незважаючи на те, що тодішній фактичний командант легіону В. Габсбург надіслав напередодні засідання УНРади К. Левицькому телеграму, в якій просив "проголосити самостійне королівство у вірності династії і скіпетрові цісаря Карла"¹⁷, залишилося вірним ідеалам самостійної соборної України. Поручник УСС В. Старосольський підкреслював: "Настрій стрілецтва, старшин і мужви (рядових, -- М. Л.) супроти рішення з 18 і 19.10 був просто бунтарський. Усі домагалися проголошення з'єднання з Великою Україною".

Стрільці були переконані, що ці рішення є політичне компрометуючими, спрямованими проти волі всього суспільства, і не мають ніякого виправдання. Вихід з ситуації вони бачили тільки один: скасування згаданих рішень, негайне об'єднання з Великою Україною. Резолюції з такими вимогами ухвалювали збори сотень і надсилали керівництву УНРади¹⁹. Окремі стрільці брали участь і в студентських вічах, де обговорювали питання можливої боротьби за владу в краї²⁰.

24 жовтня 1918 р. в Чернівцях, у розташуванні вишколу (підрозділ, основним завданням якого було військове навчання новобранців і тих стрільців, які поверталися до легіону після хвороб та поранень), відбулися збори старшин УСС, на яких обговорено тодішнє становище Австрії і політичну ситуацію. Було прийнято резолюції, в яких зазначено, що безпосередньою метою національних змагань є соборна, вільна, самостійна Українська Республіка²¹. Це рішення стало своєрідним підсумком дискусій, які вело стрілецьтво.

На тих же зборах йшлося про підготовку до збройного виступу. В зв'язку з цим постало питання про керівника майбутньої акції, бо стрільці різко виступили проти кандидатури Габсбурга, не бажаючи через нього ускладнювати стосунки з Антантою²². Учасники зборів висловилися за обрання командантом легіону сотника Д. Вітебського, якого підтримали і стрільці. Але оскільки він мав відбути до Львова, щоб очолити Центральний Військовий Комітет, на цю посаду обрали сотника УСС О. Букшованого²³. Згаданим рішенням УСС розірвали навіть формальні зв'язки з австрійською владою.

Діяльність ЦВК поживалася з приходом туди в першій половині жовтня представників стрілецтва поручника В. Старосольського, сотника Н. Гірняка, підхорунжого Д. Палива та інших. Завдяки їх впливові комітет вирішив "боротися під знаменом соборної України"²⁴. Особливо слід відзначити Д. Паліва. Прибувши до Львова 12 жовтня 1918 р. та перебравши на себе функції організаційного референта, він поклав край безплідним нарадам і насамперед розробив план діяльності ЦВК. Його основними складовими були: встановлення зв'язків з усіма місцевостями краю та поділ останнього на округи; підготовка населення до майбутньої акції; призначення повітового та місцевого керівництва повстанням; налагодження контактів з військовими частинами, де українці становили більшість²⁵. Д. Палів, власне, започаткував цілеспрямовану підготовку до майбутнього виступу, котру здійснювали з його безпосередньою участю.

Незважаючи на вкрай обмежений час та на деякі несприятливі обставини, зокрема, протидію австрійських властей та відсутність сотника Вітовського, котрого затримували у Чернівцях Габсбург, ЦВК і особисто Д. Палів провели велику роботу, їм вдалося налагодити орга-

нізаційні зв'язки з провінцією, де в більших містах створено окружні військові команди, котрі в ході революційних подій стали організаційними центрами. Встановлено контакти з деякими військовими частинами, де була більшість українців. Певних результатів досягнуто і в Львові, де готували свідомих українських вояків для майбутнього виступу.

Загалом приблизна кількість українських регулярних військ, на які можна було розраховувати, становила майже 2400 жовнірів і 60 старшин²⁶. За ініціативою Д. Палива була створена розвідувальна служба, яка діяла перед повстанням і під час його здійснення²⁷. Але всіх необхідних заходів здійснити не вдалося, що негативно позначилося на ході національної революції.

Д. Паліїв, аналізуючи згодом діяльність ЦВК, зазначав, що навіть якби там перебували не прості люди, а генії, то і їм не вдалося б за п'ятнадцять днів зробити те, що було занедбано за всю війну або хоч би від часу революції у Великій Україні²⁸. І можна зрозуміти гіркоту слів Палива, бо саме він задовго до вирішальних подій пропонував розпочати підготовку до них, але його не підтримало українське політичне керівництво.

Легіон УСС також готувався до боїв. Накопичували запаси зброї, боєприпасів, аmunіції, підготовляли списки австрійських складів, розташованих на півночі Буковини та в східних повітах Галичини, які планували захопити. Відбулися переговори з представниками київських січових стрільців щодо координації дій, співпраці та взаємодопомоги²⁹. Частина стрільців прибула до Львова для надання допомоги ЦВК та в провінцію для організації переходу влади. В окремих повітах стрільці проводили військові навчання місцевої молоді, яка також мала взяти участь у майбутніх подіях³⁰. Отже, стрілецьтво розуміло свою роль у наступних важливих для української справи подіях.

29 жовтня до Львова прибув сотник Д. Вітовський, який уже наступного дня на засіданні ЦВК взяв на себе функції керівника майбутньої акції (з 27 жовтня їх виконував поручник П. Бубела). Відтоді, незважаючи на те, що дата виступу не була відома, ЦВК почав працювати як військовий штаб з підготовки повстання. Поляки, які мати значно більші кошти, ніж українці (якщо останні витратили на організацію повстання 9000 крон, то поляки - 100000 крон і 50000 франків), майже не криючись від австрійських властей, також готувалися до захоплення влади³¹.

31 жовтня приблизно о 6 годині ранку члени ЦВК дізналися, що австрійський намісник у Галичині отримав наказ з Відня "передати владу тому, хто має силу і хто по неї перший зголоситься"³². Невдовзі вони прочитати у вранішніх польських газетах, що 1 листопада до Львова прибуває з Кракова Польська ліквідаційна комісія для встановлення влади на території Східної Галичини³³. Стало очевидним, що необхідно негайно починати рішучі дії. Але замість цього українське керівництво продовжувало радитися з представниками Габсбурзької імперії. Наслідком цих нарад стало рішення австрійського уряду, що виглядало як глузування над українцями: за кілька годин до повстання їм обіцяли місця урядовців у деяких староствах, повітових фінансових установах, а також, за наявності відповідних спеціалістів, і на залізницях та в судах³⁴.

У той же час у Львові галицька делегація УНРади, незважаючи на те, що напередодні почула від Д. Вітовського запевнення про готовність негайно почати військову акцію, просила австрійського намісника графа Гуйна передати владу саме їй, а не полякам. Однак у відповідь почула відмову та обіцянки (як виявилось згодом, тоді ж намісник запевнив делегацію Польської Військової Організації, що найближчим часом передасть їй владу в краї)³⁵.

Зібравшись після цього на чергову нараду з участю членів ЦВК, галицька делегація вирішувала, що робити далі: чекати інформацію з Відня від президії УНРади, стежити, що зроблять поляки, чи негайно брати владу в свої руки? К. Левицький вважав, що слід почекати вказівок з Відня. Проти такої позиції рішуче виступив Д. Вітовський, який від імені комітету заявив, що до військового перевороту все підготовлено і вже неможливо його відкласти, бо завтра українці будуть безсилі, оскільки поляки мають перевагу. "Справа може вдатися тільки зараз, — підкреслив сотник Вітовський. - - Як цієї ночі ми не візьмемо Львова, то завтра візьмуть його напевно поляки"³⁶. Така рішучість і впевненість провідника майбутнього виступу змусила навіть тих учасників наради, які досі вагалися, погодитися з його аргументами.

Почалися останні приготування до збройного повстання. До речі, члени ЦВК, вважаючи, що не мають права допустити, аби Львів і Східна Галичина перейшли до поляків без належного спротиву українців, безпосередньо готувалися до виступу, як тільки дізналися про намір Польської ліквідаційної комісії взяти владу в краї, не чекаючи дозволу УНРади³⁷. Зокрема, було вирішено встановити владу у Львові та краї в ніч з 31 жовтня на 1 листопада, вироблено план захоплення міста, а також реорганізовано ЦВК в Українську Генеральну Команду (УГК). До неї ввійшли: сотник УСС Д. Вітовський, отаман УСС С. Горук, поручники УСС Б. Гнатевич та І. Цьокан, поручник П. Бубела, четар Іванчук і підхорунжий УСС Д. Паліїв³⁸. Це свідчило, що керівництво повстанням було довірене головним чином представникам стрільцтва — сили, яка мала найбільший авторитет на західноукраїнських землях і була найкраще готова саме до такого перебігу подій.

Водночас вживали заходів для організації виступів у краї. 31 жовтня до всіх повітових центрів на ім'я раніше призначених командантів або відомих українських громадян зі Львова було надіслано наказ за підписом Д. Вітовського із вимогою в ніч з 31 жовтня на 1 листопада взяти владу українцям. Після цього на місцях залишити відповідно до потреби сильну зачугу, а решту вояків направити у Львів, а в разі необхідності — в сусідні повіти³⁹.

Того ж дня о 19 годині в Народному Домі відбулося останнє перед виступом засідання УГК, в якому взяли участь понад 100 чол., зокрема майже 40 старшин⁴⁰. Його вів Д. Вітовський. У короткій промові він охарактеризував міжнародне політичне становище і ситуацію в краї, накреслив завдання, поставлені перед українським військом, та повідомив, що УГК має лише 1400 вояків та 60 старшин⁴¹. Його виступ був неоднозначно зустрінутий присутніми. Значна їх частина засумнівалась, чи вдасться здійснити повстання, а деякі навіть пропонували відкласти його на тиждень і за цей час добре підготуватися.

Однак Д. Вітовський нагадав, що Польська ліквідаційна комісія вже наступного дня прибуде до Львова, щоб негайно встановити свою владу, а в провінцію вийхали кур'єри з наказом про взяття українцями влади. "Мусимо зайняти Львів цієї ночі, — заявив він. — Наша честь вимагає, щоб ми перші взяли владу в нашій краї, навіть хоч би прийшлося її завтра утратити"⁴². Після цього учасники засідання остаточно з'ясувати деталі виступу, який було призначено на 4 годину ранку.

В ході повстання за оперативним планом було нейтралізовано німецькі й угорські військові частини, а також обеззброєно польських солдатів і офіцерів Львівського гарнізону. Вдалося зайняти основні адміністративні центри та інтернувати там австрійського намісника графа Гуйна і військового командувача генерала Пфедфера. Захоплено міську ратушу, на якій за наказом сотника Вітовського вивісили український прапор, пошту, телеграф, вокзати, склади⁴³. Львів опинився в руках українців. 1 листопада 1918 р. приблизно о 7 годині ранку Д. Вітовський

доповів К. Левицькому як тодішньому голові делегації УНРади, що українські війська "зайняли Львів і обсадили всі державні установи без проливу крові і взагалі без жертв"⁴⁴.

Невдовзі в місті з'явилися прокламації за підписом УНРади, в яких зазначалося: "Український Народе! Голосимо Тобі святу вість про Твоє визволення з вікової неволі. Віднині Ти господар своєї землі, вільний горожанин Української Держави..."⁴⁵. Тоді ж Д. Вітовський повідомив Раді Міністрів у Києві: "Зайнятий українськими військами Львів складає поклін Києву, столиці всієї України"⁴⁶. Більш-менш успішно проходив цей процес і в провінції.

Активну участь у першолистопадових подіях взяли представники УСС, хоча лише окремі з них мали змогу перебувати тоді у місті. Зокрема, величезну роль у повстанні відіграла УГК, яка була фактично стрілецькою, в тому числі поручник І. Цьокан, який домовився з австро-німецькими та мадярськими куренями про їх нейтралітет, що позитивно вплинуло на перебіг подій.

Не менш важливою була роль поручника Г. Труха, який керував захопленням будинку австрійського військового командування та взяттям у полон командувача генерала Пфедфера, а також четаря С. Левицького, який зі своїми вояками зайняв казарму по вулиці Місіонерській⁴⁷. Деякі січові стрільці, зокрема вістун Паньківський, стрільці Л. Гец та М. Пачовський, виконали почесну місію — вивисили український прапор на вежі міської ратуші. Загалом тієї ночі у Львові було щонайменше тридцять січових стрільців.

Активно діяли УСС і в провінції, де часто саме завдяки їм вдавалося добитись успіху (див. додаток). Проте основне завдання легіону УСС полягало в обороні Львова як основного адміністративного, політичного та культурного центру, бо володіння ним вирішувало долю всього краю. Не випадково делегація УНРади визнала стрілецьку формацію за "основу і зав'язок національної збройної сили Української держави"⁴⁸. Тому в наказі УГК команді УСС, поряд з повідомленням про запланований збройний виступ, зазначалося: "Всі частини УСС мають переїхати у Львів..., не гаючи ані хвилини часу. Якщо роблено труднощі в доставі поїздів, належить такі опанувати силою..."⁴⁹.

Кур'єр з цим наказом прибув до Чернівців в ніч на 1 листопада, але командування легіону тоді перебувало поза містом, на святкуванні 2-ї річниці Гуцульської сотні. Тому наказ передали тодішньому командантові легіону сотникові Букшованому тільки вранці 1 листопада⁵⁰. Коли стрільці дізналися про переїзд до Львова, вони дуже зраділи, прагнучи якнайшвидше потрапити у столицю Галичини⁵¹. Але сталося непоправне: командування легіону замість того, щоб захопити будь-який поїзд і направити УСС до Львова, де вирішувалася доля краю, наказало спочатку завантажувати у вагони продовольство й амуніцію, що призвело до втрати дорогоцінного часу.

Керівники УСС самовпевнено сподівалися на сприятливий розвиток львівських подій. Навіть серед частини стрілецьтва виникла думка, щоб залишитися на Буковині для захисту її від румунів⁵². Від'їзд до Львова відкладався ще й тому, що командування легіону не вживало рішучих заходів проти залізничників-неукраїнців, які відверто саботували роботу залізниці⁵⁴.

Замість 1 листопада перша частина УСС — 4 сотні піхоти, 1 сотня кулеметників і 1 чета гранатометників та мінометників — загалом приблизно 800 чол. під командуванням сотника О. Букшованого-виїхала з Чернівців тільки в середині наступного дня і прибула до Львова лише в другій половині дня 3 листопада. В ніч на 4 листопада прибула решта легіону — дві сотні піхоти і сотня кулеметників⁵⁸. На цей час поляки вже вели запеклі бої на вулицях міста, поступово перехоплюючи ініціативу в свої руки.

Згідно з планом УГК, УСС мали прибути до Львова 1 листопада і організувати оборону міста, зокрема його найважливіших об'єктів, запобігти передислокації поляків, а тим часом об'єдналися б розрізнені українські сили та прийшла б допомога з провінції. Ситуація, коли УСС вчасно не прийдуть, навіть не передбачалася⁵⁶. Але сталося інакше. Ініціатива була втрачена. Два дні запізнення стрілецького легіону стали фатальними для всієї української справи і, особливо, для УСС, які чотири роки йшли до омріяної мети, а у вирішальний момент не зуміли повноцінно вплинути на перебіг подій.

Що ж спричинило таке становище? Певною мірою воно було зумовлене трагічною випадковістю. Однак існували й глибинні причини. Насамперед, це численні втрати серед стрільців у роки війни. За даними відомого військового історика З. Стефаніва, з 1914 по 1918 р. УСС втратили майже 400 чол. вбитими, 1400 пораненими і 2000 полоненими⁵⁷. Часто це були найкращі старшини і стрільці. Зокрема, в боях на Лисоні та під Потуторами на Тернопільщині восени 1916 р. легіон втратив майже всіх найвипробуваніших учасників передвоєнного стрілецького руху та карпатських боїв, носіїв стрілецького духу, основну ідейно-моральну, політичну і бойову силу УСС. Їх не могли замінити молоденькі новобранці та старшини-українці з австрійської армії, котрі нерідко не розуміли ідеології, мети і завдань легіону УСС.

Негативно позначилися на результатах повстання політика австрійського командування щодо постійного обмеження кількісного складу легіону і тривала відсутність УСС в краї, пов'язана з перебуванням у Наддніпрянській Україні, їх багатокілометрова віддаленість від Львова у вирішальний момент. Не знайшлося серед стрільців і лідера, який повноцінно змінив би Д. Вітовського після його від'їзду до Львова для керівництва ЦВК, бо сотник О. Букшований не відповідав цим вимогам.

Помилкою було й те, що українське політичне керівництво не дозволило стрілецтву свого часу створити таємну військову організацію, яка об'єднала б вояків-українців австрійської армії, її відсутність була однією з головних причин неуспіху українців. Не зуміли добитись українські політики і своєчасного переведення легіону УСС з Буковини до Львова, що могло мати істотне значення в ході Листопадової національної революції.

Такими є основні причини військових невдач галицьких українців, які були безпосередньо зв'язані з стрілецьким легіоном.

Водночас незаперечним є той факт, що без легіону УСС не було б Листопадового зриву, який відбувся завдяки діяльності ЦВК, а не політиків. "Ані Президія, ані велика більшість членів УНРади не бажали собі такого перевороту, — визнавав один з її діячів В. Охримович, -- ...був він свідомим і наміреним почином тайного гуртка, що ...назвав себе "Військовим Комітетом"⁵⁸. Значна кількість українських політиків ставилася до збройного виступу негативно. Цим, очевидно, і пояснюється візит майже всіх українських провідних політиків до Відня, де вони вели безрезультатні переговори та консультації з австрійським урядом, і першолистопадові події відбулися без їх участі й навіть несподівано для них⁵⁹.

Ні УНРада, ні її львівська делегація, за винятком окремих діячів, не мали ніяких контактів з ЦВК. І навіть ті політики, які більш-менш прихильно ставилися до планів військових, у вирішальний момент — під час здійснення акції — пішли додому спати⁶⁰. Що ж до ЦВК—УГК, то найактивнішими там були УСС.

Таким чином, незважаючи на значну віддаленість від Львова, стрільці завдяки вирішальній участі своїх представників — підхорунжого Д. Паліїва, якого сучасники називали "організаційним мозком" та "конструктором-архітектором" першолистопадових подій⁶¹, сотника Д. Ві-

товського, керівника ЦБК— УГК, отамана С. Горука, начальника штабу УГК, поручників І. Цьокана, В. Гнатевича та багатьох інших стали активними учасниками Листопадової національної революції в Галечині та творцями української державності на західноукраїнських землях. При цьому слід пам'ятати, що революція була результатом тривалої підготовчої діяльності, чільне місце в якій відіграли УСС. Звичайно, якби не прикрий випадок, пов'язаний із затримкою стрільців у Чернівцях, підсумки визвольних змагань могли стати іншими. Проте цей факт не применшує ролі стрілецького легіону. Більше того, він переконливо засвідчує необґрунтованість будь-яких суджень про те, що створення і діяльність легіону УСС були недоцільними.

Без загартування, яке пройшли стрільці, без патріотичного піднесення, притаманного їм, Листопадова національна революція 1918 р. в Галичині була б неможливою, її величезною мірою виплекало і підготувало стрілецьке середовище, і вона стіла тріумфом стрілецької ідеї, логічним результатом чотирирічної боротьби Українських січових стрільців.

Можливо, поразка західних українців у визвольних змаганнях з поляками була заздалегідь зумовленою, бо тоді тривала боротьба між 3,5 млн. українців Східної Галичини та 18 млн. поляків (Наддніпряньська Україна через ряд обставин не змогла допомогти галицьким українцям). До того ж, як показали наступні події, європейські держави не прагнули бачити Україну своїм повноцінним партнером, щоб, очевидно, не мати потенційного конкурента. Однак головне, що були люди, які мріяли визволити Західну Україну від іноземного поневолення та об'єднати її з Наддніпряньською Україною, окреслили етнографічні кордони української нації, врятувавши національну гідність українців.

ДОДАТОК

Участь Українських січових стрільців у підготовці та встановленні влади в деяких місцевостях Галичини та Буковини у жовтні — на початку листопада 1918 р. * ⁶²

№ п/п	Дата	Місце події	Зміст діяльності	Виконавці
1	Жовтень	Яворів	Військове навчання молоді	Окремі старшини і підстаршини УСС
2	Друга половина жовтня	Золочів	Налагодження контактів з місцевими таємними комітетами	Те ж
	Те ж	Косів	Організація наради з питань майбутнього збройного виступу; прийняття від місцевих українців присяги на вірність Україні	Сотник Н. Гіряк
		Відень	Участь у створенні української військової організації, яка мала сприяти поверненню вояків-українців до краю, та для керівництва українським військовим рухом у Відні	Поручник Д. Катамай
	Друга половина жовтня - листопада	Кам'янка Сгрумилова	Створення таємного "Військового комітету"; роззброєння старшинської школи; організація взяття влади у місті; відправка добровольців на допомогу Львову	33 стрільці, серед яких: четарі Прокопів, Рабій, Черевко; хорунжі Назарович, Шепарович; підхорунжі Береза, Гладзінський, Гула, Лісовець, Меркун та ін.

№ п/п	Дата	Місце події	Зміст діяльності	Виконавці
6	Друга половина жовтня	Косів і Косівський повіт	Організація повітової Національної Ради; організаційна робота в повіті; підготовка та взяття влади	Сотник Н. Гірняк, стрільці - вихідці з Косівщини
7	Кінець жовтня - 1 листопада	Матіївці Коломийського повіту	Організація таємного гуртка; роззброєння польських вояків; організація взяття влади в Матіївцях та навколишніх селах	Стрільці Ф. Рибак та А. Юрашук
8	Кінець жовтня - 4 листопада	Бережани і Бережанський повіт	Керівництво організацією взяття влади	Сотник Ж. Б. Олексин
9	26-31 жовтня	Станіслав	Встановлення контактів між ЦВК і вояками-українцями, що перебували в Станіславі	Підхорунжий М. Заклинський
10	28 жовтня	Замостя	Встановлення контактів між ЦВК і вояками-українцями	Підхорунжий В. Мурович
11	31 жовтня	Коломия	Передача наказу про повстання та про необхідність направлення допомоги у Львів	Ті ж
12	31 жовтня - 1 листопада	Монастириськ та навколишні села - Борині, Користярівці, Нижнів	Роззброєння австрійських залог, організація взяття влади, направлення добровольців на допомогу Львову	Поручник Рибак, хорунжий Кардаш, підхорунжий Радновський, десятник Дверницький, стрільці М. та Н. Рибак
13	31 жовтня - 1 листопада	Яворів	Організація роззброєння жандармерії та взяття влади	Хорунжий М. Хархаліс
14	31 жовтня - 2 листопада	Рогатин	Організація роззброєння двох куренів малярської жандармерії та взяття влади	Хорунжий І. Поритко
15	1 листопада	Ланчин	Участь у взятті влади	Десятник Ю. Шкрумеляк
16	Станіслав		Організація взяття влади	Підхорунжий В. Мурович
17	Копиченці		Те ж	
18	Стрий			Підхорунжий Б. Лотоцький
19	1-2 листопада	Підволочиськ	Керівництво організацією взяття влади, роззброєння частини австрійського війська	Ст. десятник І. Кучмак, десятник Хабурський
20	1-2 листопада	Самбір	організацією	Підхорунжий М. Савчин
21	2 листопада	Галич	організацією	Десятник В. Мирон
22			Керівництво взяття влади	
			Керівництво взяття влади	Стрільці під керівництвом поручника М. Девосира
23	3 листопада	Залізниця Ходорів - Львів	Роззброєння австрійського полку при переїзді УСС з Чернівців до Львова	Легіон УСС
			Розповсюдження листівок із закликом ставати до лав українського війська та йти на допомогу Львову	

№ п/п	Дата	Місце події	Зміст діяльності	Виконавці
24	3 листопада	Станція Юрківці, на шляху Городенка— Коломия	Взяття влади	2-га сотня УСС під керівництвом хорунжого В. Калини
25	Кінець жовтня — початок листопада	Дрогобицький повіт	Роззброєння австрійських військ та участь у взятті влади	Поручник Індишевський, підхорунжий Шипайло та ін.
26	Початок листопада		Роззброєння кількох австрійських полків	Снятии Стрільці УСС під керівництвом сотника О. Семенюка
27	Те ж			Окремі стрільці
28		Ст. Неполоківці, с. Оршівці на Буковині	Взяття влади	
29		Новоселиця на Буковині	Регулювання потоку російських військовополонених, які поверталися додому	Сотня УСС
		Вижниця на Буковині	Організація взяття влади	Підрозділ УСС
30		Чортків	Те ж	Стрелець УСС В. Орбко
31		Теребовля	Участь у взятті влади	Підхорунжий М. Розлуцький
32		Миколаїв, Щирець	Організація добровольців на допомогу Львову	Хорунжий М. Опока
33		Золочів	Командування Золочівським військовим округом	Сотник І. Цьокан
34		Борислав	Участь в облозі міста	Чета УСС
35		Кути, Бучач	Організація взяття влади	

¹ П а л і ї в Д. Листопадова революція: 3 моїх споминів. — Львів, 1929; Левицький К. Великий Зрив. — Львів, 1931; К у з ь м а О. Листопадові дні 1918 р. — Львів, 1931; Ц е г е л ь с ь к и й Л. Від легенд до правди: Спомини про події в Україні, зв'язані з Першим листопада 1918 р. — Нью-Йорк; Філадельфія, 1960; Г у ц у л я к М. Перший листопад 1918 року на Західних Землях України зі спогадами і життєписами членів Комітету Виконавців Листопадового Чину. — Ванкувер, 1973; К а р п е н к о О. Листопадова 1918 р. національно-демократична революція на західноукраїнських землях // Укр. іст. журн. — 1993. — №1. — С. 16—29; Л и т в и н М., Н а у м е н к о К. Історія ЗУНР. — Львів, 1995 та ін.

² Детальніше про це див.: Л а з а р е в и ч М., Л а з а р е в и ч Н. Національно-політична діяльність Українських Січових Стрільців у 1914 -- на початку 1917 рр. // Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє. Щорічник. — Тернопіль, 1998. — С. 19—31.

³ Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, від. рукописів, ф. 9, спр. 4352.

⁴ ЦЦІА України у Львові, ф. 353 т, оп. 1, спр. 231, арк. 68 зв.

⁵ Л е в и ц ь к и й К. Великий Зрив... — С. 92.

⁶ Р - к и й І. Спомини львівських падолистових днів 1918 р. // Український Скиталець (Ліберець). -• 1920. — №1. — С. 6; Ц е г е л ь с ь к и й Л. Від легенд до правди... — С. 25, 32—33; К р е з у б А. Нарис історії українсько-польської війни 1918—1919. - Львів, 1933. - С. 28.

⁷ Р к и й І. Спомини... — С. 7—8.

⁸ Там же. — С. 6; К р и п ' я к е в и ч І., Г н а т е в и ч Б., С т е ф а н і в З. та ін. Історія українського війська. — Львів, 1992. — С. 466.

- Гуцуляк М. Перший Листопад... — С. 270.
- ⁰ ЦДІА України у Львові, ф. 360, оп. 1, спр. 14, арк. 2; Кузьма О. Листопадіві дні 1918 р... — С. 130; Ріпечький С. Українське Січове Стрілецьтво: Визвольна ідея і збройний чин. — Нью-Йорк, 1956. — С. 203; Українські Січові Стрільці 1914—1920. — Львів 1991. — С. 129.
- ¹ ЦДІА України у Львові, ф. 353 т, оп. 1, спр. 231, арк. 31 зв. — 33; Гуцуляк М. Перший Листопад... — С. 270.
- ¹² Гуцуляк М. Перший Листопад... — С. 270.
- ³ Там же. — С. 311—312.
- ⁴ Паліїв Д. Листопадова революція... — С. 14.
- ⁵ ЦДІА України у Львові, ф. 360, оп. 1, спр. 14, арк. 3, 5, 6; Пеленський Д. Осінь 1918 р. // Историчний календар-альманах Червоної Калини на 1934 р. — Львів, 1933. — С. 77.
- ¹⁶ Долинський Д. Крик життя: Боротьба Українського Народу за волю й незалежність // Серед бурі. Літературний збірник. — Львів, 1919. — С. 267; Левицький К. Великий Зрив... — С. 116—117.
- ¹⁷ Гуцуляк М. Перший Листопад... — С. 15.
- ⁸ ЦДІА України у Львові, ф. 360, оп. 1, спр. 14, арк. 3.
- ⁹ Там же, арк. 5.
- ²⁰ Заклинський М. "А ми тую стрілецьку славу збережемо": Спомини з визвольної війни. — Львів, 1936. — Ч. 2. — С. 71.
- ¹ Ріпечький С. Назв, праця. — С. 205.
- ² Р-кий І. Спомини... №. — С. 8—9.
- ²⁰ ЦДІА України у Львові, ф. 360, оп. 1, спр. 14, арк. 6—7.
- ²¹ Р-кий І. Спомини... №. — С. 9.
- ²⁵ Паліїв Д. Листопадова революція... — С. 14—16, 23—24.
- ²⁶ Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. таін. Назв, праця. — С. 466; Паліїв Д. Листопадова революція... — С. 20, 23—25.
- ²⁷ Гуцуляк М. Перший Листопад... — С. 179, 232—233.
- ²⁸ Паліїв Д. Листопадова революція... — С. 24.
- ²⁹ ЦДІА України у Львові, ф. 360, оп. 1, спр. 14, арк. 7—8; Паліїв Д. Листопадова революція... — С. 27—28.
- ³⁰ ЦДІА України у Львові, ф. 360, оп. 1, спр. 14, арк. 7; Гуцуляк М. Перший Листопад... — С. 233, 280, 399.
- ¹ Oborona Lwowa 1—2 listopada 1918. Relacje uczestników. — Lwów, 1933. — S. 67, 291—294; Кузьма О. Листопадіві дні 1918 р... — С. 55; Карпенко О. Назв, праця. — С. 20.
- ² Паліїв Д. Листопадова революція... — С. 28, 32.
- ³ Діло. — 1918. — 1 лист.
- ⁴ Левицький К. Великий Зрив... — С. 132—135; Кузьма О. Листопадіві дні 1918 р... — С. 52—54.
- ⁵ Левицький К. Великий Зрив... — С. 128—131; Литвин М., Науменко К. Історія галицького стрілецьтва. — Львів, 1990. — С. 66.
- ⁶ Левицький К. Розпад Австрії і українська справа // Воля. — Відень, 1920. — Т. 3. — Ч. 2. — С. 58; Кузьма О. Листопадіві дні 1918 р... — С. 50—51.
- ⁷ Діло. — 1928. — 1 лист.
- ⁸ Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. таін. Назв, праця. — С. 469.
- ⁹ Паліїв Д. Листопадова революція... — С. 33—37.
- ¹⁰ Р-кий І. Спомини... — №. — С. 5; Паліїв Д. Листопадова революція... — С. 38.
- ⁴ Паліїв Д. Листопадова революція... — С. 37; Кузьма О. Листопадіві дні 1918 р... — С. 59.
- ² Заклинський М. "А ми тую стрілецьку славу збережемо"... — С. 75.
- ⁶ Діло. — 1918; — 3 лист.; Пачовський М. Вивішення прапору // Наш Львів: Ювілейний збірник, 1252—1952. — Нью-Йорк, 1953. — С. 150.
- ⁴ Левицький К. Великий Зрив... — С. 136.
- ⁴³ Діло. — 1918. — 2 лист.
- ⁴⁶ Діло. — 1918. — 5 лист.
- ¹ Гуцуляк М. Перший Листопад... — С. 86—90, 200—201.
- ⁶ Діло. — 1918. — 1 лист.
- ⁶ Паліїв Д. Листопадова революція... — С. 35.
- ³ ЦДІА України у Львові, ф. 360, оп. 1, спр. 14, арк. 8—9; Пеленський Д. Осінь 1918 р... — С. 77.
- ¹ Пеленський Д. Осінь 1918 р... — С. 77.
- ² Там же. — С. 77—78.
- ³ ЦДІА України у Львові, ф. 360, оп. 1, спр. 14, арк. 10, 11, 16; ф. 309 т, оп. 1 т, спр. 1198, арк. 20.
- ⁴ Каліна В. Курінь смерті УСС: Спогади старшини. — Львів, 1936. — С. 38;
- Кузьма О. Листопадіві дні 1918 р... — С. 131—132; Пеленський Д. Осінь 1918 р... — С. 77—79.
- ¹ Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. таін. Назв, праця. — С. 475—476; Кузьма О. Листопадіві дні 1918 р... — С. 132—133, 141.
- ³⁶ Паліїв Д. Листопадова революція... — С. 43—44.

⁵⁷ Стефанів З. Історія українського війська // Київська старовина. — 1992. — №. - С. 81.

⁵⁸ Діло. — 1928. — І лист.

⁵⁹ Там же; Цегельський Л. Від легенд до правди... — С. 23.

⁶⁰ Цегельський Л. Від легенд до правди... — С. 45, 47.

⁶¹ Гуцуляк М. Перший Листопад... - С. 13- 14, 178.

Дані неповні.

⁶² Підготовлено за даними: ЦДІА України у Львові, ф. 353 т., оп. 1, спр. 7, арк. 142; Діло. — 1928. — 1 лист.; За волю України: Історичний збірник УСС. 1914— 1964. — Нью-Йорк, 1967. - С. 451, 535—537; Гуцуляк М. Перший Листопад... — С. 156—159, 270— 283, 311- 400; Карпенко О. Назв, праця. — С. 23; Пеленський Д. Осінь 1918 р... — С. 79; Островерха М. Соняшний фрагмент // Літопис Червоної Калини (далі — ЛЧК). — 1934. — №. — С. 15; Дем'янчук М. Роззброєння старшинської школи в Камінці Струмиловій 1.XI.1918 р. // ЛЧК. — 1933. — №. — С. 3—4; Гордієнко В. Українська Галицька Армія. — Львів, 1991. — С. 37; Т. К. З листопадових днів в Чорткові // ЛЧК. -- 1935. -- №. — С. 16; Горбовий М. Встановлення української влади // ЛЧК. — 1935. — №. — С. 8; Заclinський М. "А ми тую стрілецькую славу збережемо"... — Ч. 2. — С. 71—73; Проць І. Віденський фрагмент // Український Скиталець. — 1922. — №1. — С. 32; Золочівське Слово. — 1918. - 23 лист.; Каліна В. Курінь смерті УСС. — С. 36— 38; Калічск І. Записки четаря (спомин 1918- 1919). - Львів, 1931. - С. 15—25, 34-35; Островерха М. Грозна калини в Українських Січових Стрільців. — Нью-Йорк, 1962. — С. 129— 130; Крезуб А. Нарис історії українсько-польської війни 1918— 1919. — С. 87; Гірняк Н. Львів у воєнних роках 1914— 1918 // Наш Львів: Ювілейний збірник 1252— 1952. — С. 143; Бережанщина у спогадах емігрантів. — Тернопіль, 1993. — С. 152— 159.

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

З історії українського війська та воєнного мистецтва

О. О. КАЗАКОВ (Київ)

Битва на річці Ведроші 14 липня 1500 р.

На середину 80-х років XV ст. фактично був завершений процес об'єднання російських земель під владою великого князя московського. На порядок денний виходило завдання рішучої боротьби за приєднання до Московського царства давньоруських земель, захоплених упродовж XIV - на початку XV ст. Великим князівством Литовським. З другої половини 80-х років розпочинається тривала військова та дипломатична боротьба за давньоруську спадщину між Росією та Литвою¹. Протягом 1486–1494 рр. між ними йшла перманентна прикордонна війна. Вона закінчилася в лютому 1494 р. укладенням мирного "докончання" (договору), який мав компромісний характер і не міг бути тривалим. Боротьба за давньоруські землі лише розпочатася, під владою великого князя литовського ще залишалися значні території Давньої Русі. Не змогло примирити російського й литовського государів навіть те, що дочка Івана III Олена стала дружиною литовського князя Олександра².

В кінці 90-х років XV ст. стосунки між Росією та Литвою знову загострилися. В останній посилювався процес католицької експансії, пов'язаний з діяльністю смоленського єпископа Йосифа. До цього ж часу відносяться свідчення про тиск на велику княгиню Олену Іванівну з метою схилити її до переходу в католицизм. Усе це привело до масового переходу русько-литовських князів зі своїми підданими під захист єдиновірної і могутньої Російської держави.

Протягом зими 1499–1500 рр. відбулися події, які фактично означали перехід до відкритої конфронтації між Іваном III та Олександром

Казимировичем. Усе розпочалося з переходу на московську службу князя С. І. Бельського разом з "отчиною" в кінці 1499 — на початку 1500 рр. В грамоті Олександру Іван III пояснював, Ідо причиною переходу князя було примушення до католицької віри ("пришла нужда о греческом законе"). 12 квітня 1500 р. С. І. Бельський прибув у Москву до великого князя. Іван III "пожаловал" його, прийнявши з вотчиною і з "отказом" на службу. Водночас на російську сторону перейшли міста Мценськ і Серпейськ.

Великий князь литовський на початку березня 1500 р. направив у Москву посольство на чолі з смоленським намісником С. П. Кишкою. Воно прибуло до Москви 23 квітня і заявило протест литовського князя проти прийняття Іваном III на службу мценських бояр, серпан і князя С. І. Бельського. Російська сторона відкинула всі звинувачення⁴. Питання про війну Росії з Великим князівством Литовським було остаточно вирішене.

Політична і дипломатична підготовка до війни проходила в тісному зв'язку з воєнними заходами. В російських літописах так розповідається про початок війни під 7008 р. (1499— 1500 рр.). Дізнавшись про примушення дочки до переходу в католицизм, Іван III нібито направив у Литву князя В. В. Ромодановського і дяка В. Кулешина з протестом. Олександр відповів, що "...его (Івана III. — *Авт.*) дщери к римскому закону не нудит". Та незабаром через релігійні утиски перейшов до Російської держави князь С. І. Бельський. У цій розповіді є хронологічна неточність: послі іздили в Литву в березні 1498 р., коли мова про "римський закон" і Олену Іванівну ще не йшла. В квітні 1499 р. В. Ромодановський був "пойман" і протягом 1499— 1500 рр. послом бути не міг. Слід зважати на те, що літопис викладає офіційну версію, яка є далекою від істини⁵.

Вчинок С. І. Бельського став своєрідним поштовхом до руху за приєднання до Російської держави верховських та чернігово-сіверських князів. Показовим щодо цього є перехід на російську сторону давніх ворогів московського великого князя: онука Д. Шемяки — В. І. Шемячича та сина можайського князя Івана Андрійовича — С. І. Стародубського (Можайського). В. І. Шемячич та С. І. Стародубський були власниками двох великих удільних князівств на литовській території⁶. Точна дата прибуття послів цих князів у Москву невідома. Швидше за все, це сталося після прибуття в Москву литовського посольства С. П. Кишки (23 квітня) та виступу з Москви військ воеводи Якова Захаровича (3 травня). Джерела вказують, що переїзду князів Стародубського і Шемячича передували переговори між ними та Іваном III⁷. Лише після досягнення ними повної згоди могло розпочатися зосередження ратних сил у Москві. Воєнні приготування були закінчені на час прибуття послів від С. І. Стародубського і В. І. Шемячича, що дало можливість зайняти територію князів, які щойно приєдналися до Російської держави, раніше, ніж у Литві встигли вжити контрзаходів.

Відразу в Литву були направлені І. 1. Телешов з повідомленням про "отказ" литовському государю чернігово-сіверських князів та Афанасій Шеєнок зі "складной" (або "разметной") грамотою про оголошення війни Великому князівству Литовському. В ній Іван III, пояснюючи причини початку війни, заявив, що литовський князь "...по докончанью ни в чем не правит, великую княгиню Елену и князей и панов русских нудит к римскому закону; и государь за христьянство хочет стояти, колко бог поможет, а крестное целованье и докончанье долов". Хоч московська сторона формально дотримувалася дипломатичних канонів при оголошенні війни, відомості про її початок були отримані у Вільно вже після того, як московські війська вступили на литовську територію. Не зрозуміло також, навіщо було при повному розриві дипломатичних

стосунків направляти посольство І. І. Телешова з повідомленням про "отказ" сіверських князів⁸.

Тривала дипломатична боротьба і військова підготовка закінчилися. Іван III з великим терпінням і обачливістю підготував умови для початку воєнних дій. В очах православних підданих литовського князя він виступав їх захисником від насильницького покатоличення. В історико-політичному аспекті Іван III лише відновлював династичні права на всю спадщину Давньої Русі.

Розпочинаючи війну, Іван III, безперечно, мав готовий план дій, який вражав стратегічним задумом і широтою лінії фронту. Воєнні дії розгорнулися по всій довжині російсько-литовського кордону. Загальну картину розстановки московських військ та плани їх дій дав С. Герберштейн. "Перший загін, — пише С. Герберштейн, направив він (великий князь Іван III. — *Авт.*) на південь проти Північної області, другий — на захід проти Торопця (Тогорезц) [і Белої (Bieia)], третій розмістив посередині проти Дорогобужа (Dorogobusch) і Смоленська. Крім того, він зберіг частину війська в запасі, щоб вона могла швидше прийти на допомогу тому загонові, проти якого рушать литовці"⁹.

Дані С. Герберштейна підтверджуються розрядними книгами. У Короткій редакції розрядних книг записи про російсько-литовську війну починаються під 7008 р. (1500 р.) з розряду військ північно-західного напрямку. З району Волока Дамського до Великих Лук розгорнулася рать на чолі з новгородським намісником А. Ф. Челядіним, "с великого князя знаменем". При ньому воєводами у великому полку були Федір та Іван Борисовичі Волоцькі зі своїми дворами. Призначення воєвод в інші полки на випадок "какова дела" (тобто, дій противника. — *Авт.*) було покладено на А. Ф. Челядіна. Потім іде розряд південно-західного напрямку (на Путивль). Тут повинні були діяти воєводи Яків Захарович, І. М. Репня, О. В. Оболенський та інші. На західному напрямку (від Вязми на Дорогобуж) розгорнулася рать Юрія Захаровича (Кошкіна). Крім цих трьох груп військ, що діяли на головних напрямках, було створено ще стратегічний резерв під командуванням князя Д. В. Щені¹⁰. На початку 1500 р. Іван III послав у Псков Микулу Ангелова з повідомленням про підготовку до війни з Великим князівством Литовським. Псковичі провели мобілізацію, і їх кінна рать на чолі з О. В. Оболенським вирушила "у пособие" великому князю¹¹.

В існуючій історичній літературі немає ґрунтовного аналізу воєнних дій російської та литовської армій під час кампанії 1500 р. Свідчення джерел досить суперечливі і не дають можливості реконструювати події з великим ступенем їх вірогідності.

Більшість літописних зведень розпочинають з повідомлення про дії південно-західної групи військ¹². З травня 1500 р., водночас із відправленням посольства І. І. Телешова, воєвода Яків Захарович "с многими людьми" виступив з Москви в напрямку на Брянськ. Типографський літопис і Володимирський літописець додатково зазначають, що в даному угрупованні військ перебували допоміжні загопи колишнього казанського "царевича" хана Мухаммед-Еміна і підпорядковані йому великокнязівські воєводи Федір та Іван Палецькі¹³. Герберштейн помилково вважав Мухаммед-Еміна командуючим усієї Південно-Західної групи військ¹⁴. Згодом московські війська оволоділи Брянськом, в якому було взято в полон намісника пана Станіслава Барташевича та місцевого єпископа. Полонених було відправлено в Москву. Потім Яків Захарович направився в землі князів С. І. Стародубського та В. І. Шемячича і привів їх до "хресного цілування". 6 серпня, "на Спасов день", було зайнято Путивль, в якому в полон потрапили князь Богдан Глинський з дружиною. Очевидно, водночас були зайняті міста Мценськ, Серпейськ, Стародуб, Гомель, Любеч, Радогощ, Новгород-Сі-

верський, Почеп, Рильськ. На російську службу перейшли князі Трубецькі й Мосальські¹⁵. Ні про які військові зіткнення джерела не повідомляють — міста відкривали ворота перед московськими військами.

Так зображують початок війни російські джерела. Подібним чином викладено події С. Герберштейном та литовськими хроніками¹⁶. Хроніка Биховця розповідає, що Іван III нібито вів таємні переговори зі стародубським та новгород-сіверським князями про їх перехід на російську службу і уклав з ними відповідний договір. Після цього були направлені війська Якова Захаровича. Дізнавшись про захоплення Брянська, князі С. І. Стародубський і В. І. Шемячич приїхали на р. Контовт, де й присягнули московському государю¹⁷.

Далі в літописах розповідається про дії військ західного (дорогобужського) напрямку під командуванням Юрія Захаровича, посланого "тоя же весны" до Дорогобужа. Саме тут і розгорнулися головні події воєнної кампанії 1500 р. Після захоплення Дорогобужа московськими військами великий князь литовський направив проти них військо гетьмана князя К. І. Острозького. В свою чергу Іван III направив на підсилення раті Юрія Захаровича князя Д. В. Щеню "со тверскою силою". Московські і литовські війська зіткнулися 14 липня 1500 р. "на Миткове поле на речке на Ведроши", де росіяни здобули перемогу¹⁸.

Необхідно зосередитись на характеристиці відомим колом джерел дій московських і литовських військ на Дорогобужському напрямку. Найбільш об'ємне свідчення міститься в Ермолинському літопису. "В лето 7008. Бысть бой с Литвою великого князя Ивана Васильевича воеводам, князю Данилу Васильевичу Щеняти, да Юрью Захарьичу, да князю Петру Васильевичу Оболенскому, да князю Михаилу Феодоровичю Никулинскому, князю Иосифу Дорогобужскому, князю Феодору Васильевичю Телепню Оболенскому и иным многим воеводам, а с ними были князи и бояре и дети боярские из Московския земли и из Тферския, с великого князя литовского Александра воеводами, с князем Константином Ивановичем с Остроцким, да с Григорьем Евстикувичем, да с Юрьем Зиновьевичем, да с Лютором и с иними многими воеводами, и великого князя двор из Вилны, и из Подолия, и из Волынские земли, а из Смоленска воевода Ян Станислав, а с ним многиа воеводы и вси смоляне лучшие люди, на реце на Полми". Даті розповідається про битву, перемогу московського війська та захоплення в полон "больших воевод"¹⁹.

Після цього літописець повертається до подій, що відбулися раніше ("тогда же наперед"). Наводиться детальна (відсутня в інших літописних зведеннях) розповідь про дії південно-західної групи військ. Потім іде повідомлення про захоплення Дорогобужа: "Того же лета князь великий посылал своих воевод Юрья Захарьича, князя Петра Васильевича Оболенского, князя Федора Васильевича Телепня, князя Ивана Перемышльскаго да Ивана Шадру с многими людьми на град Дорогобужь. Они же шедше, град Дорогобужь взяша и людей всех дорогобужцев к целованью приведоша за великого князя".

Закінчується опис воєнної кампанії 1500 р. розповіддю про взяття північно-західною групою військ Торопця (9 серпня)²⁰.

У статті 7008 р. Ермолинського літопису порушено хронологію подій. Взяття Дорогобужа відбулося раніше битви на р. Полмі. З більшості інших літописів відомо, що Д. В. Щеня прибув на допомогу Юрію Захаровичу після взяття ним Дорогобужа, коли з'ясувалося, що назустріч рухається литовське військо на чолі з К. І. Острозьким.

Сумніви викликає те місце розповіді Ермолинського літопису, де описано результат битви на р. Полмі: полонення литовських воевод та їх приведення у Москву. В ряді літописних зведень повідомляється про захоплення їх у полон після розгрому литовських військ на р. Ведроші.

Таким чином, літописи розповідають про два різні місця битви з литовцями — річки Ведроша і Полма. Типографський літопис і Володимирський літописець, крім згаданого раніше складу південної групи військ, наводять найбільш повний перелік литовських "больших воевод", які потрапили в полон після битви на Ведроші²¹. Вологодсько-Пермський літопис додає звістку про кількість "убиенных литвы и ляхов" й повідомляє про взяття Торопця (без дати)²². Устюзьке літописне зведення під 7009 р. (1501 р.) розповідає: "Князь великий литовский Александр послал рать к Вязме: воеводу Костянтина Ивановичи Острожского, а с ним много князей литовских и панов служивых, а с ними силы много". Дізнавшись про це, Іван III послав "противу его" воеводу Данила Васильовича (Щеню). Обидва війська зійшлися на р. Троена "и стояша много дни", після чого відбулася кровопролитна битва, яку литовці програли, а їх воеводи і князь К. І. Острозький потрапили у полон. В Устюзькому літопису наведено унікальні дані про хід битви і пізніше утримання в полоні литовських воевод²³.

Дата цієї звістки — 7009 р. (1501 р.) — помилкова. З інших літописів відомо, що після 14 липня 1500 р. (битва на Ведроші) гетьман К. І. Острозький перебував у московському полоні. Отже, битва на р. Тросні відбулась у 7008 р. (1500 р.). Проте суть справи не в даті, а в появі ще однієї битви з результатом, аналогічним битвам на Ведроші і Полмі. Постає питання: Ведроша, Полма чи Троена?

У Короткій редакції розрядної книги після наведеного вище розряду воевод на головних напрямках записано: "Того ж лета послал князь великий в Литовскую землю князя Семена Ивановича Стародубского да князя Василья Ивановича Шемячича, да с ним воевод своих, князя Данила Васильевича Щеня да Якова Захарьича и иных воевод. И они ходили к Рославлю и к Ельне, и бой им был на Ведрошке"²⁴. У зазначеному далі розряді військ, що брали участь у цій битві, немає Якова Захаровича, який, як відомо, очолював південно-західну групу військ. У розрядній книзі щодо цього є коротка примітка: "...а иные воеводы еще не сошлись"²⁵. Літописи також не згадують про участь Якова Захаровича у Ведроській битві. Таким чином, звістку Короткої редакції розрядної книги про направлення з півдня на допомогу Юрію Захаровичу і Д. В. Щені військ Якова Захаровича, С. І. Стародубського і В. І. Шемячича та їх участь у битві слід вважати недостовірними.

Обширна редакція розрядної книги під 7007 р. (1499 р.) повідомляє: "Того же году ходили воеводы в Литовскую землю на короля Александра Литовского, Яков Захарьич, изо Твери князь Данило Васильевич Щеня, а из Новагорода Андрей Федорович Челяднин, из Пскова князь Александр Володимирович Ростовской, и был им бой с литовскими людьми на реке на Подмене в Тишинове, и Литву побили и воевод литовских поймали"²⁶. В Ермітажному списку замість слів "Подмене в Тишинове" написано "Полме на поле в Тишинове"²⁷.

Рік "7007", безумовно, вказано помилково. По-перше, під цим же роком розповідається про перехід на службу до Івана III С. І. Стародубського та В. І. Шемячича, а це відбулось у 1500 р. (7008 р.). По-друге, звістку про битву на Полмі Ермолинський літопис датує 7008 р.

Великі сумніви викликає і склад воевод, названих у розрядній книзі. Тут зазначені командуючі військами всіх напрямків, хоч факт їх об'єднання не підтверджено іншими джерелами²⁸. Таким чином, більш вірогідним є повідомлення Ермолинського літопису, який називає учасниками битви на Полмі воевод західного (Дорогобузького) напрямку. Водночас в Обширній редакції розрядної книги поряд з повідомленням про битву на Полмі є звістка про битву на Ведроші.

Воєнні дії 1500 р. на московсько-литовському фронті привертали увагу і польсько-литовських хроністів. У Хроніці Биховця розповіда-

ється, що великий князь Олександр Казимирович після отримання інформації про захоплення московськими військами Брянська та зраду князів Стародубського і Шемячича направив гетьмана К. І. Острозького в Смоленськ. Там він отримав повідомлення про те, що Юрій Захарович захопив Дорогобуж і зупинився з невеликим військом на р. Ведроші. Потім розповідається про похід литовського війська до цієї річки, підготовку до битви та саму битву²⁹. Аналогічні свідчення містяться в хроніках М. Стрийковського та М. Бельського, тільки в них замість Юрія Захаровича помилково називається Яків Захарович³⁰.

Важливим для відтворення подій, про які йдеться, є з'ясування місцерозташування річок Ведроші, Полми і Тросни, а також згаданих у хроніках сіл. У багатьох довідниках Ведрошу називають притокою Дніпра, що впадає в нього поблизу Дорогобужа³¹. Найбільш вірогідні дані представлено М. М. Улащиком та С. М. Каштановим³².

На південний захід від Алексіна розташоване село Лопатине, яке, можливо, тож саме Лопатину, згаданому в хроніках Биховця, Стрийковського і Бельського. Між Алексіним і Лопатином по прямій близько 10 км, а дорога могла займати близько 15 км. Це відповідає свідченню хронік про те, що від Лопатина до села Ведроша 2 милі шляху лісом³³. В економічних примітках і атласах Генерального межування є прямі дані про Ведрошу: "Алексине Ведроши тож"³⁴, "Селы Громова и Ведроша с сельцом (Алексіним. — Авт.) з деревнями". У погості Ведроша була дерев'яна церква Георгія Побідоносця, збудована, можливо, в пам'ять про Ведроську перемогу. Цей погост був обмежений з півночі р. Селнею, із заходу — безіменним струмком, що впадав у Селню, і який необхідно ототожнити з річкою Ведрошою. Трохи на схід від Ведроші Селня впадає в Тросну (Росну, Расну), а на схід від гирла Селні в Росну впадає Полна, що протікає поблизу погоста Ведроша¹⁶. Варто погодитися, що Росна є "Троєною" Устюзького літописного зведення³⁵, а Полна -- "Полмою" Єрмолинського літопису і Обширної редакції розрядної книги.

Ствердження, що р. Ведроша впадає в Дніпро західніше Дорогобужа, базується лише на припущенні. Більшість літописів розповідають, що битва відбулася біля Дорогобужа. Звідси виникли припущення про місцерозташування р. Ведроші західніше Дорогобужа. Насправді, К. І. Острозький виступив на Дорогобуж не з Смоленська, а з Єльні. Це підтверджують хроніки і розряди. Якщо б московські війська були зосереджені десь західніше Дорогобужа, то місто залишилося б беззахисним з півдня, звідки рухалося литовське військо. Є. А. Разін і С. Хербст розташовують р. Ведрошу між безіменним струмком на сході і р. Ужею на заході³⁸. Проте в атласах XVIII—XIX ст. в цьому районі названо лише такі ліві притоки Дніпра: Серебрянка, Іскожа, Ужа, Черногряззя, Хатичка. Немає Ведроші і серед приток Іскожи, Хатички та Ужи. Немає тут і ознак Тросни, Полми, Лопатина³⁹.

Ретельне вивчення вказаних джерел та географічних даних дає можливість так реконструювати події. Весною 1500 р. на центральному (Дорогобужському) напрямку московські війська під командуванням воеводи Юрія Захаровича зайняли Дорогобуж і вийшли на підступи до Смоленська, до якого залишалося 2—3 переходи. Проте нечисленність військ та відсутність резервів змусили воеводу припинити просування в глиб литовської території і зупинитись на південно-західних околицях Дорогобужа. Дізнавшись про зосередження литовських військ у районі Смоленська, Іван III повинен був негайно підсилити війська, які діяли на Дорогобужському напрямку. За даними джерел, великий князь московський направив на допомогу Юрію Захаровичу "другие больше воеводы", в їх числі воеводу князя Д. В. Щеню з "тверською силою" та князя І. М. Воротинського (Перемишльського). Можливо, це був той резерв, про який згадує С. Герберштейн. Повідомлення літопису про те,

що Д. В. Щеня був направлений з тверськими військами, вказує на місцерозташування резервних військ.

Твер справді була зручним місцем для резервних загонів, оскільки давала можливість швидко прийти на допомогу як північно-західній, так і центральній групам військ. Крім того, війська, розташовані в Твері, служили заслоном проти можливого контрудару литовців з району Торогця на північ від Москви. Є підстави згадане вище повідомлення Короткої редакції розрядної книги про направлення військ південно-західної групи до Рославля і Єльні та їх участь у битві на р. Ведроші визнати помилковим ("... а иные воеводы еще не сошлись").

Після об'єднання військ Юрія Захаровича з резервною раттю Д. В. Щені було складено новий розряд. За новою диспозицією, Д. В. Щеня очолив великий полк, тобто став головнокомандуючим, а Юрій Захарович - новим воеводою сторожового полка, командуючим ар'єргардом. З цього приводу в розрядах збереглося цікаве листування. Ображений новим призначенням, Юрій Захарович написав великому князю, що не хоче бути в сторожовому полку: "То де мне стеречь князя Данилова полку Щенятева". Проте Іван III у відповіді, надісланій з князем К. Ушатим, засудив і рішуче припинив цю спробу поставити місницькі взаємовідносини вище інтересів справи: "Гораздо ль так чинить, говоришь в сторожевом полку быти тебе непригоже, стеречь княж Данилова полку? Ино тебе стеречь не князя Данила: стеречь тебе меня да моего дела. А каковы воеводы в большем полку, таковы чинят и в сторожевом полку, ино не сором тебе быть в сторожевом полку"⁴⁰. Попереду буде майже два століття місницьких спорів, але вже на самому початку епохи місництва "государь всея Руси" вказав воеводі його місце і значення у загальному строю.

Дії литовської сторони менше відомі. Не маючи вдосталь сил для протидії московському наступу на всіх напрямках, великий князь литовський Олександр Казимирович прийняв рішення зосередити головні сили в районі Смоленська - ключового стратегічного пункту Литви в руських землях та найважливішої фортеці на шляху до Вільно. Найближчою метою литовців був розгром Дорогобузького угруповання військ Юрія Захаровича. Головним воеводою литовських військ був К. І. Острозький, призначений незадовго до початку війни на посаду гетьмана за пропозицією старого гетьмана Петра Білого. За оцінкою сучасників, князь К. І. Острозький виділявся видатними військовими здібностями та хоробрістю.

Литовські війська почали зосереджуватись у Смоленську. Сам же великий князь Олександр "со всеми людьми Великого княжества Литовского" пішов до Мінська, згодом у Борисов, де в бездіяльності "простоял немаіо времени". Прибувши у Смоленськ і отримавши відомості про розташування військ Юрія Захаровича на р. Ведроші, гетьман К. І. Острозький разом з воеводою С. Кишкою та смолянами направився до Єльні⁴¹. Цей маневр був зумовлений прагненням гетьмана підійти до Дорогобужа з півдня, оточити російські війська і завдати удару в тил.

В Єльні литовці захопили "язика" на ім'я Герман. Він служив дяком у І. Сапегі під час його посольства в Москву і там перейшов на московську сторону. Полонений зізнався, що воевода Юрій Захарович з "очень небольшим числом людей" перебуває під Дорогобужем. Крім цього, він повідомив про поповнення "третьяго же дня" московських військ "другими большими воеводами" і в їх числі назвав Д. В. Щеню та І. М. Воронинського. Нові воеводи, які прибули зі столиці, не радили К. І. Острозькому розпочинати битву з росіянами. Проте гетьман не повірив полоненому і, відкинувши поради воевод, виступив з Єльні на Дорогобуж⁴².

Важко погодитися з повідомленням хронік Биховця і Стрийковського про те, що К. І. Острозький був введений в оману неправдивими

свідченнями полоненого Германа. Гетьман мав абсолютно достовірні дані про чисельність і місце розташування московських військ, тільки не повірив їм. На протипагу литовцям розпорядження Івана III свідчать про його добру поінформованість стосовно дій противника. Заслугує на увагу майстерність, з якою було проведено перегрупування московських військ і зосередження їх на головному напрямку.

Виступивши з Єльні, К. І. Острозький пройшов від села Лопатіно до Ведроші. Під час зупинки в Лопатіно, гетьман переконався в тому, що має перед собою значні сили московських військ, готових до битви. На військовій раді було прийняте рішення атакувати росіян.

Московські війська були розділені на три полки -- великий, сторожовий (засадний) і передовий під загальним командуванням Д. В. Щені. Всього ж джерела згадують 16 воєвод, які брали участь у битві. Вони вислали на лівий берег Ведроші передовий полк. Він розташувався станом приблизно в 5 км південно-західніше Дорогобужа. Основні сили московських військ зосередилися на схід від Ведроші, за р. Тросною. Сторожовий полк Юрія Захаровича був виділений в засаду. Задум битви полягав у тому, щоб удаваним відступом передового полка заманити противника за р. Ведрошу (на її правий, східний берег), до р. Тросни, а потім несподіваним ударом засадного полку з тилу і великого — по фронту розгромити його.

Як повідомляють хроніки, план гетьмана К. І. Острозького, що полягав у таємному підході, оточенні і несподіваному нападі на росіян, обговорювався на військовій раді⁴³. Виконуючи його, литовські війська пройшли через ліси й болота і зупинилися в 10 поприщах від росіян. Проте завдяки висуненню передового полка московських військ на західний берег Ведроші, а також дій їх розвідки вже не могло бути й мови про раптовість удару литовців. Після підходу останніх завданням передового полка росіян стало нав'язування противнику власного плану битви.

Чисельність військових сил обох сторін точно не встановлена. Як свідчать литовські хроніки, московські війська налічувата 40, тис. кінноти, не рахуючи піхоти, а литовські — 35 тис. За іншими даними, сили противників були приблизно рівні. В складі литовських військ джерела засвідчують наявність польової артилерії⁴⁴.

На першому етапі битви литовські війська з ходу навально атакували передовий полк росіян. Зазнавши поразки, полк почав швидко відступати на східний (правий) берег Ведроші. За передовим полком туди ж негайно переправилися литовці, і битва продовжувалась. Литовці билися не з основними силами московських військ, а із залишками передового полку, що не зміг відступити до головних сил, які знаходилися за р. Тросною. Не випадково, розповідаючи про битву на р. Тросні, Устюзьке зведення називає ім'я лише одного воєводи — Д. В. Щені, який очолював великий полк.

Биховець, Стрийковський і Герберштейн вважають, що перша битва на західному березі Ведроші, а потім швидкий відступ московських воєвод на другий берег, були виконанням їх заздалегідь розробленого плану⁴⁵. Порівняння хронік з Устюзьким зведенням дає можливість зробити висновок, що після розгрому передового полка і відступу його залишків від Ведроші, наступила тривала перерва у воєнних діях ("...стояла много дни по берегам Тросни"). Наївно вважати, що за цей час протистояння на Тросні литовська сторона не робила спроб з'ясувати чисельність військових сил противника. Такий досвідчений полководець, як К. І. Острозький, розпочинаючи битву, не міг керуватися лише "надією розбити ворога". Це зайвий раз свідчить, що литовське військо навряд щоб могло дуже поступатися в чисельності московському.

Другий етап битви розпочався переправою литовських військ по мосту через Тросну і їх атакуванням основних сил росіян. Джерела

одноставно датують його 14 липня 1500 р. і свідчать про надзвичайну жорстокість битви, що тривала шість годин. Устюзьке зведення розповідає: "...ї литва перелезли по мосту за Тросну. И ступишася обои полцы... имающася за руки, сечахуся. И по удолиям яко река, в трупы конь не скочит. И поможе бог великому князю Ивану Васильевичу и воеводе его князю Данилу Васильевичу и всей силе московской. А литва побеже, и мало их утече за Тростну за реку, занеже великаго князя сила пешая зашли да мост посекали на Тростне. И много в реце истопе"⁴⁶.

С. Герберштейн стверджує, що долю битви вирішив удар московського засадного полку: "Під час цієї битви, що з обох сторін велася з рівним надхненням і силою, залишене в засаді військо [про існування якого знав лише дехто з росіян] ударило з флангу в середину ворога. Приголомшені страхом литовці розбігалися, їхній предводитель (imperator, oberster Haubtman) з більшою частиною свого почту потрапив у полон, решта, охоплена страхом, залишає ворогу табір..."

Таким чином, московській стороні в ході битви вдалося повністю втілити свій раніше розроблений план. Воевода Юрій Захарович, дочекавшись нагоди, коли всі литовські сили втягнуться в битву, несподівано атакував їх у фланг і тил силами засадного (сторожового) полка. Росіяни зруйнували міст через Тросну, позбавивши противника єдиного шляху для відступу. Це деморалізувало литовців. Атака засадного полку була підтримана фронтальним ударом полку великого. Литовці почали панічно тікати. Московські війська добивали залишки литовських загонів на лівому березі Тросни. Частина литовського війська втекла "за Тросну", мабуть, на південний захід. Остаточо литовська армія була знищена на маленькій річці Полмі, що впадає південніше гирла Селни у Тросну. Саме тут 14 липня 1500 р. були захоплені в полон головний воевода гетьман К. І. Острозький, маршалок Лютавор (Литавор), маршалок Григорій Остинович, воеводи М. Ю. Глібов, М. Ю. Зінов'єв, князі Друцькі, Мосальські, а також багато інших "людей именитых"⁴⁸.

Намагаючись хоч якось виправдати розгром литовців, Хроніка Биховця стверджує, що росіяни мали значну чисельну перевагу (40 тис. росіян проти 3,5 тис. литовців). Втрати литовського війська були надзвичайно великі, оскільки руйнування моста відрізало шлях до порятунку ("и мало их утече"). Синодальна книга повідомляє про 8 тис. загиблих. За Новгородським ІV літописом, у полон потрапило 500 "именитых" литовців, 5 тис. було вбито; за Вологодське-Пермським, - загинуло понад 30 тис. чоловік⁴⁹.

Втрати московської сторони також були значними. На це вказує прохання воевод про надання поповнення: "А как воеводы побии на Ведроши литовских людей и писали к великому князю, чтоб к ним людей прибавил"⁵⁰. Особливо великих втрат зазнав передовий полк. Іван ІІІ направив для його підсилення воевод Семена Романовича і Д. В. Шеїна.

Звістка про перемогу на берегах Ведроші і Тросни була отримана в Москві на третю добу після битви: "А з бою пригонил к великому князю Михайло Ондреев сын Плещеева, июля 17, в пяток, и сказал великому князю воевод его здравие и божию помощь над литовскою силою; и бысть тогда радость велика на Москве"⁵¹.

Запропоноване пояснення ходу битви на р. Ведроші багато в чому є гіпотетичним. Це припущення дає можливість примирити протиріччя різних джерел. Усі згадані битви на Ведроші, Тросні та Полмі — етапи однієї великої битви, кінцевим результатом якої було повне знищення литовського війська. В даному випадку стає зрозумілим винесене на перший план свідчення про битву на р. Полмі в Єрмолинському літопису та Обширній редакції розрядної книги. Полменська операція завершила розгром і полонення литовців.

Головною причиною перемоги московських військ була перевага стратегічного і тактичного керівництва. Важливу роль відіграли також створення резервної рати й своєчасне зосередження її на напрямку головного удару. Московські полки на полі бою добре маневрували і взаємодіяли, що забезпечило повністю втілення задуму командування. На Ведроші в 1500 р., так само як і на Куликовому полі, долю битви вирішив удар засадного полку. В ході битви ініціативу маневру міцно тримали в своїх руках московські воеводи, а атака засадного полку була підготовлена запланованими діями військ. На високому рівні було тактичне керівництво князя Д. В. Щені, який уміло управляв військами і, застосовуючи різні тактичні прийоми, оточив війська противника. Зразкове маневрування свідчило про високу дисципліну московських військ та мистецтво воевод. У дорогобузьких лісах, на берегах Ведроші і Тросни зіткнулися головні сили двох армій, з кожного боку билися десятки тисяч чоловік. І саме тут уперше за всю історію боротьби з Великим князівством Литовським його війська зазнали цілковитого розгрому.

Найближчими політичними результатами Ведроської перемоги було приєднання до Московської держави у 1503 р. великих територій давньоруських земель. Велике князівство Литовське втратило майже третину державної території, що мала велике економічне та політичне значення. До складу Московської держави увійшли не лише землі, населені росіянами, й значна частина українських (Чернігово-Сіверщина) та білоруських (Гомель) земель. С. Герберштейн справедливо зазначив, що "... в результаті лише однієї битви і в один і той же рік влада московський здобув те, чого князь литовський Вітольд добивався протягом багатьох років і з величезними зусиллями"⁵². Створювалися сприятливі умови для московської експансії проти Литви та Польщі. Відтепер політичні проблеми та питання територіальних взаємовідносин з Великим князівством Литовським Московська держава прагнула вирішувати не шляхом переговорів, а військовою силою. Московську сторону вже не влаштовували окремі територіальні поступки: "Ано не то одно наша отчина, кои города и волости за нами: и вся Русская земля, Киев и Смоленск и иные города, которые к Литовской земле, ... из старины наша отчина" Військово-дипломатична боротьба за втілення в життя даної програми стане домінуючою в московсько-литовських взаєминах першої чверті XVI ст.

¹ Греков И. Б. Очерки по истории международных отношений Восточной Европы XIV—XVI вв. — М., 1963. — С. 140; Пресняков Л. Е. Образование Великорусского государства. — Пг., 1918. — С. 413; K o l a n k o w s k i L. Dzieje Wielkiego księstwa Litewskiego za Jagiellonow. — Warszawa, 1930. — Т. 1. — С. 300; K o l a n k o w s k i L. Polska Jagiellonow. — Warszawa, 1936. — С. 126.

² Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовским. — Т. 1 (1487—1533) // Сборник Русского исторического общества (далі — Сб. РИО). — СПб., 1882. — Т. 35. — С. 125—129; Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в Государственной коллегии иностранных дел (далі — СГД). — М., 1894. — Ч. 5. — №29. — С. 16—18.

³ Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ). — СПб., 1859. — Т. 8. — С. 238; Сб. РИО. — Т. 35. — С. 274—275; Б а з и л е в и ч К. В. Внешняя политика Русского централизованного государства: Вторая половина XV в. — М., 1952. — С. 433—436; інші.

⁴ Сб. РИО. — Т. 35. — С. 294—300; ПСРЛ. — СПб., 1853. — Т. 6. — С. 45; Т. 8. — С. 238; Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV—XVI вв. (подгот. Л. В. Черепний). — М.; Л., 1950. — С. 448.

⁵ ПСРЛ. — Т. 6. — С. 45; 243; Т. 8. — С. 238; Сб. РИО. — Т. 35. — С. 249—258; К а ш т а н о в С. М. Социально-политическая история России конца XV — первой половины XVI в. — М., 1967. — С. 118.

⁶ Сб. РИО. — Т. 35. — С. 301—302; ПСРЛ. — Т. 8. — С. 239. Чернігово-Стародубське князівство належало С. І. Стародубському, а Новгород-Сіверське — В. І. Тіємичу.

⁷ ПСРЛ. — М., 1975. — Т. 32. — С. 166; Акты, собранные в библиотеках и архивах Российской империи 1294—1598. — СПб., 1836. — Т. 1. — №89.

⁸ Сб. РИО. — Т. 35. — С. 301—302. 26 липня 1500 р. з Литви разом з 1. І. Телешовим виїхав посол Мацко Кунцевич. Про початок війни див.: ПСРЛ. — Т. 6. — С. 46;

- ПСРЛ. — М., 1963. - Т. 28. — С. 333—334; Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. — СПб., 1846. — Т. 1. - №80; Государственный архив России XVI столетия: Опыт реконструкции (подгот. А. А. Зимица) (далі - ГАР). - М., 1978. - Т. 1. - С. 186- 196.
- ⁹ Герберштейн С. Записки о Московии (Перевод с нем. А. И. Малеина и А. В. Назаренко). Под ред. В. Л. Янина. — М., 1988. — С. 66.
- ¹⁰ Разрядная книга 1475—1598 гг. (подгот. В. И. Буганов) (далі - РК). - М., 1966. - С. 30.
- ¹¹ Псковские летописи (подгот. А. Н. Насонов). — М.—Л., 1941. — Вып. 1. — С. 84.
- ¹² ПСРЛ. - СПб., 1848. - Т. 4. - Ч. 1. - С. 533; Т. 6. - С. 45-46, 243; Т. 8. - С. 239-240; СПб., 1911. - Т. 22. - Ч. 1. - С. 514; М.-Л., 1959. - Т. 26. - С. 293; Т. 28. - С. 333—334; Иоасафовская летопись (подгот. А. А. Зимин и С. А. Левина) (далі - ИЛ). — М., 1957. — С. 141; Шмидт С. О. Продолжение Хронографа редакции 1512 г. // Исторический архив. - М., 1951. - Т. 7. - С. 273—274.
- ¹³ ПСРЛ. - Пг., 1921. - Т. 24. - С. 214; М., 1965. - Т. 30. - С. 139.
- ¹⁴ Герберштейн С. Назв. праця. — С. 67.
- ¹⁵ ПСРЛ. - Т. 24. - С. 214; Т. 30. - С. 139; Сб. РИО. — СПб., 1884. - Т. 41. - С. 318; Герберштейн С. Назв. праця. — С. 67.
- ¹⁶ ПСРЛ. - Т. 32. — С. 166; Хроника Быховца (в пер. Н. Н. Улащик). - М., 1966. — С. 111; 113; Герберштейн С. Назв. праця. — С. 66—67; Kronika polska, litewska, zmodzka i wszystkiej Rusi, Macieja Strykowskiego. — Warszawa, 1846. - Т. 2. - S. 309-310; Kronika Marcina Bielskiego. - Sanok, 1856. - Т. 2. - S. 907-908.
- ¹⁷ ПСРЛ. - Т. 32. - С. 166; Хроника Быховца. - С. 111; 112.
- ¹⁸ ПСРЛ. — Т. 4. - Ч. 1. - С. 371; Т. 22. - Ч. 1. - С. 514; Т. 26. - С. 293; Т. 28. - С. 333-334; ИЛ. - С. 141; Шмидт С. О. Назв. праця. - С. 273-274.
- ¹⁹ ПСРЛ. - Т. 23. - С. 196- 197.
- ²⁰ Там само.
- ²¹ Там само. - Т. 24. - С. 214; Т. 30. - С. 139.
- ²² Там само. — Т. 26. - С. 294.
- ²³ Там само. — Л., 1982. - Т. 37. — С. 99; Устюжский летописный свод (Архан-гелогородский летописец) (подгот. К. Н. Сербина) (далі - УЛС). — М.—Л., 1950. -С. 101.
- ²⁴ РК. - С. 30.
- ²⁵ Там само. — С. 31.
- ²⁶ Разрядная книга 1475— 1605 гг. (сост. Н. Г. Савич) (далі - Р.). — М., 1977. - Т. 1. - Ч. 1. - С. 55.
- ²⁷ Державна публічна бібліотека ім. М. Є. Салтикова-Щедрина. Відділ рукописів. Зіб-рання Ермітажне. — Спр. 390, арк. 20.
- ²⁸ Лише Новгородський І літопис містить аналогічні дані, відносячи битву в район Смоленська (ПСРЛ. - Т. 30. - С. 172- 173).
- ²⁹ Хроника Быховца. — С. 111—113.
- ³⁰ S t r y k o w s k i М. О. Kroïka. - Т. 2. - S. 309- 310; Kroïka Marcina Bielskiego. - Т. 2. - S. 907- 908.
- ³¹ Большая советская энциклопедия. -- Изд. 2. М., 1951. -• Т. 7. -- С. 95; Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. — Т. 10. — С. 700; Указатель к первым восьми томам ПСРЛ. — СПб., 1907. — Отд. 2. — С. 27; ПСРЛ. — СПб., 1904. - Т. 14. - С. 182.
- ³² Хроника Быховца. — С. 137, прим. 213; К а ш т а н о в С. М. Назв. праця. - С. 161.
- ³³ Специальная карта Европейской России. — СПб., 1912. — С. 44; Литовська миля XVI ст. дорівнювала 5 литовським або 7,28 російським верстам (Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. - СПб., 1896. - Т. 37. - С. 324).
- ³⁴ Російський державний архів давніх актів (далі - РДАДА), ф. 1355, № 1483, арк. 1; ф. 1356, №5; 37 а.
- ³⁵ Там само, ф. 1355, №1479, арк. 7 зв.; § 63; №1480, арк. 50 зв. 52 зв. § 63; №482, арк. 7 зв. — 8, § 63; №485, арк. 7, § 63; №486, арк. б/н, § 63.
- ³⁶ Там само, ф. 1356, №3, 34.
- ³⁷ Для жителів Північно-Східної Русі написання "Троена" більш звичне, ніж "Росна". Річка Тростяна була в районі Рузи-Звенигорода (К а ш т а н о в С. М. Назв. праця. - С. 161- 162; прим. 361).
- ³⁸ Р а з и н Е. А. История военного искусства. — М., 1957. — Т. 2. — С. 321— 322; Н е r b s t S. Bilwa nad Wiedrosza 1500 roky // Wieki srednie. — Warszawa, 1962. — S. 280.
- ³⁹ РДАДА, Ф. 1356, №4, 35; Herbst S. Op. sit. - S. 280.
- ⁴⁰ РК. - С. 30; Р. - Т. 1. - 4. 1. - С. 61-62.
- ⁴¹ ПСРЛ. - Т. 32. - С. 167; Хроника Быховца. - С. III- 112; Б е р е ж к о в Н. Г. Итинерарий великих князей литовских по материалам Литовской метрики (1481— 1530 гг.)// Археологический ежегодник. 1961. — М., 1962. — С. 189.
- ⁴² Хроника Быховца. — С. 111— 113.
- ⁴³ ПСРЛ. - Т. 32. - С. 166- 167; Хроника Быховца. — С. 112- 113; S t r y k o w s k i М. О. Kronika. - Т. 2. - S. 310; Kroïka Marcina Bielskiego. - Т. 2. - S. 907- 908.
- ⁴⁴ Там само; Б а з и л е в и ч К. В. Назв. праця. — С. 454; Р а з и н Е. А. Назв. праця. — С. 321.
- ⁴⁵ ПСРЛ. - Т. 32. — С. 167; Хроника Быховца. - С. 113; Г е р б е р ш т е й н С. Назв. праця. — С. 67; S t r y k o w s k i М. О. Kronika. - Т. 2. - S. 310.

Жіноча середня освіта в Україні (XIX– початок XX ст.)

⁴⁶ УЛС. - С. 101; ГІСРЛ. – Т. 37. - С. 99.

⁴⁷ Герберштейн С. Назв, праця. – С. 67.

⁴⁸ ПСРЛ. - Т. 28. - С. 334; Т. 32. - С. 100; Р. - Т. 1. - Ч. 1. - С. 62.

⁴⁹ ПСРЛ. - СПб., 1848. - Т. 4. - Ч. 1. - С. 535; Т. 26. - С. 293-294; Т. 32.

-
С. 167; Хроника Быховца. - С. 113; УЛС. - С. 101; ПСРЛ. - Т. 37. - С. 99.

⁵⁰ Р. - Т. 1. - Ч. 1. – С. 62.

⁵¹ Цит. за: Б а з и л с в и ч К. В. Назв, праця. – С. 456.

⁵² Герберштейн С. Назв, праця. – С. 67.

⁵³ Сб. РИО. – Т. 35. - С. 460.

Проблеми історії України нового часу

Т. В. СУХЕНКО (Київ)

Жіноча середня освіта в Україні (XIX — початок XX ст.)

Якщо історія чоловічих середніх шкіл в Україні починається ще з кінця XVI ст., часу заснування Острозької академії, то до усвідомлення необхідності освіти жінок суспільство прийшло лише наприкінці XVIII -- на початку XIX ст. Саме у той час склалися передумови створення середніх жіночих закладів і входження їх до офіційної системи освіти: піднесення соціально-економічного розвитку, що збільшило вимоги до освіти громадян, в тому числі і жінок; реформи в галузі освіти на початку XIX ст.; створення Міністерства народної освіти; зміни у ставленні до жіноцтва в суспільній думці; створення в Російській імперії в 1864 р. першого середнього освітнього закладу для жінок — Виховного товариства шляхетних дівчат у Петербурзі. Важливою передумовою створення мережі жіночих закладів на території України було бачення урядом у жіночій середній школі знаряддя русифікації краю.

Обмежуючись в даному повідомленні дослідженням історії освіти в Наддніпрянській Україні, зазначимо, що в межах Російської імперії українці не тільки не мали своєї державності, але й були позбавлені права користуватися рідною мовою. Побоюючись сепаратистських настроїв підкорених народів, царський уряд взяв курс на остаточну їх асиміляцію, зокрема українців, позбавлення їх почуття національної свідомості, пам'яті про минуле. Найважливішим знаряддям проведення цієї політики стала освіта, яка виховувала громадян у дусі поваги до царя, держави та релігії.

Важливу роль в історії освіти жінок відіграли приватні пансіони. Вони почали виникати на території України ще з кінця XVIII ст. і до появи іїститутів були єдиними освітніми закладами для жінок. Курс навчання тут становив 4— 6 років. Вивчати Закон Божий, історію, географію, арифметику, геометрію, малювання, музику, рукоділля, російську та французьку мови, в деяких ще й німецьку і польську. Пансіони відкривалися й утримувалися переважно французами та німцями, які на свій власний розсуд організовували навчально-виховний процес. Особливість його полягала в тому, що на першому місці були французька мова й світські манери, викладачами були переважно іноземці.

Урядові ревізії цих закладів виявляли велику кількість порушень. Зокрема, одним з найпоширеніших покарань було позбавлення вихованок обіду чи вечері: утримувачі таким чином намагалися зекономити на їжі, переслідуючи корисливі цілі, не дотримувалися статутів, порушували правила, морили вихованок голодом¹. Це призвело до того, що в період

з 1833 р. по 1857 р. уряд обмежував відкриття жіночих пансіонів, а в 1834 р. були призначені інспектори для нагляду за приватними пансіонами, їх основним обов'язком було стежити, чи спирається виховання в них на головні засади російського життя — православ'я, самодержавство і народність².

На початку ХІХ ст. в Україні виникли перші інститути шляхетних дівчат — Харківський (1812), Полтавський (1818), Одеський (1829), Київський (1833), Керченський (1836). Усі ці заклади, крім Київського, виникли завдяки місцевій ініціативі без допомоги з боку держави. Участь уряду в цій справі спочатку обмежувалася лише наданням дозволу на відкриття того чи іншого закладу, а також вимогою керуватися під час їх організації статутом Виховного товариства шляхетних дівчат у Петербурзі. Лише згодом держава почала надавати їм грошову допомогу, зрозумівши роль інститутів як засобу русифікації населення. Наш співвітчизник К. Д. Ушинський писав: "Ясно те, що вносячи в жіночу освіту чужий іноземний елемент і надаючи цьому елементові такої сили, що він на свій лад перетворює жіночі характери, ми в наймогутніший спосіб сприяємо знищенню національності в сім'ї, а через неї і в народному житті"³.

Тодішній попечитель Київської шкільної округи Є. Фон-Брадке радив російському уряду взяти на себе керівництво жіночою освітою в Південно-Західному краї через те, що жінки тут підтримують у молоді вороже ставлення до Російської держави⁴. Це зумовило відкриття в Києві в 1833 р. жіночого інституту з державною грошовою допомогою у розмірі 500 000 крб.⁵

Перший інститут шляхетних дівчат на території України було відкрито в 1812 р. у Харкові з ініціативи дворянського Товариства благодійності. Одним з його фундаторів був український письменник, громадський діяч Г. Квітка-Основ'яненко. Він особисто підбирав викладачів, купував одяг для вихованок, вирішував усі організаційні питання. Зберігся його лист до харківського генерал-губернатора від 12 липня 1818 р., в якому Г. Квітка піклувався про забезпечення жіночого інституту харчами, дровами та свічками⁶. В листі від 7 липня 1819 р. до кореспондента Товариства благодійності О. М. Времєва він повідомляє про пожертвування на користь інституту від письменника Парпури твору "Ефіказ-індіанець" і просить допомоги розпродати ці книги⁷. Г. Квітка майже усі свої кошти витрачав на інститут. "Палкий ентузіазм, невтомна діяльність та безкорисливість Квітки, — писав Петро Гулак-Артемівський, — в здійсненні цієї корисної справи поборолі усі перешкоди"⁸.

Статут закладу був складений у 1812 р. на основі статуту Смольного інституту, хоч існували й деякі відмінності. Харківський інститут призначався не для вищого дворянства, а для бідних дівчат дворянського походження. З кожного повіту Харківської губернії дві дівчини з найбідніших дворянських родин мали виховуватися в закладі безкоштовно⁹. Основною метою закладу було дати вихованкам освіту, яка б дозволила їм у майбутньому працювати учительками в родинях поміщиків і заробляти собі на життя.

З 1812 по 1818 рік інститут існував як приватний заклад, що було можливим лише за умови безкоштовної праці в інституті викладачів інших навчальних закладів міста Харкова. Спочатку ні попечитель, ні начальниця платні не отримували. Але подальше існування закладу на таких умовах стало неможливим.

У 1818 р. Харківський дівочий інститут було прийнято під покровительство імператриці Марії Федорівни. Це суттєво покращило його становище. Щороку інститут одержував від відомства закладів імператриці Марії 3000 крб.¹⁰

Виявили інтерес до закладу і кілька приватних осіб. Так, відомий по всій Російській імперії Павло Демидов пожертвував 20 000 крб. на бу-

дівництво приміщення для Інституту і щорічно надавав грошову допомогу в розмірі 1000 крб. Генерал від інфантерії граф Каменський пожертвував 5000 крб. "

Історія Харківського інституту шляхетних дівчат тісно пов'язана з ім'ям відомого українського письменника, професора, згодом і ректора Харківського університету П. Гулака-Артемівського. Він викладав в інституті французьку мову, в 1827 р. посів посаду інспектора класів, з 1831 р. був членом ради з навчальних питань. П. Гулак-Артемівський вперше запропонував вести викладання усіх предметів російською мовою замість французької та німецької.

В 1818 р. з ініціативи дружини малоросійського губернатора князя Миколи Рєпніна було відкрито дівочий інститут у Полтаві. В. О. Рєпніна — онучка останнього гетьмана Кирила Розумовського — взялася за складання проекту устрою закладу, який передбачалося утримувати за рахунок дворянства. Кожен шляхтич Полтавської губернії повинен був внести певну суму грошей залежно від кількості селян, якими володів. У вирішенні проблеми, пов'язаної з приміщенням, допоміг губернiальний маршал, член української масонської ложі "Любов до істини" Семен Кочубей. У листі до княгині від 24 серпня 1818 р. він пише про свій намір подарувати їй будинок у Полтаві "з усіма приміщеннями і землею для людинолюбних вправ" ". З іншого джерела відомо, що дворянство в 1819 р. викупило цю садибу, отже, подарунок формально не було прийнято, її було оцінено в 100 000 крб., але С. Кочубей погодився отримати 50 000 крб., з яких 20 000 крб. ¹³ пожертвував на заснування персональної стипендії на честь своєї покійної дружини.

В середині 20-х рр. XIX ст. заклад став відчувати потребу в додаткових грошових надходженнях, що пояснювалося несвоєчасними внесками обіцяних дворянством грошей. На допомогу прийшла княгиня Рєпніна, яка, отримавши спадщину, пожертвувала 6000 крб. на користь закладу ¹⁴. Але кардинально проблема вирішилася лише після перетворення Полтавського інституту в державний, яке відбулося в 1827 р. і забезпечило заклад щорічними надходженнями з казни.

Інститути давали кращу освіту, ніж приватні пансіони. По-перше, вони користувалися послугами кращих педагогів, здебільшого викладачів чоловічих закладів — Харківського та Київського університетів, гімназій, училищ, кадетських корпусів. Найулюбленіший викладач вихованок, багаторічний інспектор Київського інституту шляхетних дівчат В. Шультгін поєднував педагогічну діяльність з дослідницькою у галузі історії. Сюжет його магістерської дисертації "Про стан жінок в Росії до Петра Великого" був нав'язаний саме службою в інституті ¹⁵. Пізніше він написав ряд підручників для середньої школи — курси давньої історії, середніх віків, нової історії ¹⁶.

По-друге, в інститутах було розширено програму за рахунок фізики і природознавства, в більшому обсязі вивчалися російська мова та словесність. У Полтавському інституті вивчали ще і риторичку, міфологію, логіку. Тут учениці ділилися на групи й навчання велося за ланкастерською системою, що передбачала залучення до викладання найздібніших учнів ¹⁷. У Керченському закладі серед необов'язкових предметів була новогрецька мова ¹⁸.

Розглянемо, в якому обсязі вивчалися названі курси наук. Вважалося, що головною метою освіти жінок було набуття знань не стільки наукових, скільки загальних, енциклопедичних ¹⁹. Вчителі фізики та природознавства повинні були повідомляти вихованкам лише найцікавіші факти, а також те, що буде корисним для них у майбутньому, під час ведення домашнього господарства. Викладання арифметики мало суто практичний характер, більш складний матеріал, який відносився до алгебри, не вивчався. Така наука, як географія викладалася без "дріб'язкових подробиць", що вважа-

лося марним обтяжуванням пам'яті. Вчителям історії радили звертати увагу лише на найважливіші історичні події і факти.

Великого значення надавалося музиці, танцям, іноземним мовам, особливо французькій, на якій викладалися всі чи переважна більшість дисциплін.

Таким чином, у першій половині XIX ст. на території України, підвладній Російській імперії, виникло п'ять дівочих інститутів, які поряд з приватними пансіонами становили мережу середніх жіночих закладів. Вони мали характер станових установ, тобто призначалися для навчання й виховання вищих станів населення — насамперед для дворянських дочок, у деякі заклади приймали дітей купців двох вищих гільдій та офіцерів. Пансіони забезпечувалися коштами засновників і платнею за навчання. Інститути, як свідчать джерела, відкривалися й утримувалися на кошти дворянства, приватні пожертвування, прибутки міст, згодом і допомогу від держави, хоча й у них, як і в пансіонах, платня за навчання становила більшу частину грошових надходжень.

Формування мережі жіночих пансіонів та інститутів створило альтернативу домашній освіті, доступній лише найбагатшим представникам суспільства. Освіта в громадських закладах була поцінною для дворян середнього достатку, а для дочок збіднілих шляхтичів існувала бодай незначна можливість безкоштовного навчання своїх дочок, адже в кожному закладі 15–20 дівчат навчатися й утримувалися безкоштовно.

За своїм устроєм пансіони та інститути відносилися до закритих закладів — вихованки лишалися сім'ї протягом курсу навчання. Але в жіночих інститутах на території України досить поширеною була практика існування, крім пансіонерок, такої категорії учениць, як напівпансіонерки, які жили вдома, а в заклад приходили лише для навчання. Такі інститути мали характер напівзакритих.

Проблема жіночої освіти привернула увагу багатьох мислителів другої половини XIX ст. Вона почала обговорюватися в педагогічній і суспільно-політичній пресі Російської імперії. Автори статей дійшли висновку, що причиною багатьох моральних та соціальних проблем суспільства є неосвічена мати. В 40-х роках вперше з'являється вимога всезагальної освіти народу, і вона стає гаслом усіх ліберальних партій. Член Товариства сільських господарів Маслов видав брошуру "Про всенародне розповсюдження грамотності в Росії на релігійно-моральній основі"²⁰. Вона розійшлася в кількості 1000 примірників і знайшла співчутливий відгук не лише в суспільстві, а й в уряді. Міркування Маслова зацікавили громадськість тим, що носієм ідеї освіти в його проекті була жінка. Освічене покоління матерів, на думку автора, за короткий час здійснить ідею всезагальної освіти народу.

Одним з громадських діячів, який звернув особливу увагу на необхідність змін у стані жіночої освіти, був уже відомий на той час лікар, пізніше педагог-адміністратор М. І. Пирогов. У своїй статті "Питання життя" він пристрасно відстоював ідеї загальнолюдського виховання, виступав проти станової системи освіти. М. І. Пирогов намагався довести, що не стан жінки в суспільстві, а стан її виховання має зазнати змін. Жінка повинна вдосконалювати свою освіту й виховання, щоб відповідати "високості та святості свого призначення бути розсадницею добра та істини в прийдешньому поколінні..., що довірено їй самим Богом, чоловіком та суспільством"²¹.

Великий педагог К. Д. Ушинський вважав жінку "необхідним посередником між наукою, мистецтвом і поезією, з одного боку, звичаями, звичками і характером народу, з іншого..., з цієї думки випливає вже сама собою необхідність повної всебічної освіти жінки вже не для одного родинного вжитку, а для запровадження в життя народу результатів науки, мистецтва і поезії"²².

Погляди М. Пирогова та К. Ушинського на значення жінки в суспільстві привернули увагу широких кіл громадськості, преси. Література відкрито вказувала на неспроможність пануючої в той час закритої, старої системи жіночих інститутів. У зв'язку з цим до уряду почали надходити численні земські та приватні клопотання про відкриття середніх жіночих шкіл, пожертвування й інші форми благодійності. Завдяки їм, а також діяльності видатного педагога, справжнього творця нової системи жіночої освіти, професора Н. Вишнеградського проблема почала вирішуватися. Він заснував перший у Росії педагогічний журнал "Російський педагогічний вісник", в якому відстоював думку про необхідність відкритих, загальнодоступних закладів. Після закордонного відрядження для ознайомлення зі станом тамошніх жіночих шкіл він подав на затвердження уряду проект відкритих жіночих училищ, який було прийнято. Вже в 1858 р. відбулося відкриття першого такого училища у Петербурзі. Згодом подібні заклади засновуються в інших містах і підпорядковуються відомству установ імператриці Марії. Це відомство виникло ще в 1796 р. як канцелярія імператриці Марії Федорівни, яка відала справами спочатку лише одного закладу — Виховного товариства шляхетних дівчат, а згодом рядом інших жіночих закладів, заснованих головним чином завдяки її зусиллям. Після смерті імператриці у 1828 р. замість канцелярії Марії Федорівни було створене четверте відділення Власної Їїго Імператорської Величності канцелярії, а з 1854 р. ця установа стала називатися "Відомством закладів Імператриці Марії". Під його управлінням відкривалися та функціонували освітні заклади для хлопчиків і дівчаток, лікарні, притулки для немовлят, сиріт, глухих, сліпих та богадільні.

Статут жіночих гімназій цього відомства було затверджено 9 січня 1862 р.²¹ В Україні функціонувало чотири школи відомства закладів імператриці Марії: жіночі гімназії в Києві — Києво-Фундуклеївська і Києво-Подільська, по одній у Житомирі та Кам'янці-Подільському. Києво-Фундуклеївська жіноча гімназія була першим на території України закладом нового типу. Вона була заснована в 1859 р. завдяки князю І. Фундуклею, який пожертвував гімназії два власні кам'яні будинки і зобов'язався щорічно вносити на її утримання по 1200 крб. З цього приводу в журналі Міністерства народної освіти писалося: "Купецтво, дворянство та інші стани не звернули належної уваги на можливість значно допомогти суспільству... Але з'явилася одна людина з тих небагатьох..., котрими рід людський може пишатися, та надшія кошти для відкриття закладу"²⁴. В 1876 р. І. Фундуклей допоміг вирішити проблему розширення закладу грошовим внеском у сумі 10 000 крб.²⁵ Києво-Фундуклеївська гімназія дала освіту цілому ряду жіночих поколінь. Серед її вихованок були відомий педагог Софія Русова²⁶, історик Наталія Полонська-Василенко (у дівочтві Меншова). Саме в стінах цього закладу вона вперше зустріла свого майбутнього чоловіка — М. П. Василенка, який викладав протягом трьох років у Фундуклеївській гімназії історію й географію. І надалі доля Н. Полонської-Василенко була пов'язана з жіночою освітою: з 1910 р. по 1918 р. вона викладала історію в Київській жіночій прогімназії Н. Г. Байкової, а з вересня 1912 р. по червень 1913 р. — у приватній жіночій гімназії В. Н. Трифонової²⁷.

Питання про організацію жіночої середньої освіти на державному рівні вирішувалось і в Міністерстві народної освіти. Вихідним пунктом перетворень у цьому відомстві щодо жіночих шкіл була доповідь міністра О. С. Норова 5 березня 1856 р., в якій він детально виклав свої погляди на головні вади існуючої системи. Міністр підкреслив, що особи середнього стану в губернських і повітових містах не мають можливості дати своїм дочкам необхідну освіту. "Між тим від цього залежить як розвиток в масах народних справжніх уявлень про обов'язки кожного, а також і усіяке покращення сімейних правів та суспільної свідомості

взагалі, на що жінка має могутній і надзвичайний вплив"²⁸. Тому заснування середніх жіночих навчальних закладів відкритого типу було б, на його думку, подією величезної ваги для країни.

Схвалююча резолюція імператора Олександра II на що доповідь поклала початок організації середньої жіночої освіти на державному рівні. У травні 1858 р. він затвердив "Положення про жіночі училища відомства Міністерства народної освіти"²⁹. На території України воно поширювалося на всі губернії, крім трьох — Київської, Подільської та Волинської. Попечителі шкільних округ і начальники губерній вказувати на головну ваду цього документа — усунення від управління училищами представників тих станів і товариств, на кошти яких вони утримувалися, а також на надмірність повноважень навчальних закладів. Тому вже через два роки — 10 травня 1860 р. — було затверджено проект нового положення про жіночі училища Міністерства народної освіти, згідно з яким при кожному училищі засновувалися дві ради: попечительна — для сприяння діяльності закладу з боку громадськості та педагогічна — для вирішення навчальних і виховних питань. Основна ідея положень 1858 та 1860 років полягала в тому, щоб залишити за жіночими училищами характер приватних навчальних закладів. Зі свого боку, уряд взяв на себе ініціативу кершництва цією справою через начальників губерній та училищне керівництво Міністерства народної освіти з наданням цим закладам деяких прав нарівні з державними.

Досвід існування перших закладів нового типу протягом десятиріччя виявив необхідність внесення змін у навчальний процес. Тому в травні 1870 р. було затверджено нове положення про жіночі гімназії і прогімназії Міністерства народної освіти, за яким жіночі училища перейменовувалися в гімназії і прогімназії³⁰. Згідно з цим положенням для проходження повного курсу в гімназії вводилося сім років навчання замість шести, як це було раніше. Досвід свідчив, що шести років недостатньо для ґрунтовного засвоєння навчальної програми. Нове положення намагалось надати цьому курсу, за прикладом кращих жіночих училищ Німеччини та Швейцарії, більш практичного характеру. Так, арифметика повинна викладатись із застосуванням до рахівництва; вчителю природознавства ставили за обов'язок давати знання, необхідні для ведення домашнього господарства, викладати гігієну. Нововведенням було заснування 8-го (додаткового) педагогічного класу. Після успішного закінчення педагогічного класу вихованки отримували звання домашніх наставниць і вчительок³¹. Ученицям, які закінчили загальний курс, надавалось право на одержання звання вчительок народних училищ і початкових класів гімназій.

Жіночі училища з часу їх заснування утримувалися за рахунок плати за навчання, а також громадських і приватних пожертвувань, що надходили у вигляді відсотків з платні, з купецьких капіталів, зборів з концертів, одноразових приватних внесків тощо. Але всіх цих коштів було недостатньо для їх забезпечення в більшості міст. Лише великі промислові і торговельні міста були в змозі надавати значну грошову допомогу. Пожертвування приватних осіб було досить рідкісним явищем й, до того ж, переважно мали характер одноразового внеску. Тільки плата за навчання становила постійний прибуток, але вона не покривала навіть найважливіших витрат по утриманню жіночих училищ, а збільшення плати за навчання загрожувало зменшенням кількості учениць і закриттям закладів. Тому в положенні 1870 р. було передбачено надання урядом грошової допомоги до 2000 крб. гімназіям і 1000 крб. прогімназіям на рік³².

Цілий ряд жіночих навчальних закладів на території Російської імперії діяли за окремими статутами та положеннями, серед яких середні жіночі заклади на Правобережній Україні, що керувалися положенням від

26 травня 1869 р. для губерній Київської, Подільської, Волинської, Вітебської, Могильовської³³. Уряд надавав справі виховання жіноцтва в Західному краї особливого політичного значення і прагнув сприяти її розвитку двома способами: 1) організувати державні училища, 2) надавати грошову допомогу особам російського походження, які утримували приватні пансіони. "Гроші, що використовуються на цю справу, не пропадуть даром", -- говорив граф Д. А. Толстой³⁴.

Уряд взяв на своє утримання жіночі училища в цьому регіоні з тією метою, щоб не залучати коштів громадськості, яка, в свою чергу, буде вимагати своєї участі в управлінні закладами.

Ще одна відмінність — остаточне рішення про заснування нових жіночих гімназій у межах цього регіону приймалося імператором³⁵.

Першими закладами, діючими на засадах цього положення, стали засновані в 1869 р. жіноча гімназія в Києві, прогімназії в Білій Церкві, Немирові та Златополі³⁶.

Взагалі мережа середніх жіночих навчальних закладів створювалася на Правобережжі дуже повільно, навіть порівняно з іншими регіонами України, адже уряд штучно стримував їх зростання. Так, у 1897 р. у Подільській губернії було лише 9 гімназій Міністерства народної освіти, у Волинській - 11, тоді як у Полтавській і Чернігівській з меншим населенням, відповідно, — 14 і 20³⁷.

Іншою причиною малочисельності жіночих закладів на Правобережжі була заборона діяльності земств, які в решті губерній сприяли розвитку жіночої освіти. Тільки в 1911 р. грошову допомогу від земств отримало 27 жіночих гімназій в Україні розміром 66 190 крб. Конотопська, Миргородська, Сосницька, Золотоніська гімназії розміщувалися в приміщеннях, що належали земствам³⁸. Будинок для останньої було побудовано за спеціальним проектом — з центральним опаленням й автоматичною вентиляцією. Значну матеріальну допомогу земства надавали гімназіям Полтавської губернії - Кременчуцькій, Зіньківській, Роменській, Кобеляцькій, а жіноча гімназія Полтавського повітового земства повністю утримувалася за його рахунок³⁹.

Значну роль у створенні жіночих гімназій в Україні відіграла інтелігенція, особливо педагогічний персонал навчальних закладів. Зокрема, в 1861 р. зусиллями полтавської інтелігенції, активних учасників української громади в Полтаві відкрилася жіноча гімназія. "За ідеєю Іль-яшевича, -- писав Драгоманов, — кружок кращих вчителів гімназії, кадетського корпусу, жіночого інституту задумали заснувати в Полтаві жіночу гімназію за взірцем тієї, що виникла тоді в Ярославлі на кошти Демидова. Полтавські вчителі погодилися викладати протягом шести років в ній безкоштовно, а кошти на інші витрати стали збирати приватним чином"⁴⁰. Активну участь у написанні статуту гімназії та збиранні коштів взяв старший викладач історії Полтавської чоловічої гімназії, яку закінчив М. Драгоманов, його вчитель О. Стронін.

В Україні в той період функціонувало багато приватних гімназій, зокрема: в Києві — жіночі гімназії Браткової, Плетньової, з правами урядової, Жеребцевої, Титаренко, Яновської, Ігнат'євої, Трифонової, у Волинській губернії — Авраменко, Колінко, в Полтавській — Старицької, Вахніної, в Подільській -- Славутинської, Лукашевич та ін.⁴¹ Джерела свідчать, що розмір плати за навчання в них був значно більшим, ніж у міністерських і маріїнських гімназіях, адже приватні заклади, як правило, мали не більше ніж два джерела грошових надходжень -- кошти засновниці та збір плати за навчання.

Заслугує на увагу приватна жіноча гімназія, заснована в Києві в 1879 р. дружиною професора Київського університету В. Н. Ващенко-Захарченко. Вона стала першим у Росії закладом загального типу, яка отримала права урядової гімназії, що давало можливість вихованкам без

іспитів вступати до вищих навчальних закладів⁴². Після смерті В. Н. Ващенко-Захарченко права утримувачки та начальниці гімназії перейшли до О. Т. Дучинської. Настали скрутні часи для закладу, і на допомогу прийшла А. Нестерова. Дані про неї знайдено в архіві Є. Кивлицького, українського письменника, громадського діяча, педагога⁴³. Протягом кількох років він викладав історію у вищезазначеній гімназії, був головою педагогічної ради і залишив відомості про посадових осіб та викладачів, які працювали в ній у період з 1878 по 1903 рік. Уродженка Кавказу, вихованка Керченського інституту шляхетних дівчат А. Нестерова переселилась у Київ, який став місцем її громадської діяльності. Вона була секретарем товариства допомоги Вищим жіночим курсам, брала участь у діяльності товариства денних притулків для дітей робітників, працювала в Ігнат'євській лікарні. В 1896 р. позичила на пільгових умовах значну суму грошей гімназії О. Т. Дучинської, що допомогло закладу вирішити ряд своїх проблем⁴⁴.

Загалом Київська приватна жіноча гімназія О. Т. Дучинської, заснована В. Н. Ващенко-Захарченко, відрізнялася від багатьох інших приватних жіночих закладів серйозною постановкою справи освіти та виховання жіноцтва. Серед її викладачів були український історик, письменник О. Левицький, згаданий вище Є. Кивлицький, професори університету Св. Володимира В. Єрмаков, Ф. Гарнич-Гарницький, молодий і ще невідомий тоді історик Є. Тарле. Останній після закінчення університету в 1896 р. розпочав свою педагогічну діяльність у двох жіночих закладах — у приватній гімназії пані Бейтель та В. Н. Ващенко-Захарченко⁴⁵. В числі вихованок цієї гімназії була дочка Бориса Грінченка — Настя, яка після закінчення Чернігівської гімназії приїхала до Києва для продовження освіти в гімназії О. Т. Дучинської, де вона пройшла курс педагогічного класу з відмінними результатами⁴⁶.

Багато пропозицій щодо покращення устрою та програм жіночих гімназій вніс Є. О. Кивлицький. Зокрема, він розробив проект розширення програми восьмого класу гімназій та збільшення терміну навчання ще на два роки. Є. Кивлицький вважав, що в зв'язку з тим, що в Росії немає спеціальних вищих жіночих закладів?, а жінок з педагогічною освітою вже набагато більше, ніж відповідних робочих місць, необхідно заповнити цю прогалину. Він пропонував ввести в програму додаткового класу такі предмети, як приватно-господарча економіка, де планувалося давати відомості про форми організації хліборобських, промислових і торгових підприємств, а також економічні та юридичні умови їх функціонування, господарчу географію і статистику, законодавство, торгове право, російське жіноче право⁴⁷. Діяльність Є. Кивлицького в деякій мірі сприяла заснуванню в Україні ряду жіночих середніх професійних закладів?. З ним радилося багато педагогів з приводу відкриття нових шкіл. Так, засновниця жіночої гімназії з професійними класами пані Байкова у своєму листі до Євгена Олександровича писала: "Допоможіть мені, а разом з тим і громадській справі. Задум в мене дуже важкий: без грошей заснувати професійну школу, а тому потрібно бути дуже обережні! та радитися з добрими людьми не лише з педагогічних питань, а й господарчих"⁴⁸.

Навчальний курс марійських, міністерських та приватних гімназій включав такі предмети, як Закон Божий, російська мова і словесність, французька й німецька мови, історія, географія, природознавство, арифметика та геометрія, початки педагогії, фізика, космографія, чистописання, малювання, спіш, жіночі господарчі рукоділля, танці та гімнастика. На відміну від чоловічих гімназій, тут не вивчали давніх мов, тригонометрію, практично на всі предмети було відведено на третину менше навчального часу. У педагогічному (додатковому) класі викладалися ще й законодавство, анатомія та фізіологія людини, гігієна, іс-

торія всесвітньої літератури, педагогіка і дидактика, дитяча література, а також методика викладання ряду дисциплін.

Існували незначні відмінності в програмах і навчальних планах названих типів шкіл щодо обсягу викладання певних предметів, розподілу їх за роками вивчення. Так, дещо скороченими в марійських гімназіях, порівняно з міністерськими, були курси математики, чистописання, тоді як на історію відводилося на дві години більше; в останніх природнича історія й фізика становили один спільний курс і викладалися з IV по VII клас, а в марійських гімназіях перші чотири роки учениці вивчали природознавство, а в старших класах - - фізику⁴⁹. Заслуговує на увагу практика вивчення ряду предметів — танців, французької та німецької мов за бажанням батьків і вихованок, що спонукало учениць визначити свої нахили та дозволяло приділяти велику увагу найулюбленішим предметам. До необов'язкових предметів у міністерських гімназіях, крім перелічених вище, відносилися співи, малювання, педагогіка та гігієна, а з 1874 р. — латинська і грецька мови. В зв'язку з частою зміною рішень учнів про вивчення того чи іншого предмета, попечитель Київської шкільної округи видав циркуляр про порядок звільнення від вивчення необов'язкових предметів, в якому зазначалося, що рішення про припинення могло прийматися лише з дуже поважних причин⁵⁰.

Для учениць "малоросійського походження" вивчення російської мови, а також сприйняття цієї мовою програми виявилось складним. "Багаторічний досвід показав, — писав викладач Києво-Фундуклеївської гімназії, — що через значний процент серед учениць київських марійських гімназій дівчат католицького та іудейського віросповідання, а також уродженок Малоросії, які вносять в свою мову особливості південноросійської вимови, не завжди досягаються належні результати в справі вивчення російської мови і словесності за умов обмеженої кількості навчальних годин, відведених на цей предмет"⁵¹. Тому попечитель гімназії виступив з клопотанням залишити в четвертому класі чотири години російської мови і ввести в першому класі замість трьох годин - - чотири. Оскільки всюди в середній школі спостерігався спад грамотності, міністр народної освіти рекомендував начальникам чоловічих і жіночих середніх навчальних закладів докладно обговорити це питання і вжити можливих заходів щодо ліквідації цього сумного явища⁵².

Отже, дотримуючись русифікаторського курсу, влада давала усі повноваження керівництву навчальних закладів збільшувати кількість годин на вивчення російської мови, навіть за рахунок годин, відведених на вивчення інших предметів.

Від приватних закладів вимагати керуватися програмами та навчальними планами жіночих гімназій Міністерства народної освіти, хоч їх засновники мали право вносити деякі зміни у програми після узгодження з навчальним керівництвом. Так, засновниця харківського приватного жіночого учбового закладу А. С. Шилова значно розширила програму, причому особливу увагу приділила збільшенню курсу математики, фізики, природничої історії, курсу нових мов та педагогіки. Вона ввела в програму курс фізіології, що раніше окремо не викладався в жодному середньому навчальному закладі, а також гігієну⁵³.

В гімназіях проводилася і позашкільна виховна робота. З початку 60-х років у гімназіях Київського, а згодом й Одеського навчальних округів запроваджено літературні бесіди⁵⁴. Влаштовуватися вечори, вистави, свята, екскурсії тощо. Численні документи свідчать, що всі ці заходи відбуватися під пильним наглядом керівництва усіх рівнів. Зокрема, в циркулярі попечителя Київського округу йшлося про те, що "програми літературних вечорів, учнівських вистав повинні затверджуватися,

до них потрібно додавати тексти тих номерів для декламування та драматичних п'єс, котрі не є загальновідомими"⁵⁵.

Виховання в гімназіях ґрунтувалося на нормах християнської моралі, вірності царю й Вітчизні, тобто Російській імперії. Учениці повинні були регулярно відвідувати церкву, подавати наставникам довідки від священників про те, що вчасно бувають на сповіді. Невідвідування церкви без поважної причини загрозувало виключенням із закладу⁵⁶. Дівчатам заборонялося бути присутніми на балах і вечорах, у громадських зібраннях. Театри, парки та ковзанки дозволялося відвідувати лише у супроводі батьків і в шкільній формі. "Правила" Київської міністерської гімназії вимагали користуватися в стінах закладу тільки російською мовою⁵⁷. За невиконання гімназичних правил, запізнення, невідвідування без поважних причин уроків, лінощі, пустощі, грубе ставлення до челяді та до інших дівчат, а також за будь-яке інше порушення правил ввічливості вихованки піддавалися покаранням.

За поведінкою вихованок на уроках і після занять, під час проведення вечорів, концертів, а також на вулицях міста й навіть дома мшш стежити класні наглядачки. В "Інструкції класним наглядачкам київських жіночих гімназій Міністерства народної освіти" йшлося про те, що вони мають відвідувати дівчат, які мешкають на квартирах, і слідкувати не лише за благоустроєм цих приміщень, а й придивлялися до укладу життя учениць і намагалися з'ясувати коло їх знайомих з тим, щоб запобігти пагубним знайомствам і впливам⁵⁸.

Такий суворий зовнішній нагляд обумовлювався рядом причин. Не всі батьки могли контролювати своїх дітей після повернення з гімназій. Тому багато дівчат тинялися по вулицях, відвідуючи розважальні видовища, що заборонялося для дівчини, тим більше гімназистки, і тому скрізь чулися нарікання на керівництво жіночих гімназій. Це змусило верховні органи влади видати ряд постанов, які посилювали владу педагогічного персоналу шкіл і встановлювали нагляд за ученицями за межами закладу. Але ці заходи не дали бажаних результатів, оскільки кілька наглядачок не могли прослідкувати, де знаходяться і що роблять 300–600 учениць.

У другій половині XIX – на початку XX ст. в Україні виникло ряд професійних жіночих шкіл, у тому числі і середніх. Створення їх мережі зводилося, здебільшого, до виникнення окремих закладів з ініціативи приватних осіб чи благодійних організацій. За шкільною системою Російської імперії вони підлягали різним відомствам. За даними Міністерства фінансів, на 1904 р. в Україні йому підпорядковувалося: в Одесі -- приватне жіноче комерційне училище Є. А. Бухтеевої, жіноче комерційне училище А. В. Полікарпової-Козленко, в Києві – приватне жіноче комерційне училище Л. Н. Володкевич⁵⁹. Міністерству торгівлі та промисловості підлягали приватні жіночі комерційні училища П. Д. Новицької в Києві та Є. В. Браїлової в Умані. Для отримання дозволу на відкриття цих закладів було достатньо, щоб засновниця була добре забезпеченою, мала середню освіту і сповідувала православну релігію⁶⁰.

Навчальні плани та програми середніх професійних жіночих закладів розробляла й затверджувала педагогічна рада кожної професійної школи, і тому вони були різними. Навчальний курс складався з предметів, загальних для всіх типів середніх жіночих шкіл, а також предметів спеціальних, серед яких були комерційна арифметика, бухгалтерія, комерційна кореспонденція, політична економія, законодавство, товарознавство з технологією, комерційна географія⁶¹. Серед необов'язкових предметів приватного жіночого комерційного училища П. Д. Новицької були англійська мова, друкування на машинці, ручна праця⁶². Тут практи-

кувалися екскурсії в музеї, на фабрики та заводи, де вихованок знайомили з виробництвом товарів. У самому закладі було створено музей зразків товарів, лабораторію для практичних занять з хімії та товарознавства.

Створення й фінансування жіночих середніх закладів на кошти громадських організацій активізувалося на початку XX ст. Так, у 1902 р. на кошти товариства "Група вчителів" виникли гімназії в Житомирі, в 1909 р. та в 1913 р. - у Смілі, в 1913 р. — у Городищі на кошти місцевих навчально-просвітницьких товариств, у 1914 р. — Київська Куренівська на кошти громади розповсюдження середньої освіти, в 1917 р. у Києві з польською мовою викладання на кошти Опольського товариства сприяння середній освіті та ін.⁶³

Український рух найменше відбився на середній жіночій школі. Були лише спроби завести навчання окремих предметів з українознавства в деяких приватних гімназіях, наприклад, у жіночій гімназії Славутинської в Кам'янці-Подільському. Про заведення будь-якого предмета з українознавства в середніх державних школах не могло бути й мови.

Отже, найбільшою вадою навчально-виховного процесу в українській середній школі було викладання усіх предметів російською мовою. Виховання, що не спиралося на національні традиції та культуру, було, безперечно, вихованням штучним.

Щодо здобутків жіночої освіти, слід відмітити, що за сто років функціонування середніх дівочих шкіл в Україні, було значно покращено культурний рівень населення, залучено до суспільної праці значну кількість жінок, поступово відбулося розширення сфери їх життєдіяльності. В шкільній практиці було набуто досвіду викладання багатьох наук, зокрема педагогіки та гігієни. Для педагогічної думки того часу було цілком очевидним, що кожна жінка повинна бути обізнана з наукою догляду за малюком, процесом виховання дітей, з правилами гігієни, здорового способу життя. Цей позитивний досвід варто враховувати в сучасній педагогічній практиці.

¹ Зинченко Н. Женское образование в России. — СПб., 1901. — С. 18.

² Яхачева Е. Материалы для истории женского образования в России (1828—1856). — СПб., 1895. — С. 206.

³ Ушинський К. Д. Педагогічна подорож до Швейцарії. Твори в шести томах. — К., 1954. — Т. 2. — С. 178.

⁴ Захарченко М. М. История Киевского института благородных девиц (1838—1888). — К., 1998. — С. 8.

⁵ Празднование пятидесятилетнего юбилея в Киевском институте благородных девиц. — К., 1888. — С. 20.

⁶ Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Листи до харківського губернатора. Зібрання творів у семи томах. — К., 1981. — Т. 7. — С. 173—174.

⁷ Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Лист до О. М. Времева // Там же. — С. 174.

⁸ Жебылев Н. Исторический очерк деятельности Харьковского института благородных девиц за 100 лет его существования. — Харьков, 1912. — С. 8.

⁹ Квітка-Основ'яненко Г. Ф. О Харькове и уездных городах Харьковской губернии. Зібрання творів у семи томах. — Т. 7. — К., 1981. — С. 64.

¹⁰ Жебылев Н. Указ. соч. — С. 30.

¹¹ Квітка-Основ'яненко Г. Ф. О Харькове и уездных городах Харьковской губернии. Зібрання творів у семи томах. — Т. 7. — С. 65.

¹² - Первая страничка из истории Полтавского института благородных девиц // Киевская старина. — 1900. — №1. — С. 285.

¹³ Павловский И. Ф. Полтава в XIX столетии (Очерки по архивным данным, с рисунками) // Киевская старина. — 1905, Т. ХСІ, ноябрь—декабрь. — С. 304.

¹⁴ Там же.

¹⁵ ЦНБ. IP, ф. 1, сир. 1152, арк. 106.

¹⁶ Шулъгин В. Я. Некролог. — К., 1879. — С. 18.

¹⁷ Первая страничка из истории Полтавского института благородных девиц // Киевская старина. — 1900. — №1. — С. 289.

¹⁸ Говоров Д. Историческая записка о Керченском кушниковском девичьем институте. — Керчь, 1885. — С. 34.

- ⁹ Захарченко М. М. Указ. соч. — С. 12.
- ²⁰ Маслов С. О всенародном распространении грамотности в России на крестьянски-нравственном основании. — М., 1859. — С. 57.
- ¹ Письма Н. И. Пирогова о любви, об обязанностях матери-воспитательницы и пр. // Русская школа. — 1914. — №1. — С. 26.
- ² Ушинский К. Д. Назв, праця. — С. 197.
- ³ Устав женских гимназий ведомства учреждений императрицы Марии. — СПб., 1906. - 16 с.
- ²¹ Журнал Министерства народного просвещения. — 1960. — №. — С. 103.
- ⁵ Александровский Г. Историческая записка о состоянии Киево-Фундук-леевской женской гимназии в течение первого пятидесятилетия ее существования (1860–1910). — К., 1911. — С. 105.
- ⁶ Русова С. Мої спомини. — Львів, 1937. — С. 22– 23.
- ⁷ ЦНБ. ІР, ф. 42, спр. 298, арк. 1- 3.
- ⁸ Женские гимназии и прогимназии Министерства народного просвещения (1858–1905). - СПб., 1905. - С. 139.
- ⁹ Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения (1802- 1902). - СПб., 1902. - С. 373.
- ³ Женские гимназии и прогимназии Министерства народного просвещения (1858–1905). - С. 40.
- ⁴ Свод законов Российской империи. — СПб., 1893. — Т. XI. — Ч. 1. — С. 398.
- ² Там же. - С. 397.
- ⁵³ Там же. - С. 400- 402.
- ³¹ Женские гимназии и прогимназии Министерства народного просвещения (1858–1905). - С. 28.
- ⁵ ЦЦІА України в Києві, ф. 707, оп. 197, спр. 441, арк. 1 зв.
- ³⁵ Александрович В.С. Двадцатипятилетие Киевской женской гимназии Министерства народного просвещения. — К., 1895. — С. 25.
- ³⁷ Каменец-Подольская женская гимназия С. А. Славутинской. Отчет за 1911–1912 учебный год. — Каменец-Подольск, 1912. — С. 3.
- ¹⁸ Там же. - С. 4.
- ³⁹ ЦДІА України в Києві, ф. 707, оп. 313, спр. 11, арк. 28.
- ⁴⁰ Драгоманов М. Два вчителі. — Львів, 1902. — С. 64.
- ⁴¹ ЦЦІА України в Києві, ф. 707, оп. 313, спр. 11, арк. 4 зв. - С. 29.
- ⁴² Сборник действующих постановлений и распоряжений по женским гимназиям и прогимназиям Министерства народного просвещения с последовавшими с 1870 года изменениями и дополнениями. Составил М. Родевич. — СПб., 1884. — С. 20.
- ⁴³ ЦНБ. ІР, ф. 71, спр. 39, арк. 76.
- ⁴⁴ Там же, арк. 49.
- ⁴⁵ ЦНБ. ІР, ф. 70, спр. 38, арк. 34- 36.
- ⁴⁶ Там же, ф. 1, спр. 33402, арк. 1.
- ⁴⁷ Там же, ф. 71, спр. 35, арк. 1– 2 зв.
- ⁴⁸ Там же, спр. 400, арк. 1– 2.
- ⁴⁹ Португалов А. В. Толковые программы и правила женских гимназий ведомства учреждений императрицы Марии. — К., 1915. — С. 10.
- ³ ТТДТА України в Києві, ф. 707, оп. 162, спр. 8, арк. 305 зв.
- ³¹ Александровский Г. Указ. соч. — С. 35.
- ³² ТТДТА України в Києві, ф. 707, оп. 162, спр. 8, арк. 330.
- ³³ Учебные программы частного 7-ми классного женского учебного заведения А. С. Шиловой. - Харьков, 1907. - С. 4.
- ³⁴ ЦДІА України в Києві, ф. 707, оп. 24, спр. 278, арк. 3.
- ³⁵ Там же, оп. 162, спр. 8, арк. 308.
- ³⁶ Александровский Г. Указ. соч. — С. 25.
- ³⁷ ЦДІА України в Києві, ф. 707, оп. 148, спр. 35, арк. 26.
- ³⁸ Там же, оп. 294, спр. 25, арк. 667.
- ³⁹ Положение о коммерческих учебных заведениях. Правила и подробные программы для поступления в коммерческие училища. Сост. З. П. Евалин. — СПб., 1905. — С. 22.
- ⁴⁰ ЦДІА України в Києві, ф. 442, оп. 630, спр. 297, арк. 3– 3 зв.
- ⁴¹ Положение о коммерческих учебных заведениях. Правила и подробные программы для поступления в коммерческие училища. — С. 14.
- ⁴² Устав частного женского коммерческого училища Новицкой П. Д. в Киеве. — К., 1906. - С. 6.
- ⁴³ ТТДТА України в Києві, ф. 707, оп. 313, спр. 11, арк. 3– 19.

Новий погляд на проблему

Т. А. НЕЧАЄВА (Луганськ)

Економічні стимули мотивації праці робітників України в 1929—1932 рр.

Роль економічних стимулів мотивації праці робітників періоду модернізації мало досліджена в історичній літературі. Це можна пояснити тим, що основним ідеологічним постулатом для радянських людей правляча комуністична партія проголосила "життя заради світлого майбутнього", тому, в основному, радянські історики приділяли увагу боротьбі людей за досягнення цього майбутнього, а реальні умови життя залишалися на другому плані. При зверненні все-таки до вивчення цієї проблеми дослідники обмежувалися пошуком доказів постійного зростання життєвого рівня трудящих СРСР та радянської України, кращих, ніж у капіталістичних країнах, умов їх праці та культурного обслуговування життя. Звідси в радянській історичній науці народився міф про те, що протягом періоду модернізації СРСР та радянської України, коли проблема ресурсів для останньої стояла дуже гостро, капіталістичний досвід інтенсифікації праці був нібито в Радянському Союзі рішуче відкинтий. Проте, як свідчать нові архівні дані, експлуатація робітників в умовах комуністичної тоталітарної системи мало чим відрізнялася від капіталістичної. Радянська держава здійснювала експлуатацію трудящих без застосування матеріального стимулювання праці, за рахунок обмеження їх споживання. Тому не випадково в грудні 1935 р. один з керівників СРСР К. Ворошилов запропонував директорам радянських промислових підприємств задля піднесення продуктивності праці застосувати "наукову систему для вижимання поту з робітника", як її називав В. І. Ленін, буржуазного інженера Тейлора¹. Соціалістична "робітничка держава" активно застосувати цю систему.

У 1929 р. в СРСР правляча комуністична партія повністю відмовилася від нової економічної політики і перейшла до політики комуністичного штурму, метою якого було проведення в найкоротший термін модернізації країни, що вимагало великих фінансових вкладень. Тому, поряд з завданням по найшвидшому будівництву нових заводів і фабрик радянській державі паралельно довелося вирішувати проблему по нагромадженню грошових коштів. Одним з джерел їх накопичення стало підвищення норм та зниження розцінок. Це був один із засобів, що дав можливість радянській державі за рахунок погіршення матеріального становища робітників здійснити швидку модернізацію країни. Існуюча до 1929 р. система нормування, яка відбивала ситуацію первинного опанування нової техніки й мала занижені норми, що ґрунтувалися на досягнутих робітниками невеликих результатах своєї праці, не могла забезпечити фінансовими коштами запланованих першим п'ятирічним планом високих темпів зростання промисловості. Це примусило партію після переходу до політики комуністичного штурму, розпочатого листопадом 1928 р. Пленумом ЦК ВКП(б), провести загальну кампанію по перегляду норм згідно з наказом ВРНГ СРСР №61 від 26 листопада 1928 р. Даний документ був надісланий головою ВРНГ СРСР В. Куйбишевим до ВРНГ союзних республік, в тому числі і в ВРНГ УС РР. Її голова, в свою чергу, направив 21 січня 1929 р. в усі українські трести копію наказу В. Куйбишева, в якому було запропоновано профспілковим та господарчим органам підприємств, порушуючи вже укладені з робітниками колективні договори, добитися їх згоди на підвищення норм з зазначенням розміру цього підвищення².

Одержавши директиву, керівники трестів пішли ще далі і вирішили переглянути норми, навіть не спитавши робітників, розуміючи, що останні в усякому випадку на підвищення норм не погодяться. Так зробило, наприклад, керівництво Укрмашбудтресту, що об'єднував більшість машинобудівних заводів України. Воно примусило переглянути норми навіть там, де (як на Сумському заводі ім. Фрунзе) розцінки були вже один раз урізані, що призвело до зниження зарплати трудящих³. Незважаючи на те, що цю кампанію супроводжував опір заводів, трести добилися від керівників підприємств весною 1929 р. підвищення норм. Директорів, які відмовлялися через невдоволення робітників підвищувати норми, усували з посади. Доказом цього може послужити ситуація на Бердичевському машинобудівному заводі "Прогрес", де його директор, який підтримав у квітні 1929 р. рішення робітників цього заводу залишити без змін всі існуючі старі норми виробітку та розцінки, був знятий з роботи керівництвом Укрмашбудтресту, що тільки тоді дало останньому можливість підвищити норми на цьому заводі⁴. Усували з посад і тих керівників, які при перегляді норм намагалися вирішити проблеми вдосконалення технічних умов, що впливали на збільшення виробітку, і цим зменшити падіння зарплати у робітників⁵.

Здійснені державою весною 1929 р. заходи по підвищенню норм і зниженню розцінок можна вважати грабунком робітників. Таким чином, на Одеському машинобудівному заводі ім. Леніна фонд зарплати був скорочений на 9,85 %⁶.

У 1930 р. радянський уряд своєю постановою від 20 вересня переніс початок господарчого року з 1 жовтня на 1 січня, тобто було утворено "особливий квартал" (жовтень — грудень 1930 р.). Використовуючи цю обставину, керівництво країни вирішило ще раз пограбувати робітників: на "особливий квартал" директори промислових підприємств уклали з робітниками тимчасову тарифну угоду, котра скасувала попередні домовленості. Прикладом може бути трест Гірничозаводського устаткування, що відмовився від пільг для робітників на дрова, вугілля, гас, залізничні квитки під приводом збільшення ставки 1-го розряду⁷. Але в той же час фонд зарплати, встановлений контрольними цифрами на "особливий квартал", перевищувати заводам заборонялося, тобто збільшення ставки 1-го розряду не компенсувало скасованих пільг.

Діючим інструментом для підвищення норм стало запровадження преміювання для підтримки кращих робітників. Суть справи полягала в тому, що за результатами праці передовиків розраховувалася нова норма. Тому дуже часто траплялися випадки, коли робітники переслідували передовиків. Про це говорили в своїх доповідях на 1-му Всесоюзному з'їзді ударних бригад, що проходив 5 грудня 1929 р. в Москві, В. Куйбишев, секретар ВЦРПС Г. Д. Вейнберг, член ЦК ВЛКСМ П. П. Сегал та інші доповідачі⁸.

Здійснені державою заходи по зниженню розцінок та підвищенню норм викликали серйозне незадоволення робітників. Умови, що склалися на багатьох підприємствах при перегляді норм, були важкими, спалахували конфлікти з адміністраціями⁹, робітники обурювалися працівниками техніко-нормувальних бюро, які встановлювали підвищені норми, і, звертаючись до них, "не цурались ніякої лайки"¹⁰. Грабіжницьки здійсненого державою в 1929 р. перегляду норм і розцінок не витримали навіть іноземні робітники-комуністи, що приїхали до СРСР і України будувати "світле майбутнє". Так, 3 липня 1929 р. на Сталінському заводі страйкували монтери з Німеччини, що вимагати для себе залишення старих розцінок, які були скасовані адміністрацією без їх згоди¹¹. Місцеві партійні організації посилювали агітацію проти страйків, а найактивніших бунтівників заарештовували органи ДПУ. На шахту 4/5 Сталінського округу навіть приїхав голова ВЦРПС угамовувати 400 шах-

тарів, які відмовилися працювати за новими розцінками¹². Особливо численні страйки відбулися на великих машинобудівних заводах, де робітники порівнювали нові запроваджені норми з капіталістичними¹³. У шахтах рудоуправління Артемівського, Сталінського, Луганського округів шахтарі масово не виходили на роботу по кілька днів¹⁴.

Страйки, масові залишення виробництв, переходи з одного підприємства на інше, що посилювалися у кінці 1929 р. та охопили лави висококваліфікованих робітників, призводили до великих збитків, до зупинки цілих виробництв¹⁵. Так, коли в грудні 1929 р. з мартенівського цеху Луганського заводу ім. Жовтневої революції через підвищення норм не вийшла на роботу група клепальників, мартенівську піч зупинили на кілька днів, було зіпсовано 500 пудів сталі¹⁶.

У відповідь на перегляд розцінок робітники багатьох великих підприємств почали застосовувати різні хитрощі для зберігання зарплати, вимагаючи, як на Київському заводі "Ленінська кузня", запровадити надбавку на "міцність та силу матеріалу"¹⁷, або, як на Одеському заводі ім. Леніна, штучно зволікаючи час при виготовленні деталей¹⁸.

Запроваджені в 1929 р. норми, в основному, залишитися незмінними до 1932 р., розцінки ж були трохи підвищені у вересні 1931 р. в зв'язку з проведенням нової тарифної реформи. Але, незважаючи на це, нормування праці, що було застосовано державою в роки економічного штурму, не сприяло матеріальному стимулюванню робітників. Ще більше заважала цьому впроваджена радянською державою в 1929–1932 рр. політика в галузі зарплати.

Підвалини радянської системи заробітної плати були розроблені та закріплені у Кодексі законів про працю, прийнятому в 1918 р. Ним передбачалася диференціальна оплата з урахуванням кваліфікації та умов праці робітника, що підвищувало його зацікавленість у досягненні кращих результатів. Це положення конкретизувалося в декреті радянського уряду від 10 вересня 1921 р., в якому збільшення заробітної плати ставилося у пряму залежність від зростання продуктивності праці, культурно-технічного рівня робітника, режиму економії, удосконалення всієї організації виробництва. Цей декрет, що застосував матеріальне стимулювання праці, був проголошений в умовах зародження ринкових відносин періоду нової економічної політики і мав сприяти швидкому відновленню зруйнованої економіки країни. Тому в 20-ті рр. намітився значний розрив в оплаті кваліфікованих та некваліфікованих робітників (іноді він досягав співвідношення 1:6 або 1:8).

Але з 1927 р. правляча комуністична партія на чолі з І. В. Сталіним, виходячи зі своїх ідеологічних догм про необхідність побудови в СРСР безринкового соціалістичного суспільства, в якому повинна була існувати рівність всіх його членів, почала злам створених непом елементів ринкової системи господарювання. Зламавши їх, партія усунула й існуючий при неї розрив у зарплаті різних категорій робітників. Інструментом цієї ломки стала проведена в 1927/28 р. тарифна реформа. Вона була побудована на засадах так званої "гаснучої кривої", зближувала оплату праці різних категорій. Внаслідок цього низькокваліфіковані робітники нерідко одержували таку ж саму зарплату, як і кваліфіковані, що відповідало комуністичній ідеї про загальну рівність при соціалізмі. Наприклад, у чорній металургії та в основній хімічній промисловості УСРР розрив між першим та сьомим розрядами був 1:2,8, по інших галузях хімічної промисловості УСРР – 1:2,5¹⁹. Однак ці співвідношення порушувалися, оскільки некваліфіковані робітники, зайняті на легких ділянках праці, для яких по тарифній сітці був установлений 1-й розряд, на практиці тарифікувалися по 2-му розряду. Так, в 1931 р. (до впровадження нової тарифної реформи) в основній хімічній промисловості УСРР робітники 1-го розряду становили 0,9 % від загальної кількості робітників цієї галу-

зі. Таким чином, у 1930 та в 1931 рр. реальні співвідношення між тарифними коефіцієнтами для нижчого (другого) та вищого розрядів становили в основній хімічній промисловості — 1:2,4, а в інших галузях хімічного виробництва - 1:2,2 . У вугільній промисловості УСРР була підвищена в 1929 р. зарплата для працівників нижчих кваліфікацій від 5,5 % до 6,5 %²¹. Погодинна форма оплати праці стала домінуючою, а системи заохочення будувалися таким чином, щоб не стимулювати підвищення продуктивності праці²².

Однак до 1929 р. залишалася недоторканою система приробітків, що порушувала рівність трудящих, якої добивалася в Україні правляча партія. Тому керівництво ВКП(б) на початку 1929 р. провело кампанію по скасуванню приробітків. Всі українські трести з квітня 1929 р. після своїх запитів одержали від заводів дані про розмір приробітків відрядників по цехах з їх поясненнями. Це було зроблено для того, щоб техніко-нормувальні бюро знали, які приробітки й у кого можна ліквідувати. Розуміючи це, заводи повідомляли про розмір приробітків без бажання. Згідно з їх даними можна було зробити висновок про чималий обсяг приробітків по всіх заводах України. Так, на Харківському заводі "Червоний Жовтень" в травні 1929 р. відсоток приробітку до зарплати по тарифу становив у робітників 42 %, а на Київському заводі "Більшовик" 73,7 %²², тобто іноді приробітки становили половину зарплати по тарифу. Такі диспропорції склалися тому, що держава присвоїла собі функцію регулювання економіки країни, а ринкове регулювання з 1929 р. було нею остаточно ліквідовано. Вивчивши питання про наявність приробітків, уряд протягом 1929 р. відкоригував тарифи 1928 р., скасувавши приробітки й зрівнявши цим зарплати робітників.

Така політика породжувала утриманські настрої, зрівняльність обмежувала прагнення робітника до професійного зростання (бо підвищення розряду було слабо пов'язано з підвищенням заробітної плати), в свою чергу, робітники високої кваліфікації були позбавлені так потрібної для стимулювання їх праці "переваги в споживанні".

Зрівняльні ухили перших років п'ятирічки виявилися також у законі про вихідну допомогу та відпустку. Ним було затверджено правило, за яким робітник мав право одержати вихідну допомогу за весь рік, якщо навіть він проробив 5— 6 місяців. Це призводило до великої плинності кадрів і було вигідно сезонникам²⁴.

На початку 1-ї п'ятирічки, коли, як тоді писала преса, методом "бурі й натиску" будувалися нові підприємства, серйозні дефекти зрівняльності господарчого механізму ще вельми слабо відбивалися на виробництві. Але вже план 1930 р. виконати не вдалося, під загрозою зриву опинився план 1931 р. Ускладнена економічна ситуація примусила правлячу партію повернутися до застосування економічних методів стимулювання праці, щоб виконати поставлене І. В. Сталіним завдання "за 10 років догнати й перегнати капіталістичні країни"²⁵. Поворот до матеріального стимулювання праці був зроблений на зібраній в червні 1931 р. у Москві при ЦК ВКП(б) нараді господарників країни, де була вироблена програма поліпшення роботи промисловості - славнозвісні "шість умов т. Сталіна". Стрижнем цієї програми стали ліквідація зрівняльності та знеособки, запровадження госпрозрахунку. Передбачалося повністю ліквідувати стару тарифну систему, здійснити на практиці ринковий принцип оплати за кількістю та якістю витраченої праці.

Здійснення тарифної реформи почалося з постанови ВРНГ СРСР і ВЦРПС від 11 вересня 1931 р. Причому спочатку випробувати її вирішили у "найвужчих" гаузах промисловості — у вугільній та металургійній. В результаті її запровадження значно збільшилася зарплата робітників провідних професій цих галузей промисловості. Так, на металургійних заводах УСРР, об'єднаних у тресті "Сталь", зарплата у робіт-

ників підвищилася на 20—30 %²⁶, у шахтарів вугільних та рудникових шахт — на 25 %²⁷. Була скорочена кількість розрядів при збільшенні розривів в оплаті між суміжними розрядами та збільшенні різниці в оплаті крайніх розрядів, що породило у робітників стимул до підвищення кваліфікації. Запровадження же прогресивно-преміальної відрядності (за кожний відсоток перевиконання норми нараховувався 1 % премії на всю зарплату) привело до підвищення продуктивності праці і поліпшення якості продукції. Так, на марганцевих рудниках Нікопольського району продуктивність праці шахтаря у вересні 1931 р. підвищилася на 3,3 %, швидкість просування вибою збільшилася на 108 %²⁸, а на Каменському металургійному заводі ім. Дзержинського 15 жовтня 1931 р. третя мартенівська піч вперше за весь період своєї експлуатації дала 101,3 тонни продукції, або 163,5 %²⁹.

Матеріальна зацікавленість у результатах праці привела у кінці 1931 і в 1932 р. до масового перевиконання робітниками навіть досить високих норм, що були встановлені у 1929 р. Це поставило господарчих керівників перед проблемою нестачі грошей для виплати зарплати робітникам; наприклад, в 4-му кварталі 1931 р. Луганський паровозобудівний завод ім. Жовтневої революції перевитратив фонд зарплати на 14,45 %, а Луганський спиртогорілчаний завод — на 97,8 %³⁰. Тобто реформа не відповідала позаринковому державному регулюванню, і тому після звіту І. В. Сталіна в 1933 р. про "виконання 1-ої п'ятирічки за 4 роки і 3 місяці" госпрозрахунок і відрядність правляча партія відкинула аж до 1935 р. Норми були підвищені і запроваджено штучне обмеження зросту заробітної плати. Ці факти говорять про те, що в середині 1931 р. правляча комуністична партія пішла на застосування відрядності і госпрозрахунку, притаманних ринковій економії, не тому, що вона відмовилася від своїх ідеологічних догм про загальну рівність, а через невиконання 1-го п'ятирічного плану. Тобто, запровадження в 1931 р. економічних методів стимулювання праці було коротким відступом.

Розгляд питання про матеріальне стимулювання праці неможливе без зіставлення реальної зарплати з динамікою існуючих у даний період цін. Необхідно відзначити, що після проведення тарифної реформи 1928 р. зарплата у всіх робітників була в цілому невисокою. Але продукти харчування і одяг трудящі купували до 1929 р. на базарі, бо державна торгівля була слабо розвинута. Ціни на базарі трималися високими, оскільки одержавлена ще в 1917—1918 рр. промисловість забезпечувала дрібнотоварних сільськогосподарських виробників промисловими товарами за підвищеними цінами, що примушувало їх свою сировину продавати для міського населення на базарах теж по дуже високій ціні. Розмір зарплати перестав відповідати цінам базару. Так, в Україні у 1928/29 господарчому році підвищена на 9,4 % номінальна зарплата була "з'їдена" подорожчанням продуктів на ринку, внаслідок чого реальна зарплата зросла лише на 2 %³¹. Враховуючи, що збільшення розміру заробітків робітників не покривало високих базарних цін, радянська держава знайшла вихід у переході до нормованого постачання товарів по низьких цінах. Причому нормоване постачання хліба за ініціативою робітників було запроваджено у 2-му кварталі 1928 р. в Одесі, Маріуполі, Херсоні, трохи пізніше — у Києві, Харкові, Дніпропетровську. В перші місяці 1929 р. перехід до нормованого постачання відбувся в усіх містах УСРР. Поступово ним охоплювачося все більше коло товарів³². Постачання відбувалося за картками, продукти та промтовари завозила та реалізовувала створена спеціальна організація — робітничий кооператив (робкооп). З січня 1930 р. порядок постачання став єдиним за суворо витриманим виробничо-класовим принципом, з диференціацією робітників за професіями.

Крім того, всі працівники підприємств України заносилися кожний до певного списку: особливого, першого, другого та третього. В особливий та в перший списки входили робітники важкої промисловості, в другий — сільськогосподарського машинобудування та харчової промисловості, в третій — легкої та місцевої промисловості. За особливим та першим списками забезпечували в першу чергу та в обов'язковому порядку, за другим та третім — за залишковим принципом. Запровадження І. В. Сталіним навесні 1929 р. в Україні "уральсько-східського" методу хлібозаготівель, коли було розпродано майно 18 тис. селянських господарств, — призвело до нестачі сільськогосподарських товарів у містах, тому робітники 2-го та 3-го списків нерідко зовсім не забезпечувалися. Суцільна колективізація знищила міцні селянські господарства і створила малопродуктивні колгоспи, які не задовольняли країну в продуктах харчування. Робкоопи через постійну нестачу обмежували видачу сільськогосподарської продукції й товарів широкого вжитку за всіма списками. Не дивно, що тоді по Україні прокотилася хвиля робітничих страйків, про що свідчать повідомлення ДПУ УСРР до ЦК КП(б)У. Невиходи на роботу тривали по кілька днів, були масовими та завдавали великих економічних збитків. Так, тільки в Макіївці до 18 лютого 1929 р. внаслідок невиходу на роботу протягом трьох днів 427 шахтарів було втрачено 432 вагони вугілля³³. Керівництво робкоопів, не маючи запасів продовольчих товарів, не раз практикувало видачу хліба тільки робітникам промислових союзів, а членів непромислових союзів і безробітних взагалі позбавляло хліба³⁴. У квітні 1929 р. в Україні спостерігалося масове залишення виробництва шахтарями³⁵. Весною 1930 р. продовольче постачання робітників по картках ще більше погіршилося, тому цілі промислові райони України - Миколаїв, Одеса, Артемівськ, Сталінський округ — були охоплені "волинками" та демонстраціями трудящих³⁶. Коли з 1 травня 1930 р. перестали видавати м'ясо по картках, 7 та 8 травня припинили працю робітники ряду цехів Краматорського металургійного заводу³⁷.

Особливо масовими страйки стали з кінця 1931 та в 1932 р., в період голодомору. Становище з постачанням робітників продуктами харчування погіршувалося тим, що в 1931 р. з України весь хліб було вивезено. Політбюро ЦК КП(б)У змушене було знизити у кінці 1931 р. існуючі до цього норми для робітників усіх списків, а їх утриманців із списків № 2 і № 3 було зовсім знято з постачання. Нестача хліба прирікала на голод мільйон чоловік³⁸.

Для вирішення продовольчої проблеми за рішенням ЦК ВКП(б) з 1 лютого 1932 р. було здійснено значне підвищення цін на промислові товари та продукти державної й кооперативної торгівлі, вони зросли на 50 % — 300 %. Зокрема, на товари легкої промисловості — на 900 %³⁹. Це підвищення ЦК ВКП(б) трактувало як "часткове та на окремі товари" й попередило місцеві партійні організації, що "всілякі спроби зображувати здійснене часткове підвищення цін у виді нібито загального підвищення цін повинно розглядатися як троцькістський наклеп на партію"⁴⁰. Але, оскільки продуктів і за цими цінами не вистачаю, робітники УСРР в 1932 р. голодували. Так, у Харкові 27 червня 1932 р. борошна залишалося на 1 день, по Київській та Вінницькій областях 28 червня — на 2 дні⁴¹. Це примусило керівництво УСРР з 1 грудня 1932 р. знову зменшити норму хтіба, що видавався по картках⁴².

Тепер звернемося до питання про ціни, за якими здійснюватися державна торгівля по картках, та про їх співвідношення з розміром зарплати (як приклад візьмемо 1932 р.). Середня місячна зарплата робітника в УСРР в квітні 1932 р. дорівнювала 115 карбованцям⁴³. Що ж міг купити середньостатистичний робітник УСРР на 115 карбованців в місяць? Для розрахунку треба зважити на те, що через голодомор були знижені нор-

ми постачання по картках, І частину продуктів харчування та промтоварів робітники змушені були купувати за високими базарними та державними комерційними цінами. Узявши за основу підрахунок перше півріччя 1932 р., маємо такі дані⁴⁵: за шість місяців родина робітника із трьох чоловік, де працював він один, на основні продукти харчування — м'ясо, хліб, масло, молоко, яйця — витратила, з врахуванням базарних цін, 461,3 карбованця. Частина зарплати витрачалася також на обіди в їдальні — близько 95 карбованців⁴⁶. Усього — 556,3 карбованця. Але робітник купував також ще й інші продукти — олію, сало, сир, сметану, а також і промтовари, причому останні — не за державними цінами, а, як правило, за комерційними, запровадженими державою в серпні 1929 р. спочатку для неробітничих верств населення. При запровадженні підвищених цін для населення держава використала теорію радянського економіста академіка С. Г. Струмиліна, що запропонував для пограбування трудящих відірвати ціну товару від реальної його вартості, вважаючи, що цілковита відповідність ціни вартості не утворює стимулів для зміни народногосподарських пропорцій й прагнути такої відповідності можливо лише на наступних етапах розвитку. Тому, коли фінансових коштів державі стало особливо не вистачати, у травні 1931 р. ВКП(б) розгорнула комерційну торгівлю і для робітників⁴⁹. У комерційних магазинах у червні 1932 р. жіноче пальто коштувало 73 карбованці 63 копійки, чоловічий костюм — 61 карбованець, чоловічі брюки — 22 карбованці⁵⁰. Таким чином, за перше півріччя 1932 р. робітник мав доход, що становив $1\ 15 \times 6 = 690$ карбованців. З них близько 90 карбованців (13 %) витрачалися на позики, податки, тобто, доход становив 600 карбованців, з них -- 556,3 карбованця сплачувалося за громадське харчування та за основні продукти. На решту продуктів харчування, одяг, взуття, культурні потреби, оплату комунальних послуг залишалося лише 43,7 карбованця на 6 місяців. Тому можна зробити висновок про те, що зарплати робітника у 1932 р. явно не вистачало для того, щоб прогодувати та одягти свою родину. Тому не дивно, що вищим керівникам Радянської держави за рішенням І. В. Сталіна відразу ж після лютогового підвищення цін - - з 1 березня 1932 р. були встановлені нові оклади у розмірі від 500 до 700 карбованців в місяць⁵¹, причому від трудящих ці цифри приховали. Зарплата у розмірі 500 карбованців в місяць і була такою, що могла тоді задовольнити усі матеріальні потреби людини. Сплачуючи ж робітнику зарплату у розмірі 115 карбованців в місяць, тобто, в 5 разів менше прожиткового мінімуму, радянська держава грабувала трудящих, ставлячи їх на межу убогого існування.

Ще одним доказом існування соціалістичної експлуатації робітників України була здійснювана правлячою партією протягом 1929—1932 рр. політика грабування трудящих шляхом залучення грошових коштів населення у систему державного кредиту (ощадні каси, внутрішні державні позики) і в кооперацію. ВКП(б) вже на XV партконференції відверто заявила, що "по мірі зростання загального добробуту населення це використання через кооперативні та кредитні заклади дрібних заощаджень населення повинно набувати все більш великого значення як одно із джерел коштів для розвитку господарства"⁵².

Величезні потенційні можливості для грабування населення мали державні позики, якими уряд, в першу чергу, і користувався.

Перші державні позики, що розпочалися у 1922/23 р., були розраховані на приватний сектор. Але вже в роки першої п'ятирічки, коли стали потрібними великі капіталовкладення, радянська держава висунула як головний метод відбору грошей — масові позики колективної підписки з довгочасною розстрочкою платежів. Протягом 1929—1932 рр. їх було випущено чотири. Це давало можливість придбання облігацій навіть для найменш оплачуваних категорій трудящих.

Про те, яку велику роль відводила держава надходженню коштів від населення, свідчив, наприклад, касовий план держбюджету УСРР на 2-й квартал 1932 р., що не підлягав тоді оголошенню. В ньому уряд запланував одержати прибуток у розмірі 144 млн. 286 тис. карбованців, причому 10 млн карбованців повинна була дати державна позика "завершального року п'ятирічки"; 10 млн. 383 тис. карбованців передбачалося отримати від робітників, що робили внески в кооперацію; культурний податок — також обов'язковий для кожного трудівника, — обчислювався у розмірі 55 млн. карбованців. Всього, як планувалося, кошти, мобілізовані у населення, дорівнювали у прибутковій частині даного касового плану — 50 % (75 млн. 383 тис. карбованців)⁵³. Точно так же складатися касові плани і на інші квартали, причому головне джерело надходження коштів у бюджет завжди планується саме як доход від населення, а не від промисловості або сільського господарства.

Оголошуючи позики, пайові внески в кооперацію добровільними, держава розраховувала на свідомість працюючих, на їх готовність віддавати державі гроші на невизначений час в ім'я "світлого майбутнього". Тому на початку проведення мобілізаційних фінансових кампаній ніяких спеціальних органів для збирання грошей не було створено. Зіткнувшись з небажанням трудящих добровільно купувати облігації позики, вже в травні 1929 р. ЦВК і РНК СРСР довелося затвердити положення про створення спеціальних комісій по вилученню коштів від населення - комсодів⁵⁴.

Але й останнім з великими труднощами вдавалося відбирати гроші у трудящих і тому часто спостерігалася нестача коштів у бюджеті. Так, через невиконання фінансового плану першого кварталу 1929/30 р. Раднаркому УСРР довелося провести з 15 січня по 15 лютого 1930 р. Всеукраїнський місячник мобілізації коштів⁵⁵. Проте все одно це забезпечило лише 56,5 % виконання фінансового плану⁵⁶.

Зіткнувшись з відвертим опором трудящих, український уряд для виконання мобілізаційних фінансових завдань активно став застосовувати каральні заходи. Наприклад, робітника та його родину, які відмовилися купувати облігації, знімали з постачання по картках, що було аналогічно голодній смерті. Але найбільш фіскальним методом було проведення фінансової підписки, коли з зарплати без згоди робітників вираховували великі суми на позики, за квартиру, на культподаток, на страхування життя, за газети, за сніданки і т. п. Так, в 1929/30 р. фонд заробітної плати, виплаченої робітникам промисловості, будівництва, залізничного транспорту по Україні, становив 1176,8 млн карбованців, а з них було віддано робітниками державі у вигляді позик, внесків у кооперацію, в житлобудівництво - 151,55 млн. карбованців, тобто близько 13 % зарплати за рік⁵⁷. Вирахування з зарплат були настільки значними, а безладдя, що чинилося на місцях, таким великим, що ВЦРПС у 1930 р. прийняв спеціальну постанову про скорочення вирахувань з зарплат робітників⁵⁸. Однак ця постанова залишилася лише на папері, бо її порушив, в першу чергу, голова Раднаркому УСРР В. Чубар, який 5 листопада 1930 р. наказав Наркомату фінансів України протягом року вирахувати з усіх платежів робітників - за квартиру, комунальні послуги, пайові внески в кооперацію та членські внески, за телефон, радіо. А як головний метод цього фінансового "охоплення", ним було запропоновано застосування системи виплати зарплати через ощадкаси⁵⁹. Це рішення місцеві органи стали швидко впроваджувати в життя, оскільки воно полегшувало грабіж трудящих. Внаслідок такої практики справа стала досягати абсурду: наприклад, робітники після вирахувань із зарплати через ощадкаси всіх платежів одержували іноді (як на металургійному заводі ім. Дзержинського клітку 1932 р.) з 139 карбованців 50 копійок — лише 11 карбованців 80 копійок⁶⁰. Ситуація погіршувалася тим,

що аванс видавали у розмірі 50 % від заробітку, а вирахування робили при остаточній видачі зарплати — робітникам не тільки взагалі нічого було одержувати, але вони ще й залишалися в боргу перед підприємством⁶¹.

Для того, щоб забезпечити довготерміновість кредиту по державних позиках, комуністичною партією було прийнято рішення про заборону добровільної здачі державі облігацій позик та про запровадження громадського контролю за продажем та заставою облігацій масових позик⁶². Цей контроль здійснювався комсодами. Трудящі могли віддати в заставу або продати свої облігації тільки після одержання відповідного дозволу комісії, що визначала дійсну потребу у такій операції. Іноді робітникам взагалі не видавали куплених ними облігацій, щоб запобігти всіляким намаганням людей їх реалізувати. Приклад подібної практики — скандальна ситуація, що склалася на шахті №80 Михайлівського рудника Луганського округу, коли 29 липня 1929 р. в зв'язку з невидачею на руки секретарем партосередку облігацій 2-ї позики робітники — члени ВКП(б) — вийшли з партії⁶³.

Оскільки робітники "добровільно" не бажали віддавати кошти державі, керівники України надсилали місцевим організаціям таємні інструкції про притягання злісних неплатників до карної відповідальності. В січні 1930 р. В. Чубар наказав "передавати справи, де будуть виявлені злісні уклони від виконання фінансових завдань, — до прокуратури"⁶⁴. Місцеві партійні органи це розпорядження стали активно виконувати. Так, у 1930 р. Луганський міськом партії дав прокурору дозвіл на розглядання поза чергою справ про стягнення недоїмок з трудящих⁶⁵.

Для вилучення коштів у населення правляча партія застосовувала й "приховані" методи, одним з яких була реалізація дефіцитних товарів широкого вжитку за комерційними цінами. Так, І. В. Сталін в січні 1931 р. запропонував керівництву КП(б)У продавати цукор населенню України тільки за комерційною ціною⁶⁶. Український Раднарком, в свою чергу, з листопада 1930 р. пішов на відверте споювання народу, збільшивши продаж вина. Причому завдання по розвозу вина по УСРР було "таким важливим", що голова Раднаркому УСРР наказав подекадно йому доповідати про виконання плану постачання та продажу вина⁶⁷. Виручка від цього стає значним джерелом поповнення державного бюджету: у травні 1931 р. з одержаних РНК УСРР від населення через кооперацію 293,3 млн. карбованців — 67,6 млн. становила виручка від продажу хлібного вина⁶⁸.

Здійснені державою мобілізаційні кампанії, а також застосовані нею заходи по вилученню грошей викликали у робітників обурення. Так, у серпні 1929 р. в масовому порядку відмовилися підписатися на "3-у позикку індустріалізації" залізничники УСРР, причому серед незадоволених були люди, які боролися за радянську владу і ризикували заради неї своїм життям⁶⁹. У листопаді-грудні 1929 р. одночасно зі страйками через погане постачання по Україні прокотилася хвиля страйків, що були викликані великими вирахуваннями з зарплат на позики. Наприклад, у Могильов-Подільському окрузі на Сосновецькому цукровому заводі відбувся страйк сезонних робітників, що вимагати припинення вирахувань із своєї зарплати без їх згоди по 15 карбованців на позикку, замість узгоджених з ними 5 карбованців. Коли ж голова завкому пояснив, що розмір вирахування у 15 карбованців був установлений на загальних зборах, усі робітники, незадоволені таким пограбуванням, звільнилися з цього заводу⁷⁰. В 1930 р. відмовилися підписуватися на облігації чергової позики кадрові робітники підприємств Дніпропетровського, Артемівського, Харківського, Київського, Херсонського округів⁷¹.

Незважаючи на опір трудящих УСРР, застосовані державою примусові заходи дозволили уряду відібрати у них по "добровільних" платежах

12041 млн. карбованців при плані 8713 млн. карбованців, тобто на 38 % більше, а по обов'язкових платежах (податки, культжитлозбір) — 9466 млн. карбованців при плані 8081 млн. карбованців, тобто на 17 % більше⁷². Ці дуже великі цифри вилучених у трудящих грошей доводять, що в першій п'ятирічці фінансові мобілізаційні кампанії обмежували матеріальне стимулювання праці, оскільки неможливо було добитися зростання продуктивності праці підвищенням зарплати, бо велика її частина відбиралася державою на тривалий час.

Ще одним методом соціалістичної експлуатації трудящих в СРСР став застосований державною партією засіб повного завантаження наявних виробничих потужностей за рахунок подовження робітничого дня. В жовтні 1927 р., коли в країні проводилася нова економічна політика, на сесії ЦВК СРСР було оголошено про початок поступового переходу до 7-годинного робочого дня. Але після початку запровадження політики економічного штурму стало зрозуміло, що 7-годинний робочий день вилучав з виробництва фонд виробничого часу, рівноцінний робочому часу 300 тисяч робітників⁷³. Скасування же рішення, що перешкоджало "стрижку", було неможливим, адже комуністична партія проголосила, що вся її політика здійснювалася тільки в інтересах трудящих, тому ідеологічно обґрунтувати анулювання 7-годинного робочого дня вона би просто не змогла. З існуючого становища було знайдено інший вихід: щоб зберегти 7-годинний робочий день та в той же час компенсувати зменшення відпрацьованого часу, було вирішено запровадити додаткові зміни (другу та третю) і здійснити перехід на безперервний робочий тиждень. Останній було запроваджено постановою РНК СРСР від 26 серпня 1929 р. та додатковою постановою РНК СРСР від 24 вересня 1929 р. на всіх підприємствах, за винятком сезонних і будівництв. Це дало змогу запланувати збільшення продуктивності праці на 20—25 %⁷⁴. Запланувавши цей зріст, український уряд перед переходом на безперервний виробничий цикл на всіх підприємствах в листопаді 1929 р. збільшив виробничу програму 1929/30 р. на 20—25 %⁷⁵. Таким чином, держава подовжила робочий день до 8 годин, а зарплату зменшила, скасувавши суботні скорочені робочі дні, ліквідувавши доплати за суботні години, що становили 4 % загального фонду денної зарплати, і знизивши середній тарифний коефіцієнт у відрядників (наприклад, на Горлівському машинобудівному заводі після переходу на безперервне виробництво відрядники всіх розрядів стали одержувати зарплату, що дорівнювала у середньому 94 % від попередньої)⁷⁶.

Більшість робітників (близько 75 %)⁷⁷ негативно поставилася до нововведення. Невипадково, ДПУ УСРР у доповідних записках до ЦК КП(б)У, повідомляючи про ставлення робітників до переходу підприємств на безперервне виробництво, відзначало, що вони "вбачати в безперервній праці бажання уряду забрати у трудящих години відпочинку, знизити розцінки, вбити релігію та не дати можливості робітникам відстоювати свої вимоги в страйках"⁷⁸.

Незадоволення трудящих, а також невеликий економічний ефект від запровадження безперервного робочого тижня призвели до швидкого його скасування. Запланованого на 20—25 % збільшення виробництва промислової продукції не було досягнуто через незбалансованість радянської економіки — підприємства не забезпечувалися своєчасно необхідною кількістю сировини, не вистачало робочої сили, неефективно використовувалося устаткування. Безперервне виробництво не сприяло зменшенню простоїв, прогулів, зате при ньому почалися часті порушення порядку вихідних днів, що нервував робітників⁷⁹. Збільшилися витрати на освітлення, опалення, допоміжну робочу силу, а тому зростала собівартість виробленої продукції⁸⁰.

Таким чином, на початку 1929 р. комуністична партія стала проводити політику прискореної модернізації країни, зробивши ставку не на матеріальне стимулювання, а на свідомість робітників, на їх готовність працювати з ентузіазмом. Як нами було розглянуто, вся економічна діяльність радянської держави обмежувала застосування матеріального стимулювання праці. В перші роки 1-ї п'ятирічки були вилучені державними органами значні фінансові кошти у трудящих з допомогою ряду фіскальних заходів. У 1929 р. підвищені норми та знижені розцінки. Застосування у 1928/29 р. нової тарифної системи заробітної плати не давало можливості здійснити матеріальне стимулювання праці, бо ця система узаконювала зрівняльність в оплаті нижчих та вищих кваліфікацій, відрядної та почасової форм праці. У 1929 р. була запроваджена карткова система постачання робітників товарами, яка теж звужувала рамки застосування економічного стимулювання. Протягом проведення модернізації держава вилучала у трудящих частину зарплати і використовувала для цього державний кредит (позики, заощадження в ощадкасах), що не давало змоги застосовувати економічне стимулювання праці. Обмежували можливість матеріального заохочення і погані умови праці.

Економічне стимулювання мотивації праці робітників в Україні протягом 1929—1932 рр. не відіграло значної ролі. Це дає можливість зробити висновок про те, що зростання продуктивності праці в умовах позаринкової економіки комуністична партія добивалася іншими, неекономічними засобами.

¹ Державний архів Луганської області (далі — Держ. архів Луг. обл.), ф. 5, оп. 1, спр. 577, арк. 65.

² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України), ф. 143, оп. 1, спр. 369, арк. 14.

³ Там же, спр. 368, арк. 1.

⁴ Там же, арк. 156—158.

⁵ Там же, спр. 369, арк. 29—30.

⁶ Там же, арк. 70, 194.

⁷ Там же, ф. 798, оп. 1, спр. 322, арк. 38.

⁸ Первый всесоюзный съезд ударных бригад. Сборник документов и материалов. М., 1959. — С. 50, 69, 79.

⁹ ЦДАВО України, ф. 143, оп. 1, спр. 368, арк. 164—165.

¹⁰ Там же, спр. 370, арк. 249.

¹¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 2993, арк. 1—15.

¹² Там же, арк. 39.

¹³ Там же, спр. 2987, арк. 87.

¹⁴ Там же, спр. 2993, арк. 35, 41—42; спр. 3000, арк. 25.

¹⁵ Там же, спр. 3193, арк. 93.

¹⁶ Держ. архів Луг. обл., ф. 34, оп. 1, спр. 869, арк. 8.

¹⁷ ЦДАВО України, ф. 143, оп. 1, спр. 368, арк. 164—165.

¹⁸ Там же, спр. 370, арк. 225.

¹⁹ Производительность труда в промышленности СССР. М. — Л., 1940. — С. 63, 240—241.

²⁰ Там же.

²¹ Держ. архів Луг. обл., ф. 34, оп. 1, спр. 862, арк. 65.

²² Индустриализация СССР (1929—1932). Документы и материалы. М., 1970. — С. 267.

²³ ЦДАВО України, ф. 143, оп. 1, спр. 370, арк. 3, 27, 77.

²⁴ Держ. архів Луг. обл., ф. 34, оп. 1, спр. 869, арк. 68, 93.

²⁵ Сталин И. В. Сочинения. — М., 1951. — Т. 13. — С. 39.

²⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 4304, арк. 72.

²⁷ Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период построения фундамента социалистической экономики. Сборник документов и материалов. — К., 1966. — С. 413.

¹⁸ Там же. — С. 412.

¹⁹ Там же. — С. 422.

³⁰ Держ. архів Луг. обл., ф. 5, оп. 1, спр. 77, арк. 43.

¹¹ Там же, ф. 34, оп. 1, спр. 861, арк. 62.

³² Развитие советской экономики. — М., 1940. — С. 326.

⁵³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2987, арк. 11.

⁴ Там же, арк. 41.

⁵ Там же, спр. 2993, арк. 37.

- ³⁶ Там же, спр. 3193, арк. 57.
³⁷ Там же, арк. 113.
¹⁸ Там же, спр. 5464, арк. 18–21.
³⁹ Там же, спр. 5335, арк. 24.
⁴⁰ Там же, спр. 5437, арк. 4.
⁴¹ Там же, спр. 5455, арк. 146.
⁴² Там же, спр. 5272, арк. 75.
¹³ Розраховано за даними: ЦДАВО України, ф. 318, оп. 1, спр. 852, арк. 3, 18.
⁴⁴ Розраховано за даними: ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5464, арк. 50.
⁴⁵ Розраховано за даними: ЦДАВО України, ф. 318, оп. 1, спр. 587, арк. 4; спр. 612, арк. 1; ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5464, арк. 52.
⁴⁶ Розраховано за даними: ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5272, арк. 35.
⁴⁷ Там же, оп. 6, спр. 184, арк. 11.
⁴⁸ Струмилин С. Г. На плановом фронті. – М., 1956. – С. 509.
⁴⁹ Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам (1917–1967). – М., 1967. – Т. 2. – С. 302–303.
⁵⁰ ЦДАВО України, ф. 318, оп. 1, спр. 587, арк. 11–12.
⁵¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5437, арк. 7.
⁵² Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. 1918–1941. – К., 1976. – Т. 3. – С. 367.
⁵³ ЦДАВО України, ф. 318, оп. 1, спр. 8, арк. 20.
⁵⁴ Кульчицкий С. В. Внутренние ресурсы социалистической индустриализации СССР (1926–1937). – К., 1979. – С. 204.
⁵⁵ ЦДАВО України, ф. №-2, оп. 5, спр. 1353, арк. 202; спр. 1354, арк. 83.
⁵⁶ Розраховано за даними: ЦДАВО України, ф. №-2, оп. 5, спр. 1354, арк. 494–495.
¹⁷ Там же, ф. №-2, оп. 5, спр. 1354, арк. 33.
⁵⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3193, арк. 88.
⁵⁹ ЦДАВО України, ф. №-2, оп. 5, спр. 1353, арк. 482.
⁵⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5272, арк. 30.
⁶¹ Там же, арк. 31.
⁶² Там же, оп. 6, спр. 184, арк. 39.
⁶³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2993, арк. 49.
⁶⁴ ЦДАВО України, ф. №-2, оп. 5, спр. 1354, арк. 83.
⁶⁵ Держ. архів Луг. обл., ф. 5, оп. 1, спр. 6, арк. 25–26.
⁶⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 4304, арк. 3.
⁶⁷ ЦДАВО України, ф. №-2, оп. 5, спр. 1353, арк. 479.
⁶⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 4304, арк. 42.
⁶⁹ Там же, спр. 2996, арк. 7.
⁷⁰ Там же, спр. 2991, арк. 16.
⁷¹ Там же, спр. 3192, арк. 29.
⁷² Кульчицкий С. В. Указ. соч. – С. 208.
⁷³ Рогачевская Л. С. Ликвидация безработицы в СССР (1917–1930). – М., 1973. – С. 186.
⁷⁴ Держ. архів Луг. обл., ф. 34, оп. 1, спр. 861, арк. 64.
⁷⁵ ЦДАВО України, ф. 798, оп. 1, спр. 354, арк. 17, 25.
⁷⁶ Там же, арк. 17, 22.
⁷⁷ Держ. архів Луг. обл., ф. 34, оп. 1, спр. 869, арк. 90.
⁷⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2994, арк. 87–90.
⁷⁹ ЦДАВО України, ф. 798, оп. 1, спр. 354, арк. 17, 23.
⁸⁰ Там же, арк. 26.

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

З історії релігії та церкви

Г. М. НАДТОКА (Київ)

Міжконфесійні відносини в Україні на початку ХХ ст.

Вплив цивілізації на релігію завжди був глибоким і багатостороннім. Серед його наслідків — засвідчена історією ланцюгова реакція внутрішньоцерковних розколів та безперервна боротьба навколо споріднених конфесій.

Взаємовіддалення католицького й православного потоків, що відбувалося всередині християнської церкви після її остаточного розколу

1054 р., поступово перетворювалося в сталу тенденцію, набуваючи на кожному історичному етапі і в кожному регіоні нових своєрідних проявів.

Пограничні між католицьким Заходом і православним Сходом українські землі традиційно відчували на собі особливе напруження міжконфесійних відносин і на зламі ХІХ— ХХ ст. залишались ареною різнорідних напрямів релігійної, а разом з тим і культурної експансії.

Протистояння між православ'ям та римо-католицизмом в Україні відбувалося на фоні, що формувався кількома специфічними чинниками. По-перше, Росія, церковна організація якої панувала на українських просторах, послідовно зреалізовувала національну ідею уособлення оплоту й цитаделі православ'я. Життєва енергія православного суспільства ототожнювалася з його спроможністю нейтралізувати на своїй території католицьку церкву, як найпотужніший ідеологічний інститут чужоцивілізаційного Західного світу. По-друге, латинський Захід продовжував розглядати Україну як потенційну сферу власних церковно-політичних впливів. І, по-третє, ситуація ускладнювалася занепадом в Україні власної національно-церковної організації. Пануюча тут компромісна релігійна система не задовольняла національних потреб народу, оскільки була наслідком штучно підтримуваної дифузії доктринальних, обрядових та політичних компонентів українського і російського православ'я.

До того ж, в Україні зберігався історично сформований ґрунт для дальшого поширення як православного, так і католицького віровчення. На теренах правобережних губерній у середовищі польського, чеського, німецького і частково українського населення трималася орієнтація на західні світоглядні цінності, тоді як південь і схід традиційно тяжіли до національно-православних культурно-релігійних форм. За цих обставин протистояння двох християнських конфесій в умовах політичних реформ початку ХХ ст. й розпочатої лібералізації віросповідного законодавства несло з собою для кожної з них нові драматичні випробування.

Незважаючи на актуальність вивчення характеру та наслідків прямої взаємодії двох гілок раніше єдиної церкви, ця тема залишається поза науковими інтересами вітчизняних і зарубіжних учених. Щоправда, спроби дослідження проблеми були започатковані перед 1917 р. У Росії з'явилися праці, в яких аналізувалися державно- та церковноправові аспекти православно-католицьких конфесійних взаємин¹, вплив духовної цензури на організацію місіонерської діяльності кожної з християнських церков².

Одночасно побачили світ наукові та публіцистичні твори польських авторів³ з їх баченням умов національного, політичного та церковного життя католиків в Україні.

Цінними виявились узагальнення російських філософів та богословів⁴. Не будучи присвяченими безпосередньо міжконфесійній тематиці, вони торкалися еволюції засадничих принципів православно-католицьких відносин, розглядали їх через призму національних, зокрема геополітичних і геокультурних, інтересів, висвітлювали окремі аспекти реалізації католицької та православної місії.

Інерція майже безплідного у цій сфері радянського періоду історіографії, коли на сторінках наукових видань з'являлися лише окремі штрихи з історії католицької церкви в Україні⁵, триває й у 1990-ті роки. Праці вчених української діаспори, здобутком яких є загальнометодологічні положення та поодинокі фактологічні вкраплення, знайшли лише контурне продовження в творах сучасних вітчизняних авторів⁶. Отже, на часі поява ґрунтовних студій, в яких розкривалися б особливості співіснування в Україні церков латинського і грецького обрядів, природа й спрямованість їх місіонерської діяльності, роль державних чинників у системі розподілу сфер релігійного впливу християнських конфесій.

Автор пропонованого повідомлення бачить своє завдання в початковому аналізі цих важливих аспектів проблеми з метою пробудження інтересу до неї істориків, філософів, релігієзнавців.

Своєрідність української історії надає, між іншим, розподіл її на епохи почергового, забезпеченого державними чинниками панування православного та католицького віросповідань. Кожна така доба мала свою неповторну специфіку.

Епоха після великого християнського розколу і до польсько-литовського завоювання України в середині — другій половині XIV ст. стала часом збереження основних ознак славнозвісного Київського християнства. Його церковно-цілісний характер знайшов відтворення ще в посланні св. Феодосія київському князю. "Ти, чадо, — писав архіпастир, — неперестанно хвали свою віру... та будь милостивим не тільки до своїх християн, але й до чужих" ⁷. Завдяки несприйняттю візантійського цезаропапізму київська церква "...не зміщувалася з державою і стояла високо над нею" ⁸. Україна-Русь продовжувала жити поруч зі східною окраїною "латинського світу": Польщею, Угорщиною, Чехією, а релігійний поділ не перекреслював основу їх "християнської та культурної єдності" ⁹. В атмосфері відносної віросповідної толерантності не переривалися зв'язки з католицькою церквою, що уможливило спроби інтеграційних заходів між римським першопрестолом і Київською митрополією.

Нова фаза у міжконфесійних відносинах, так звана панкатолицька епоха, була наслідком завоювання України Польщею й Литвою. На землях Наддніпрянщини вона тривала впродовж майже трьох століть — від Кревської унії 1385 р., що започаткувала окатоличення Великого князівства Литовського, до визнання Україною протекторату Московії 1654 р. То була доба латино-єзуїтських гонінь на православ'я та безперервних спроб перетворення його у повільно відмираючу конфесію ¹¹.

Надзвичайною подією, що відбулася на цьому фоні, стало створення в Україні уніатської церкви як однієї з компромісних національно-релігійних інституцій. Парадоксальність унійного феномена визначається поєднанням в основі його творення внутрішньої законності, вікового дозрівання у церковному тілі УПД ідеї християнської єдності, з одного боку, і силового прискорення її реалізації цілковито зовнішніми державними та католицькими чинниками, — з іншого. Загальним наслідком єзуїтського тиску став розрив церкви не лише по осі католицизм — православ'я, а й розкол всередині національної грецької віросповідної конфесії.

Нарешті, московсько-петербурзький період української церковної історії знаменував собою різку поляризацію міжконфесійних відносин. Торжество державно-православної ідеології у візантійсько-російській формі виключало в XVII—XIX ст. будь-яку можливість зародження свободи в її власних надрах. Повне відторгнення католицизму у самій Росії тривало аж до петровської епохи, і перший костюл був побудований у Підмосков'ї лише в 1695 р. ¹² Навіть погранична греко-католицька конфесія, ліквідована у 1839 р. (на Холмщині — в 1875 р.), протрималася всього 44 роки після остаточного поділу Речі Посполитої. То був акт довершеного розмежування між православними та католиками.

Просування на Захід російського православ'я супроводжувався активізацією закордонної протикатолицької місії. Наприкінці XIX ст. в колі геополітичних впливів Росії знаходилися майже всі православні громади українського зарубіжжя ¹³.

Т все ж у напруженій духовній атмосфері Росії останніх десятиріч імператорської доби ледь примітка зароджувалася дискусія щодо долі вселенської християнської церкви.

Тему гріховності церковного розколу між Заходом і Сходом осмілював підняти В. С. Соловйов — російський філософ і богослов. Вход-

ження Польщі до складу Росії диктувало, на його думку, завдання усунення внутрішньої причини боротьби з католицизмом через "духовне примирення на ґрунті чисто релігійному"¹⁴.

Співчували ідеї єднання церков філософи К. Леонт'єв та М. Бердяєв¹⁵. Засуджував вікове змагання за "старшинство між папою і патріархом" український мислитель М. Драгоманов¹⁶. З власною концепцією християнської інтеграції виступив також письменник і літературознавець Д. Мережковський. За його переконанням, саме православ'я, як "свобода", мало "в любові примирити католицизм і протестантизм, віру й розум, примирити в єдиній, соборній, справді вселенській Церкві Святої Софії"¹⁷.

Заклики передової інтелігенції до православно-католицького умиротворення зумовлювалися об'єктивними внутрішніми обставинами. У державі спостерігалось зростання питомої ваги населення римо-християнського віросповідання. Якщо в 1870 р. його частка в православному середовищі становила 12,5 %, то в 1893 р. — 13,1 %¹⁸.

Підлегли Ватикану громади мали відносно потужну організацію і в Україні¹⁹:

1890-ті рр.	Єпархій	Віруючих	Церков та каплиць	Деканатів (благочинні)	Священно- і церковнослужителів	Монастирської жіночої статі	Число учнів єпархіальних семінарій
Римо-католики в Україні	Луцько-Житомирська	603 010	253	10	294	43	68
Співвідношення	20 %	13,9 %	13 %	10,4 %	16,7 %	39 %	19,1 %
римо-католицьких показників України і загальноросійських (без Польщі)							
Православні в Україні (1900 р.)	Волинська, Катеринославська, Київська, Подільська, Полтавська, Таврійська, Харківська, Херсонська, Чернігівська	18 255 000	10 333	495	20 623	105	3225
Співвідношення православної православної показників України і загальноросійських (без Польщі)	14,3 %	21,1 %	21,1 %		20,5 %	12,7 %	16,9 %
Співвідношення римо-католицьких показників і православних в Україні	11 %	3,3 %	2,4 %	2 %	1,4 %	41 %	2,1 %

Як видно з таблиці, на території України проживала сьома частина католиків імперії, несли службу близько 300 ксьондзів, або кожний шостий римо-католицький пастир Росії. Тут було зосереджено більше 250 костьолів. Що ж до низької питомої ваги католиків у православному середовищі, то слід зважити на те, що в більшості вони компактно зосе-

реджувалися на Правобережжі: у Подільській, Волинській та Київських губерніях. Тут вони становили близько 9 % жителів регіону, а частка католицьких релігійних інституцій досягала 5–6 %²⁰.

Незначна кількість римо-католиків мешкала на півдні України і належала до Тираспольської єпархії. Розміщені тут переважно німецькі поселення у масі своїй належали до протестантських.

Функціонування системи управління католицької церкви було поставлене в цілковиту залежність від держави, яка передусім визначала особовий склад усієї церковної ієрархії.

За згодою російського уряду в 1901 р. папа римський призначив митрополита всіх католицьких церков Росії. Ним став колишній луцько-житомирський єпископ Клопотовський. Вихованець Петербурзького вищого духовного училища, доктор канонічного права, він мав 20-річний досвід роботи ад'юнктом-професором у столиці Російської імперії²¹.

Єпископи й вікарії (суфрагани) кожної з католицьких єпархій держави²² також призначалися царем за погодженням з папою. Вони присягали на вірність імператору, його спадкоємцю і лише потім самому понтифіку²³.

До 1905 р. на розсуд генерал-губернатора було передано й процедуру рукопокладення священиків у римо-католицькі приходи. Пізніше ця справа разом з переміщенням вікаріїв, куратів * та ксьондзів була віддана місцевому єпископу, котрий повідомляв про кадрові зміни свого губернатора та Департамент духовних справ іноземних сповідань²⁴.

Католицькі приходи об'єднували, як правило, багатоетнічну паству. Тому, крім настоятеля храму, його штат включав куратів та вікаріїв тих народностей, які проживали на його території. Так, при Одеському костьолі служили "курат польської нації" Доміан Сааков, "вікарій французької нації" св. Леон Априамов. Свого курата мали й німецькі колоністи²⁵.

Могутнім важелем, що забезпечував державний контроль за католицьким духовенством, була і сфера матеріальна. Після польського повстання 1863 р., що охопило й українські правобережні губернії, все майно, нерухомість та капітали католиків були переведені в розпорядження казни²⁶. Відтоді на її утриманні перебував увесь штат костьолів, а священики одержували державну плату від 280 до 400 руб. на рік. До казни ж мали надходити навіть церковні збори²⁷. Регламентація діяльності католиків сягала аж до контролю за проведенням дрібних ремонтно-господарських робіт у костьолах та кірхах²⁸. Безперечно, домінантою кадровою і фінансовою політикою держави стосовно католицької церкви був підрив її місіонерського потенціалу.

Правовий статус римо-католиків як представників однієї з "терпимих релігій" визначався державним і церковним законодавством. Серія нових юридичних актів²⁹ підтвердила недоторканість прав панівної церкви. Скасуванню підлягала лише попередня заборона вільного переходу православних в іншу християнську конфесію. Спокушання православних будь-якою вірою залишалося релігійним злочином, а місіонери, які використовувати при цьому насильницькі засоби або погрози, підлягали покаранню у виправному будинку строком до трьох років³⁰. Винні у ненасильницькому спокушанні втрачали "особливі права й привілеї", їх ув'язнювали в арестантських відділеннях на строк від одного до півтора року. За публічну місіонерську проповідь, зокрема осіб католицького сповідання, "Уложення" 1903 р. передбачало річне ув'язнення в арестантській фортеці³¹.

Отже, в той час, коли західноєвропейське законодавство вже стояло на сторожі релігійної свободи, переслідуючи такі релігійні злочини, як

Кураторів.

богохульства, перепони у відправленні культу тощо³², в Російській імперії зберігалася суворо поліцейська опіка релігійної совісті.

Обережний урядовий курс на пом'якшення законодавства щодо недержавних конфесій зустрічав організований опір церкви й місцевих адміністрацій. У 1905 р. губернатори України, боячись поширення полонізму, визнали неприпустимим надання католикам права проповіді³³. Справжній наступ на політику віросповідної лібералізації розгорнула в Україні церковна преса. Окремі видання закликали Думу бойкотувати проект П. Столипіна про свободу релігійних конфесій (1908 р.)³⁴. Лише харківська "Церковна газета" відстоювала право церков на вільне поширення своєї ідеології³⁵.

Тим часом законодавче оформлена дискримінація римо-католиків накладшилася на всі сторони релігійного життя. Вона стосувалася навіть переходу римо-християн у православ'я. До ХVІІІ ст. РПЦ наvertала "латинян" у свою віру не інакше, як через друге хрещення нарівні з нехрещеними. Але з приєднанням до Російської імперії України повторне хрещення було відмінено під впливом значного поширення на її південно-західних окраїнах католицького фактора. В православ'я можна було перейти через прийняття нової віри, раз або двічі змінюючи конфесію*.

Однак і на початку ХХ ст. процедура поповнення православних рядів колишніми католиками являла собою справжній церемоніал. За кандидатом після подання ним письмової заяви встановлювався особливий пастирський нагляд, а колишній ксьондз мав пройти ще й єпископську перевірку "характеру думок і чистоти намірш". Прохач зобов'язувався вирішити всі свої попередні спірні справи як римо-католик. У разі бажання екс-ксьондза залишитися в православному духовному званні преосвященний подавав відповідну заяву Синодові. Відмовляючись від такого служіння, новонавернений назавжди позбавляв себе права повернутися до духовного сану³⁷.

Застарілим виглядало законодавство й у сфері змішаних шлюбів. Католицько-православний аспект цієї проблеми вийшов на рівень міждержавних відносин ще у ХVІІІ ст. Тоді, внаслідок підписання особливого трактату між Польщею та Росією, укладання змішаних шлюбів могло відбуватися за обрядом будь-якої з церков, а діти приймали релігію одного з батьків. Договір залишався в силі й після насильницького приєднання Польщі до Росії. Але в 1832 р. уряд поширив на "латинян" дискримінаційні загальноросійські закони. Відтоді стихійний протест ксьондзи? проявляв себе у відмові видати своїм прихожанам належне свідоцтво про відсутність перепон до шлюбного союзу. І хоча після 1891 р. видача передшлюбних посвідчень стала компетенцією місцевої поліції, ревні християни віддавали перевагу церкві³⁸.

В 1906 р. "Передсоборне Присутствіє" підтвердило допустимість шлюбів за умови хрещення всіх дітей неодмінно у православної вірі³⁹. Таку ж позицію зайняв окружний місіонерський з'їзд духовенства в Одесі⁴⁰. Загалом же намагання кожної з конфесій захистити власні вузькоцерковні інтереси сприяло тому, що на початку ХХ ст. в Україні міжнаціональні сім'ї становили лише 2 % від загальної кількості сімей⁴¹.

Свідченням грубого нехтування інтересів католиків було й церковне законодавство стосовно обряду поховання. Особливо гостро воно позначалося на конфесійній атмосфері військового відомства, де не існувало інституту полкового римо-християнського духовенства. За діючим архаїчним законом 1797 р., православні священники не мали права відспівувати загиблих російських військових чинів католицького сповідання і супроводжувати тіло до цвинтаря. Лише за проханням родичів допускалася панахида, але не в церкві, а в приватних будинках або у військових приміщеннях⁴².

Релігійно-правові обмеження римо-католиків поширювались і на сферу громадянських відносин. Іновірці були позбавлені можливості займати посади в державному управлінському апараті, їх не допускали до світської навчально-виховної діяльності. Лише у квітні 1906 р. було скасовано закон про заборону католикам займати посади народних учителів у земських школах⁴³.

Загалом, церковно-державне законодавство оберігало монополію православної конфесії, силою права унеможливаючи акції католицького прозелітизму.

Довготривалий релігійний утиск ніс у собі небезпеку стихійного виходу римо-християнських громад за рамки конструктивного церковного курсу. В цьому зв'язку проголошення свободи зміни конфесій створювало нову ситуацію у міжцерковних відносинах, формуючи ґрунт для місіонерського наступу на православ'я.

Відкритому прояву прокатолицьких настроїв у 1905 р. сприяла позиція російського уряду стосовно невизнання римської церкви східного обряду. Внаслідок цього близько 300 тис. українців⁴⁴, силоміць навернених у православ'я переважно під час холмських подій 1875 р., змушені були майже водночас перейти на "латинство", приховуючи всі таїнства власного греко-католицького обряду. Це були так звані калакути.

Ніяк не применшуючи потуги української греко-католицької церкви в нейтралізації організованої Синодом релігійної місії, слід констатувати, що визначальний імпульс протиправославному рухові в його антиросійській інтерпретації було надано польськими католиками. Росіяни і поляки, писав М. Бердяев, боролися не лише за землю, а й "за різне відчуття життя", за "духовну неповторність". У поляків ідея національного месіанізму досягла найвищого піднесення і напруження, їм належить ідея "жертвовного месіанізму"⁴⁵. За відгуками православної преси, поляки активно розповсюджували серед православних селян Правобережжя єзуїтські брошури й "цілі тюки послань", пропагуючи "відокремлення України від Росії"⁴⁶. Польські священики надавали релігійні послуги й українському населенню Холмщини⁴⁷.

Рух частини віруючих у бік католицизму підтримувався завдяки ревному служінню ксьондзів, які всіляко підтримували звичай православних брати участь у спільних хресних ходах, відвідувати на свята як церкви, так і костьоли, слухати богослужіння та проповіді як польською, так і українською мовами. Періодично з католицьких кафедр проголошувалися хвалебні промови з приводу річниць православних митрополитів⁴⁸.

Католицькі єпископи всіляко заохочували місіонерську діяльність, нагороджуючи своїх пастирів відзнакою у вигляді золотого жетона з преміальними. Так, у 1912 р. її одержав за свою службу ксьондз Нев'яровський з містечка Борщагівка на Київщині⁴⁹.

З іншого боку, місцева влада піддавала місіонерів-католиків безперервним гонінням. На рівні губернаторів розглядалися повідомлення про підозрювання тих чи інших ксьондзів у спробах навернути православних у свою віру шляхом укладання шлюбу з католиками⁵⁰. Судові процеси над католицькими пастирями ставали буденним явищем міжцерковних відносин. У показовий було перетворено, наприклад, суд над волинським ксьондзом Вікентієм Моравичем, котрий упродовж 5 років сповідував православних прихожан, "провокуючи" численні випадки відпадиння їх від панівної церкви⁵¹. Про накладання на римо-християнських місіонерів жорстких адміністративних стягнень повідомляла також польська преса, що видавалася в Києві⁵².

Масштаби посилення католицького впливу виявилися несподіваними й для українства. Редагована С. Петлюрою газета "Слово" зазначала у 1908 р., що навіть часткової волі після Маніфесту про свободу

віри 1905 р. виявилось достатньо для соціально-релігійного вибуху, котрий охопив широке коло римо-християнського духовенства. Міжцерковна ворожнеча проявилась "у страхітливих формах". Ображені прилизливим становищем ксьондзи взялися розпалювати розбрат народу з демократичною інтелігенцією, яка кликала селян до згоди і втихомирювала ненависть. Дійшло до небаченого в краї порушення вікових традицій, коли католики відмовляли православним подорожнім навіть у нічному притулку.

Напруження міжконфесійних відносин на Холмщині досягло апогею в травні 1908 р. У селі Раковки Білгорайського повіту сталася сутичка, що переросла в справжнє побоїще. В ньому взяли участь понад двісті поляків та українців. Більшість з них були поранені, покалічені, чимало загинуло⁵³. Міжцерковна криза охопила територію від Київщини до Холмщини й поглиблювалася в західному напрямі.

На цьому етапі політика конфесійного і національного самозбереження католицького населення дещо тісніше перепліталась. Одним із засобів посилення його адаптації до життя в чужому православному середовищі стали таємні домашні римо-християнські школи. В них навчалися діти від шести до шістнадцяти років, а організацією таких закладів займалися члени таємного францисканського братства. Географія католицьких шкіл охоплювала всю Правобережну Україну. Як з'ясувалося під час розслідувань, матеріальною основою функціонування широкої мережі неправославних освітніх осередків для поляків, чехів, українців та інших етнічних груп населення стали і фінансові надходження від місцевих підприємців та землевласників⁵⁴.

І все ж римо-християнська місія на українських землях не була пройнята духом всеохоплюючої ворожості до православних. У суспільстві трималася думка, згідно з якою непримиренність до православ'я йшла від польської інтелігенції, що ж до народних низів римського віросповідання, то вони вирізнялися доброзичливим ставленням до православних, у тому числі й священнослужителів. Як зазначала преса, сотні польських селян відвідували на Поділлі православні монастирі й охоче приймали поради святих отців. Нерідко поляки віддавали перевагу монастирям і в справі отримання грошових позик⁵⁵.

Мирне поєднання релігійних інтересів спостерігалось й на території Галичини. Зокрема, у с. Янівка на Тернопільщині на пожертви католицької та православної парафій було збудовано каплицю, а "русинський" священник і латинський ксьондз домовилися відправляти в ній культ потижневе⁵⁶.

Світова війна посилювала переплетення й навіть змішування месіанських релігійних та національних переживань. Католики в Україні, остерігаючись переслідувань, фактично припинили протиправославну пропаганду. Більше того, намагаючись довести власну політичну лояльність, ксьондзи в усіх діючих костьолах проголошували молебни про дарування російському воїнству перемоги над ворогом⁵⁷.

Саме під час війни частині римо-католицьких пастирів вдалося піднятися до розмежування світського і церковного, політичних інтересів нації і святості релігійних атрибутів. Так, австрійський полковий ксьондз Пасечинський у вересні 1916 р. відвернув осквернення солдатами православного храму в м. Кщмані на Буковині і передав місцевому священнику збережеш богослужбові книги⁵⁸. Загаєм поодинокі, але помітні прояви співчутливого стаачення католиків до православ'я жили, здавалось б заповоршену віками ідею міжконфесійного умиротворення.

Безпосередньо противагу католицьким впливам забезпечував велетенський місіонерський механізм православної церкви. Центром його була Особлива нарада при Синоді, засідання якої проводив обер-прокурор, а особистий патронат здійснював великий князь Сергій Олександр-

рович⁵⁹. Діяльність єпархіальних місіонерських комітетів доповнювали громадсько-церковні об'єднання, зокрема релігійні громади⁶⁰. Місіонерські координаційні центри функціонували також при благочиннях і в містах.

Мережа пропагандистських осередків православ'я постійно зростала, незважаючи на те, що функції місіонера мав виконувати кожний священнослужитель. 1908 р. було прийняте рішення створити народно-приходську місію. До поширення православ'я були залучені самі віруючі. По всій Україні виникали парафіяльні гуртки ревнителів віри й благочестя⁶¹.

Місію в округах очолювала перша особа церковної ієрархії. В єпархії це був місцевий преосвященний, у повітах — благочинний. Склад ради був представницьким. У повіті, наприклад, до неї входили повітовий місіонер, наглядач за церковно-парафіяльними школами, обраний від благочинного округу делегат, два представники від церковних старост повіту та світські особи.

Державна підтримка православного прозелітизму виявлялася передусім у сфері матеріальній. Місіонери отримували оклад у 780 руб. та кошти "на роз'їзди" в розмірі 500 руб. на рж. У разі виконання обов'язків повітового спостерігача оклад збільшувався до 1000 руб. Місіонери отримували також відносно високу пенсію. Після 10 років служби вона дорівнювала половині заробітної плати, після 15 років — її трьом чвертям, а через 18 років з початку діяльності — повному окладу⁶².

Вищим представницьким органом місіонерів були Всеросійські з'їзди, які формували тактичні установки для пропагандистів та духовних охоронців православ'я. Зокрема, Казанський форум 1897 р. визнав необхідним запровадження в загальноцерковне вживання особливого молитвослова для місіонерів⁶³. Наступний, Київський з'їзд 1908 р. розробив план антикатолицьких заходів на території України й Білорусії.

З тією ж метою в Україні проводились єпархіальні та окружні місіонерські з'їзди. Зокрема, у 1905 р. волинське зібрання на чолі з архієпископом Антонієм Храповицьким займалося виробленням антикатолицької тактики в умовах віросповідної свободи⁶⁴. Обласний з'їзд в Одесі у листопаді 1905 р. виступив з ініціативою формування постійної комісії з богослов'я і діячів місії для обговорення питань обрядової практики православної церкви⁶⁵. Під його впливом Синод взявся відкривати спеціальні місіонерські курси.

Особлива роль у системі протикатолицьких заходів в Україні відводилася народним місіонерським курсам. Для участі в них запрошувалися спеціально підібрані представники від кожного села, передусім ті, хто зарекомендував себе "свідомим захисником православної віри від нападок католицизму та раціоналізму". Для професійної підготовки духовенства в Україні діяла одна пастирсько-місіонерська семінарія⁶⁶. А в 1914 р. було відкрито й загальноросійську вищу місіонерську школу, яка функціонувала за зразком аналогічного закладу у Ватикані.

Відлагоджений механізм державно-православної місії був спрямований на нейтралізацію католицького прозелітизму як шляхом широкомасштабної пропагандистської роботи, так і засобами силової регламентації. Остання здійснювалась у тісному союзі церкви з державою, оскільки в місії "войовничої" католицької конфесії вбачалася небезпека посилення національного сепаратизму⁶⁷.

Церковне-державні інститути виходили з того, що найліпшою формою співіснування католиків та православних є їх взаємне відсторонення. Політика формального релігійного ізоляціонізму яскраво проявила себе в 1911 р., коли Державна дума тривалий час обговорювала питання про виділення Холмщини зі складу Царства Польського. Справу було вирішено, і на відокремлених землях посилилися гоніння на католиків

та уніатів. Організатором їх стало Холмське Свято-Богородицьке братство на чолі з єпископом Євлогієм.

Захоплення конфесійним ізоляціонізмом доходило до того, що навіть перебіжчиків з австрійської армії католицького або уніатського віросповідання належало висилати під нагляд поліції в Астраханську, Вологодську, Самарську та Уфімську губернії. Що ж до імігрантів католиків з числа цивільних осіб, то їх прописка в імперії залежала від попереднього рішення Синоду⁶⁸.

У державі допускалися й насильницька депортація іновірних. Так, на території Катеринославської єпархії проживали вислані в адміністративному порядку католики й уніати з польської Седлецької губернії. Повернутися на батьківські землі їм було дозволено тільки після

прийняття православ'я⁶⁹.

Силовий тиск на католицьку церкву набував з часом нових відтінків. У 1900–1910 рр., виконуючи доручення Міністерства внутрішніх справ, губернські адміністрації України запобігли ініціативним заходам з метою канонізації королеви Речі Посполитої Ядвіги (1371–1399 рр.). Звернення до віруючих і заклики з цього приводу публікувались у львівській пресі за підписом римо-католицького єпископа Бандуренського⁷⁰. Церковною владою було заборонено також поширення в народі ікон католицького письма⁷¹.

Відпадиння православних у лоно католицької церкви сприймалося місіонерськими колами як наслідок використання римо-католиками привабливого для віруючих матеріального стимулу. Відтак пропагандистський аспект місії передбачав передусім роз'яснення парафіянам небезпеки "католицького полону" під час сезонних робіт на польських плантаціях та в економіях німецьких колоністів⁷². У психології миряно-одновірців формувався комплекс тотожності католицького й чужонаціонального. Серед селян поширювалися листівки, в яких роз'яснювалося, що навіть перехід священників Галичини до уніатської церкви є результатом зманювання їх польськими посулами: "п'ятирічною надбавкою "квінквені" до казенної плати, 100–200 десятинами землі з прекрасною садибою, місцем серед католицького духовенства на панських фієстах"⁷³.

Сподівання місіонерів не в останню чергу були пов'язані з психологією самої східнослов'янської природи, котра відштовхувала сухі, раціоналістичні мотиви католицької церкви. М. Бердяев зазначав, що навіть утікачі від православ'я затишалися православними силою власного душевного типу, і їм важче за все було досягнути католицьку культуру та "католицький душевний тип"⁷⁴. Чи не тому діячі місії послідовно протиставляли природну пишноту оздоблення православних церков і барвистість східнохристиянських обрядів "напівсвітським" духовним аксесуарам католицьких костьолів та їх культу. Невід'ємним атрибутом православної пропаганди виступала й тема східного церковного спусу, "чужого світській виразності, розрахованій на ефект формального враження слуху"⁷⁵.

Здійснення місії нерозривно пов'язувалось із спорудженням нових православних храмів. Як на землях Наддніпрянщини, так і в Галичині москвофільськи настроєна інтелігенція таким засобом змагалася з католиками в охопленні населення своїм впливом⁷⁶. Священники ж Волині, за ініціативою пастиря Віктора Кашубського, спромоглися навіть розпочати у Житомирському повіті зведення храму-пам'ятника "Перемоги православ'я над католицизмом"⁷⁷.

Базову підготовку у формуванні протикатолицьких настроїв давали церковнопарафіяльні школи. Заклади, в яких навчалися "латиняни", зватися іногородницькими. Вихідці з римо-християнських родин, як правило, потрапляли під справжній прес войовничої православної про-

паганди. Не випадково, що й до 1905 р. серед римо-християн, включених у систему церковно-парафіяльних шкіл, переважали греко-уніати українського походження і майже зовсім не було чехів та поляків⁷⁸.

Епіцентр "священної війни" проти католиків знаходився на Волині. В безкоштовно поширюваних тут "Почаївських листках" * відкрито проповідувалася релігійна нетерпимість. Поляки й німці проголошувалися ворогами російського православ'я, а єпископ волинський Антоній закликав берегтися спілкування "з латинською ерессю" і, зокрема, з ксьондзами, котрі "своїми театралізованими ходами та музикою в костьолах приваблюють простодушних, а змішаними шлюбами довершують свої хитрощі". Тим часом волиняни ще пам'ятали колишнього митрополита київського і галицького Платона, який під час об'їздів єпархи заходив у костьоли і привселюдно молився в них⁷⁹.

Міжконфесійні відносини в рамках християнства на початку ХХ ст. були обтяжені ще одним реліктом середньовіччя. Взаємна анафема, проголошена католиками й православними в XI ст., щорічно переносилася на нових осіб, котрі переходили в іншу конфесію. Ксьондзи оголошували анафему "перебіжчикам" у приходському костьолі після повторного увіщунання. Водночас тих, хто переходив у "латинство" або лютеранство, відлучали від церкви і піддавали вічному прокляттю в тиждень православ'я. При цьому називалося загальне число віровідступників⁸⁰.

Проте картина міжконфесійних міграцій виявлялася непривабливою для православних. З 1900 по 1914 рр. відбулося значне поповнення католицької церкви за рахунок православної. Навіть за офіційними синодальними даними, у середньостатистичному 1910 р. до православної віри в Україні прилучилося 424 особи з числа колишніх римо-християн, а відпало від неї 488⁸¹. А за повідомленнями польської преси, того ж року до католицького табору пристало з православ'я 15 556 осіб⁸², що свідчило про величезну перевагу католицької місії. Зважаючи на можливі перебільшення, підкреслимо, що, за звітом архієпископа волинського, загальна кількість православних віруючих, "спокушених" ксьондзами у 1906 р., в 12 разів перевищувала число переходів католиків у православ'я. В наступному, 1907 р. цей розрив скоротився в єпархії до чотириразового⁸³. В цілому ж за кількістю переходів до римо-християнства Подільська, Волинська і Київська губернії йшли слідом за Холмсько-Литовською, Мінською, Варшавською, Гродненською й Полоцькою⁸⁴. У будь-якому разі ми маємо достатньо підстав твердити, що на теренах спільного, відносно компактного проживання представників двох християнських конфесій в Україні місіонерська перевага належала католицькому духовенству.

Причини цієї колізії в умовах православної місіонерської монополії слід шукати в національно-політичній, економічній та організаційно-церковній сферах. У першій з них визначальний чинник включав зростаючу боротьбу проти російського національного гноблення й усвідомлення Православної церкви як ідеологічного репрезентанта імперії. Що ж до другої сфери, то тут свою роль відіграли відчутні переваги римокатоликів в організації праці та у рівні життя. Нарешті, в третій сфері вирішальними були вищі здобутки католицького духовенства в галузі освіти, ретельніше дотримання ним норм культурно-релігійного спілкування з паствою.

Підсумовуючи, зазначимо, що протистояння православної й католицької місій, одним з центрів якого залишались українські землі, на початку ХХ ст. набуло нової гостроти. Найменші зрушення в напрямі реального зближення християнських громад західної та східної орієнтації були результатом подвижництва окремих особистостей, а тому пос-

Духовна газета, що видавалася при Почаївській Лаврі з 1887 р.

тійно перебували у стані функціонального завмирання. Натомість перевага в силі внутрішньої організації, чому сприяли лібералізація церковного законодавства та криза православної церкви, забезпечила католицькій інституції перехоплення місіонерської ініціативи й розширення власної соціальної бази на всьому дніпровському Правобережжі. Подібні процеси викликали, в свою чергу, поживлення православного руху українського спрямування, метою якого було збереження й відродження національних культурних і релігійних традицій.

¹ Див.: Ц в е т а е в Д. Положение иноверия в России. Историческое обозрение. - Варшава, 1904; П о з н ы ш е в С. В. Религиозные преступления с точки зрения религиозной свободы. К реформе нашего законодательства о религиозных преступлениях. - М., 1906.

² Див.: Р е й с н е р М. Духовная полиция в русском церковном строе // Русское богатство. - 1907. - №. - С. 132-165; №1. - С. 107-137; К и з е в е т т е р А. А. Духовная цензура в России // Русская мысль. - 1909. - №0. - С. 23-43.

³ B a r t o s z e w i c z J o a c h i m. Na Rusi polski stan posiadania (Kraj, Ludność, Ziemia). - Kijow, 1912; Odezwy I rozporządzenia z czasów okupacji rosyjskiej Lwowa 1914-1915. - Lwow, 1916; Zycie polskie na Ukrainie. - Kijow, 1917.

⁴ Див.: Флоровский Г. Пути русского богословия. - Париж, 1983; Бердяев Н. Судьба России. Опыты по психологии войны и национальности. - М., 1990; Мережковск и й Д. Большая Россия. - Л., 1991.

⁵ Див.: Ростов Н. Духовенство и русская революция конца династии Романовых. - Б. м., 1930; Кандідов Б. Релігія в царській армії. - Харків, 1930; Грекул о в Е. Ф. Церковь, самодержавие, народ (2-я пол. XIX - начало XX вв.). - М., 1969.

⁶ Див.: Я н і в В. Релігійність українця з етнопсихологічного погляду // Релігія в житті українського народу: 36 статей і матеріалів. - Мюнхен - Рим - Париж: НТШ, 1966. - Т. 2. - С. 179-204; П а г а є в с ь к и й І. Католицька церква в минулому і сучасному Україні. - Філадельфія, 1950; Шуба А. В. Православие и национальные отношения. - К., 1992; Р о з у м н и й М. Український месіанізм // Наука і суспільство. - 1992. - № - 5, 6-7.

⁷ Цит. за: Ц в е т а е в Д. Положение иноверия в России. Историческое обозрение. - Варшава, 1904. - С. 28.

⁸ Див.: Ф е д о т о в Г. П. Россия и свобода // Судьба и грехи России. - СПб., 1991. - Т. 2. - С. 279.

⁹ Т а м ж е. - С. 280.

¹⁰ Свідченням того були активні переговори між легатами римських пап Інокентія III (1204 р.), Інокентія ГУ (1245-1246 рр.), Олександра IV (1253, 1254, 1257 рр.) та галицько-волинськими князями про перехід України під владу Ватикану за умови збереження обрядів грецької віри. Київська церковна ієрархія підтримала також Ліонську унію 1274 р. між Візантією та Римом, яка передбачала об'єднання католицької і православної церков.

¹¹ В 1596-1620 рр. православна церква в Україні зазнала майже повної втрати власної ієрархії й діяла здебільшого на рівні місцевих громад. За підтримки Запорізької Січі у 1620 р. православна митрополія була знову відроджена, а її статус поволи набирала правової повноцінності під тиском делегацій від українського козацтва на засіданнях польського сейму в 1620, 1621, 1622, 1624, 1625 рр.

¹² Ц в е т а е в Д. Указ. соч. - С. 10.

¹³ В одній лише Буковині функціонувало російське православне церковне товариство, Русько-народна або Староруська партія, котра видавала в Чернівцях свої друковані органи - "Православну Буковину" та "Православну Русь". Москвофільські крайових священників перебували під опікою слов'янофілів Росії на чолі з графом В. Бобринським та відомою місіонерською слов'янської громади А. І. Черен-Спиридовича (Православная Буковина. - 1898. - 1(13) февраля; П о л о н с ь к а - В а с и л е н к о Н. Історія України. - Мюнхен, 1976. - Т. 2. - С. 439).

¹⁴ С о л о в ь е в В. С. Три речи в память Достоевского // Сочинения в 2-х т. - Т. 2. - М., 1990. - С. 316-317.

¹⁵ Див.: Б е р д я е в Н. О русской философии. - Ч. 1. - Свердловск, 1991. - С. 272-273.

¹⁶ Див.: Д р а г о м а н о в М. Про волю віри. - К., 1907. - С. 8.

¹⁷ Цит. за: Фроловский Г. Указ. соч. - С. 458.

¹⁸ Підраховано за: Д р а г о м а н о в М. Про волю віри. - С. 8.

¹⁹ Складено і підраховано за даними: Энциклопедический словарь (Издатели: Ф. А. Брокгауз (Лейпциг), И. А. Ефрон (С.-Петербург), 1895. - Т. ХГУ-а. - С. 739; Центральный государственный исторический архив России в Петербурге (далі - ЦГИАР в Петербурге), ф. 796, оп. 442, д. 2117, л. 6; д. 2092, л. 5; д. 2087, л. 2; д. 2129, л. 3; д. 2081, л. 2; д. 2059, л. 11; д. 1989, л. 3; д. 2742, л. 4; д. 2743, л. 2; Всеподданнейший отчет Обер-Прокурора по Ведомству Православного исповедания за 1900 г. - СПб., 1903. - Приложение. - С. 3-6; 10-13; 14-15; 24-31.

²⁰ Підраховано за: Всеподданнейший отчет... за 1900 год. - С. 3-6, 10-13, 14-

15, 24-31; Див.: Н а г а є в с ь к и й І. Католицька церква в минулому і сучасному Україні. - Філадельфія, 1950. - С. 46.

- ¹ Санкт-Петербургские ведомости. – 1901. – 12(25) апреля.
- ² Католицька церква мала в Росії 12 єпархій: сім польських (архієпископія Варшавська і єпископи Келецька, Вроцлавська, або Куяво-Калишська, Плоцька, Люблінська, Сан-домірська, Августовська) і п'ять на решті території (Могильовська архієпископія і єпископії Луцько-Житомирська, Тираспільська, Віленська, Тельшевська).
- ³ Див.: Энциклопедический словарь (Издатели: Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон). – Т. XIу-а. - С. 740.
- ⁴ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі - ЦДІА України у Києві), ф. 442, оп. 855, спр. 29, арк. 1.
- ⁵ Державний архів Одеської області, ф. 2, оп. 3, спр. 2887, арк. 128– 129.
- ⁶ Див.: Энциклопедический словарь (Издатели: Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон). – Т. XIv-а. - С. 740.
- ⁷ Державний архів Одеської області, ф. 2, оп. 3, спр. 2887, арк. 128– 129.
- ⁸ Слово. - 1908. - 24 августа.
- ⁹ Йдеться про Маніфест Миколи II від 23 лютого 1903 р., що проголошував віроспо-відну свободу, Закон про віротерпимість від 17 квітня 1905 р., а також про додатковий указ від 14 березня 1906 р.
- ¹⁰ Див.: П о з н ы ш е в С. В. Религиозные преступления с точки зрения религиозной свободы. – М., 1906. – С. 265– 266.
- ¹¹ ЦДІА України у Києві, ф. 442, оп. 855, спр. 180, арк. 1.
- ¹² Див.: Познышев С. В. Указ. соч. – С. 196.
- ¹³ ЦДІА України у Києві, ф. 442, оп. 855, спр. 180, арк. 1– 2.
- ¹⁴ Екатеринославские епархиальные ведомости. - 1905. – 21 ноября; Почаевские известия. – 1908. – 16 февраля.
- ¹⁵ Церковная газета. – 1906. – 21 мая.
- ¹⁶ Свобода и право. – 1906. – 15 февраля.
- ¹⁷ Див.: Устав духовных консисторий. – СПб., 1912. – С. 11.
- ¹⁸ Церковь и народ. – 1906. – №1. - С. 5.
- ¹⁹ Там же.
- ²⁰ Екатеринославские епархиальные ведомости. – 1905. – 21 ноября.
- ²¹ Див.: Ш у б а А. В. Православие и национальные отношения. – К., 1992. – С. 119.
- ²² ЦДІА України у Києві, ф. 127, оп. 876, спр. 915, арк. 1– 2.
- ²³ Церковная газета. – 1906. – 16 апреля.
- ²⁴ Див.: На г а е в с ь к и й І. Вказ. праця. – С. 46.
- ²⁵ Б е р д я е в Н. Судьба России. Опыты по психологии войны и национальности. – М., 1990. - С. 139-141."
- ²⁶ Церковь и народ. - 1906. - №. - С. 9; №. - С. 2-3.
- ²⁷ Див.: П а н а с К. Історія Української Церкви. – Львів, 1992. – С. 131.
- ²⁸ ЦГИАР в Петербурге, ф. 796, оп. 442, д. 2117, л. 23.
- ²⁹ ЦДІА України в Києві, ф. 127, оп. 950, спр. 260, арк. 24.
- ³⁰ Там же, ф. 442, оп. 858, спр. 292, арк. 3–4.
- ³¹ Там же, оп. 861, спр. 153, арк. 4.
- ³² Див.: Ploskirow па Podolu // Lud Bozy. – 1910. – Dnia 21 listopada (4 grudnia).
- ³³ Слово. – 1908. – 24 августа.
- ³⁴ ЦДІА України у Києві, ф. 442, оп. 858, спр. 52, арк. 8, 12, 47, 113; Всеподданнейший отчет Ober-Прокурора по Ведомству Православного исповедания за 1905–1907 гг. - СПб., 1910. - С. 125-126.
- ³⁵ Подолия. – 1910. – 28 марта.
- ³⁶ Діло. – 1905. – 23 квітня (6 травня).
- ³⁷ Киевская мысль. – 1914. – 1 августа.
- ³⁸ Черниговский церковно-общественный вестник. – 1916. – 13 января.
- ³⁹ Державний архів Харківської області, ф. 4, оп. 103, спр. 1, арк. 3.
- ⁴⁰ Всеподданнейший отчет Ober-Прокурора по Ведомству Православного исповедания за 1908-1909 гг. – СПб., 1911. - С. 273.
- ⁴¹ Православная Подолия. – 1914. – 23 ноября.
- ⁴² Черниговские епархиальные ведомости. – 1905. – 1 февраля.
- ⁴³ Державний архів Полтавської області, ф. 706, оп. 4, спр. 424, арк. 7.
- ⁴⁴ Свобода и право. – 1906. – 15 февраля.
- ⁴⁵ Екатеринославские епархиальные ведомости. – 1905. – 21 ноября.
- ⁴⁶ Див.: Подолия. – 1910. – 5 сентября; Матирологи Українських церков: У 4-х т. / Упорядн. О. Зінкевич, О. Воронін. – Т. 1: Українська православна церква: Документи, ма-теріали, християнський самвидав України. – Торонто, Балтимор, 1987. – С. 917.
- ⁴⁷ Церковь и народ. - 1906. - №0. - С. 6-7.
- ⁴⁸ ЦДІА України у Києві, ф. 442, оп. 861, спр. 147, арк. 1, 3, 11; ф. 127, оп. 779, спр. 75, арк. 1, 5.
- ⁴⁹ Державний архів Дніпропетровської області, ф. 11, оп. 1, спр. 512, арк. 63, 111.
- ⁵⁰ Подолия. – 1910. – 28 июля.
- ⁵¹ Вера и разум. - 1900. - №3. - С. 658.
- ⁵² ЦДІА України в Києві, ф. 127, оп. 1003, спр. 135, арк. 17- 18.
- ⁵³ Черниговский церковно-общественный вестник. – 1916. – 7–9 октября.
- ⁵⁴ Див.: Б е р д я е в Н. Судьба России... С. 141.
- ⁵⁵ Вера и разум. – 1900. - №1. - С. 590-591.
- ⁵⁶ Руслан. - 1902. - 15(27) червня.

Львівський церковний собор 1946 р.

- ⁷⁷ Почаевские известия. — 1908. — 4 апреля.
- ⁷⁸ Подольские епархиальные ведомости. — 1900. — 22 января.
- ⁷⁹ Свобода и право. — 1906. — 15 февраля.
- ⁸⁰ ЦГИАР в Петербурге, ф. 796, оп. 442, д. 2201, л. 18.
- ⁸¹ Підраховано за даними: Всеподданнейший отчет Обер-Прокурора... за 1910 г. - СПб., 1913. — Приложения. — С. 46–53.
- ⁸² Z prawosławia na katolicyzm // Lud Boży. — 1911. — Діа 19 pazdzienska.
- ⁸³ ЦГИАР в Петербурге, ф. 796, оп. 442, д. 2201, л. 20, 21, 28.
- ⁸⁴ Всеподданнейший отчет Обер-Прокурора... за 1905– 1907 гг. — С. 29.

О. І. УТКІН (Київ)

Львівський церковний собор 1946 р. в контексті тогочасних політичних реалій

Сутність і значення Львівського церковного собору 1946 р., як і Брестської (Берестейської) церковної унії 1596 р., мають багатоплановий характер. Оцінку цим історичним подіям давати важко і складно, оскільки вони були неординарні, суперечливі і неоднозначні у соціальному, економічному, політичному, духовному житті нації.

Щоб всебічно проаналізувати такої ваги подію, як Львівський церковний собор, необхідно вивчити її в різних аспектах. По-перше, слід достовірно встановити, як готувалася ця подія, використовуючи існуючі дослідження, відомі і маловідомі архівні матеріали, що з'явилися в роки Великої Вітчизняної війни та післявоєнний період. Оскільки рішення Львівського церковного собору були своєрідним виявом внутрішньої і зовнішньої політики СРСР, їх відлуння докотилося до Румунії, Чехословаччини, де також була ліквідована уніатська церква, і сприяло погіршенню відносин з Ватиканом, штовхало католицизм на активну участь в антикомуністичних акціях. Вивчення такого взаємозв'язку важливе для з'ясування як подій минулого, так і сучасності, бо історія України не замикається у межах її території, Україна — складова частина Європи не лише географічне, а й духовно.

По-друге, дослідження фактів, явищ, обставин, подій, виявлення інтересів осіб, груп, які втілювали певні задуми в життя, розстановки соціально-політичних сил, реальних можливостей церкви передбачає розкриття та оцінку кінцевого результату рішень Львівського собору, їх взаємозв'язку з різними внутрішніми та зовнішніми чинниками. Висвітлення цього аспекту проблеми і саме такий підхід до неї зумовлені загрозою тенденційності висновків деяких дослідників, пов'язаних з їх конфесійною приналежністю. В той же час об'єктивний підхід до вказаної події спроможний показати її місце у цілісній картині історії народу, як елементу глобального розвитку — не лише церковних структур, а й політичного, економічного, культурного.

По-третє, визначення ролі постанов Львівського церковного собору на основі достовірних історичних знань буде неповним, якщо ігноруватиметься свідомо чи несвідомо їх духовний зміст, спрямованість людських задумів на формування і утвердження національного менталітету, відновлення обрядів, традицій та звичаїв народу, розвиток його науки і культури. Однак і в такому підході криється певна можливість відійти від об'єктивних історичних реалій і зробити суб'єктивні висновки. Наукова оцінка подій важлива і для майбутнього, оскільки вивчення історії передбачає формування громадянина, запобігання всьому негативному, що було в минулому, -- мотивації, плани, форми і методи діяльності, які не виправдали себе і непридатні й для сучасних

умов. Ігнорування уроків минулого, як і його сліпе копіювання приречені на невдачу.

У науковому дослідженні, присвяченому вивченню Львівського церковного собору, доцільно висвітлити вищеназвані три аспекти.

Аналіз фактів, явищ суспільно-політичного та церковного життя свідчить, що в 1930—1940 рр. визрівали об'єктивні умови суттєвих змін у політиці та діяльності греко-католицької церкви на західноукраїнських землях. Можливість таких перемін крилась у складній воєнно-політичній обстановці в Європі. Наближалася світова війна, в яку втягуватися, зокрема, Польща, Чехословаччина, Румунія, Угорщина, що мали певне відношення до західноукраїнського регіону, а також Німеччина та СРСР. Політизація греко-католицизму, його тісні зв'язки з правлячими режимами, бойовитість, активна участь у "хрестовому поході проти комунізму" не імпонували частині уніатського і православного духовенства та мирян, лівим партіям та організаціям Західної України, керівництву Радянського Союзу. В захопленні церкви політичною діяльністю вони вбачали нехтування нею своїх основних функцій духовно-релігійного характеру.

Тим силам з греко-католицького і православного середовища, що критикувати позицію ієрархів уніатства, своєрідним стимулом* для активізації своїх дій стали поразка фашистської Німеччини у війні, притягнення до судової відповідальності митрополита Й. Сліпого, єпископів М. Чарнецького, М. Будки, Г. Хомишина, І. Лятишевського. В умовах жорстоких репресій на західноукраїнських землях, переслідують уніатського духовенства, осіб, які в роки війни співробітничали з окупаційними німецькими органами влади, підтримували ОУН— УПА та організовану останніми підпільну боротьбу або були лояльними до них, 28 травня 1945 р. у Львові виникла Ініціативна група по возз'єднанню греко-католицизму з православ'ям, її очолив відомий богослов, настоятель Преображенської церкви у Львові, представник Львівської єпархії Гавриїл Костельник — людина неординарна, вдумливий науковець, далекоглядний політик¹. До складу Ініціативної групи входили Михайл Мельник - настоятель церкви у Нижанковичах, генеральний вікарій Перемишлянської єпархії Дрогобицької області, представник Перемишлянської єпархії, а також Антоній Пельвецький — настоятель церкви в Копичинцях, декан Гусятинського деканату, представник Станіславської єпархії. Рада Народних Комісарів України у травні 1945 р. визнала Ініціативну групу як адміністративно-церковну владу греко-католиків і дозволила їй провести церковний собор, різні підготовчі заходи до нього серед мирян і духовенства. Фактично владні структури долю греко-католицької церкви вже вирішили, ає аналогічне рішення повинен був прийняти церковний собор, аргументацію, висновки і постанови для нього готувала Ініціативна група.

Вона розгорнула широку підготовчу роботу до собору, закликала священнослужителів та церковнослужителів вступати до новостворюваної організації, щоб переконати клір і віруючих у "правильності нашого шляху, щоб не було зайвої боротьби і зайвих жертв" . У "Зверненні Ініціативної групи по возз'єднанню Греко-католицької церкви з Руською православною церквою" зазначалося, що в процесі підготовки до собору духовенство при осмисленні епохальних змін не повинно піддаватися впливу емоцій, бо у вирішальних ситуаціях "емоції — кепський порадишник", у таких справах слід керуватися "холодним розумом". Пропагандистською кампанією з цього приводу передбачалося роз'яснення віруючим і невіруючим, що "унія в історичному минулому — це символ упадку нашого народу, символ чужинецького поневолення", "унія в давній Польщі стала найуспішнішим і найдійовішим засобом для розбиття нашого (і білоруського) народу, а потім його латинізування й полонізування"³.

З односторонньою оцінкою, яку дала унії Ініціативна група на чолі з Г. Костельником, збігаються думки щодо сутності союзу католицизму і православ'я, висловлені митрополитом Іларіоном (Огієнко). Глибоко знаючи історію церкви в Україні, роль церкви у суспільному процесі, він зробив ряд ґрунтовних досліджень, присвячених діяльності греко-католицької церкви в нашій країні. Зокрема, у статті "Наслідки Берестейської унії в буденному житті України" він підкреслював, що унія була смертельним засобом "винародовлення українців й обернення їх на поляків", розколу українців за конфесійними ознаками. Страшним було й те, писав митрополит Іларіон, що "через унію український народ утратив майже всю свою інтелігенцію, велику й дрібну, вона змушена була переходити на римо-католицизм й цуратися свого українського народу, стаючи поляками. Число тих зрадників з українського панства було надзвичайно велике"⁴.

Сприйняття Берестейської унії як релігійної події він називав найбільшою помилкою, оскільки її наслідки давно вийшли за межі релігії і широко розлилися липкою отрутою по всій Україні, глибоко позначилися на всьому її житті, вони вбили Україну не тільки духовно, а й фізично. Він писав, що унія викохана в Україні сотні тисяч перевертнів-поляків, які катували її безперестанно; це вони "обертали наш рідний край у темне пекло"⁵. Берестейська унія, зазначав митрополит Іларіон, була унією "п'яти єпископів, яких підтримав польський уряд, а весь наш народ... за унією не пішов, і вся Західна Україна в душі своїй довго зоставалася православною"⁶.

Водночас прихильники православ'я підкреслювали, що проти православної церкви систематично воював Рим, що кращі сторінки історії українського народу пов'язані з православ'ям. "Вся українська історія творилася православними руками", — писав митрополит Іларіон у статті "Книга нашого буття на чужині"⁷. "Православ'я - корінь України: усохне він, то всохне вся Україна"⁸, "хто цурається православ'я, той цурається української історії"⁹, — робив він висновок.

В оцінках ролі уніатства й православ'я в Україні, даних українським вченим, православним митрополитом Іларіоном, домінує критичне сприйняття реалій історії, з ними можна не погоджуватися в якихось аспектах, але не можна заперечувати, що свої висновки він робив на основі аналізу багатьох досліджень та архівних документів.

Переорієнтацію масової свідомості на православ'я і ліквідацію греко-католицизму Ініціативна група вважала першочерговим і важким завданням, бо "вплив римського виховання та дисципліни був ще дуже великим", особливо серед людей старшого віку і молодого духовенства, яке нещодавно закінчило духовні навчальні заклади й емоційно захищало католицизм -- "їх емоції брали "верх над здоровим і тверезим розумом"¹⁰.

При підготовці до церковного собору було видано працю доктора богослов'я Г. Костельника "Апостол Петро і римські папи, або догматичні підстави папства", а також різноманітні документи, в яких висвітлювалася історія та сутність греко-католицизму; поширюватися критичні думки щодо ролі церковної унії в житті українців, висловлені М. Грушевським у праці "Розвідки про церковні відносини на Україні-Руси XVI—XVIII вв."¹¹ а також В. Антоновичем у дослідженні "Що принесла Україні унія?"¹². Про зміст праці В. Антоновича свідчать назви її розділів: "Уся Україна проти унії. Насильне запровадження унії", "Польсько-уніатський наступ на православ'я. Польська влада конче постановила запровадити унію на Правобережжі", "Унія без маски". За своєю спрямованістю у пропагандистській кампанії виділялася одностороння інформація радянських засобів комунікації, що зосереджували увагу людей на політичній діяльності греко-католицької церкви, тісній співпраці її

ієрархів з політичними режимами Австро-Угорщини, Польщі, фашистської Німеччини, українськими націоналістичними і військовими формуваннями, а також на різних акціях греко-католицького духовенства по клерикалізації суспільного життя в Західній Україні. Такого роду статті, інші матеріали та документи друкувалися в офіційних виданнях України, у працях Я. Галана, С. Тудора та інших авторів.

У цілому ж зміст цих матеріалів, їх спрямованість мали тенденційний і односторонній характер — деякі важливі події та факти замовчувалися, на інших же концентрувалась особлива увага, давалась їм негативна або ж позитивна оцінка, що значною мірою виділяло політичні аспекти в діяльності уніатства, формувало певні переконання людей і підводило їх до сприйняття відповідної системи цінностей. Але в цій системі не знаходилося місця для релігії і церкви. Сама ж церква зуміла знайти своє місце у суспільстві, не поступившись віровченням, не обманюючи ні віруючих, ні державу. Ставши незалежним добровільним товариством однодумців, зосередивши увагу в основному на виконанні своїх релігійних функцій, церква відшукала серед власних духовних цінностей ідеали, співзвучні соціалізму, зайняла лояльні позиції щодо внутрішньої і зовнішньої політики країни, проявила солідарність з програмними положеннями суспільства, які втілювали в життя і віруючі.

Для проведення греко-католицького церковного собору необхідно було мати єпископів, які в той період перебували в ув'язненні. Тому представники Ініціативної групи виїхали в Київ і 22 лютого 1946 р. вчинили акт приєднання до православної церкви всієї делегації. Це відбулося під час літургії, яку проводив православний митрополит київський і галицький Іоанн, екзарх усієї України. 24 і 25 лютого 1946 р. у кафедральному Володимирському соборі відбулася хіротонія єпископів Антонія Пельвецького для Станіславської православної єпархії і Михаїла Мельника для Самбірсько-Дрогобицької єпархії; львівським єпископом запишає Макарій, який мав титул єпископа львівського і тернопільського. Отже, православна церква отримала повноцінну ієрархію. Заходи по підготовці собору, його проведенню, охороні, створенню необхідних умов для проживання і роботи делегатів та гостей собору контролювали місцеві органи шіади, адміноргани, уповноважені Ради в справах Руської православної церкви в західних областях України. Всебічну інформацію про хід возз'єднання церков для уряду України готував П. Ходченко — уповноважений Ради в справах Руської православної церкви при РНК УРСР, його співробітники.

Собор греко-католицької церкви відбувся 8–10 березня 1946 р. в соборі св. Юрія у Львові. Його делегатами стали 2 єпископи, 214 священників, деканів і представників кліру всіх трьох греко-католицьких єпархій та 19 мирян. Із запрошених противників возз'єднання ніхто на собор не прибув. Делегати собору виражали волю 997 із 1270 священників усієї греко-католицької церкви західних областей України (78 %), які самостійно чи під тиском влади подати особисті заяви про бажання вийти з унії та возз'єднатися з православ'ям¹³. Деякі автори називають їїшу кількість усього духовенства Львівської митрополії, проте розходження між нею й вищеназваною незначні. У цілому ж греко-католицька церква в 1943 р. налічувала (з урахуванням Мукачівської та Пряшівської єпархій і Лемківської апостольської адміністрації) 2987 священників¹⁴.

Головував на соборі протопресвітер доктор Гавриїл Костельник. Він же зробив "Доповідь про мотиви возз'єднання греко-католицької церкви з Руською православною церквою", в якій підкреслив, що папство систематично використовувало церковну унію для поглинення православ'я, бо "дійсно католицьку церкву римські папи розбили, порвали зв'язок з усіма східними церквами, щоб вільно розвиватися за своєю схемою: папа — монарх у церкві і загальний надцар у світі. Римська церква має під ноги

взяти всі інші церкви" ¹⁵. Уже в I тисячолітті Римська церква і Грецька церква жили у безперервному антагонізмі, папи знищили останню в давній Моравії, Паннонії, Південній Італії і навіть Царгороді за допомогою хрестоносців у 1204 р. Тактика нищення православ'я була завжди однаковою, говорив Г. Костельник, — "де папи не могли знищити Грецької церкви задля політичних умов, там вони пропагували чи насаджували унію. Коли ж досягнули всю владу над уніатами, то цілком нищили грецький тип церкви, а насаджували своє латинство" ¹⁶. Так само антикатолицькими були й виступи делегатів собору.

Одним із мотивів розриву з Римом, зазначав доповідач, було те, що українці надіялись на допомогу унії, але "унія внесла кривавий роздор в нашому суспільстві, стала засобом знищення його", а від повної полонізації і латинізації православних врятувала Росія. Тому прагнення українців до православ'я є закономірним, оскільки православ'я є історичною вірою слов'ян, а слов'яни — спадкоємці християнської віри й культури греків. "Хочемо, — наголошував він, — щоб наше релігійне серце було не в Римі, який нам нічого не дав, який навіть для нас, уніатів, був мачухою, а щоб воно було в Києві, який є матір'ю всієї Русі, а також у Москві, яка є столицею і оборонною силою всієї Русі і всіх слов'ян" ¹⁷.

У тих умовах Г. Костельник не зміг точно оцінити всі негативні наслідки приєднання українського православ'я до Московської патріархії. Важливим мотивом возз'єднання греко-католиків і православних, на його думку, було критичне ставлення римської курії до діяльності уніатської церкви в Галичині, прагнення її ліквідувати і створити в тій же самій державі, на тій же території -- "нову унію". Останнім мотивом необхідності розриву з католицизмом Г. Костельник вважав відхід пап від догматів первісного християнства — запровадження догмату про божественний примат і непогрішимість папи, що суперечило канонам, установкам Ісуса Христа, який "навчав апостолів братерства, а не монархічних прерогатив" ¹⁸. Розходженням з православною церквою став догмат про "Філіокве" — вчення про те, що святий дух походить не тільки від Отця, а й від Сина. Були названі й інші догматичні суперечності.

Одноставно прийняте Львівським церковним собором рішення, виходячи з історичної та ідеологічно-богословської точок зору, передбачало анулювання постанови Брестської унії 1596 р. і відхід від католицизму, повернення до православ'я і возз'єднання з Руською православною церквою. Навколо цього рішення, його релігійно-церковних та політичних наслідків, церковно-канонічної правомірності і досі точаться гострі дискусії. Православні богослови, ієрархи, деякі світські дослідники вважають їх канонічними, відповідними встановленим церковним канонам ¹⁹. Що ж до католиків і греко-католиків, то вони повністю заперечують це і не визнають рішення Львівського церковного собору ²⁰.

Ситуація повторюється, нагадуючи аналогічний хід подій, пов'язаних з проведенням Брестської церковної унії, де на церковному зібранні долю православної церкви вирішували світські особи, ієрархи католицизму та висвячені останніми єпископи новостворюваної уніатської церкви при відсутності вищого православного духовенства. Прийняті Брестським церковним собором рішення католики і греко-католики називають канонічними, а православні їх не визнають. Це ж трапилося й на Львівському церковному соборі 1946 р., на якому керували православні ієрархи і не було греко-католицьких. Враховуючи все це, багато дослідників вважають, що Брестський і Львівський церковні собори були проведені з суттєвим порушенням канонів церкви, тиском на церкву зовнішньополітичних сил і досягненням їх задумів, а тому називають прийняті ними постанови неправомірними ²¹.

Ліквідація греко-католицької церкви у Галичині та Закарпатті (1949 р.) отримала міжнародний резонанс. Цю акцію засудив Ватикан, ряд світських міжнародних організацій, політичних і громадських діячів країн Заходу, які вбачали у ній політичний акт і вимагали від СРСР не порушувати прав людини і відновити уніатство. У 80-х роках про це говорили президенти США Р. Рейган і Д. Буш. Захищаючи релігію, західні інституції виходили з того, що вона є суттєвим фактором суспільного життя і формування свідомості, на яку впливає сплав політичних, правових, моральних та інших ідей і поглядів. У суспільстві панували погляди і переконання, що домінували у свідомості, а релігійні ідеї підпорядковувати своєму впливу багато раціональних (політичних, моральних, естетичних) елементів свідомості. Так, за допомогою найпоширенішої релігійної форми свідомості формувалися й політичні положення, зокрема уявлення про СРСР, як "країну найбільшого зла".

Що ж являла собою ліквідована греко-католицька (уніатська, з'єднана руська) церква? Офіційно проголосив її створення Брестський церковний собор. Спричинили до цього занепад православ'я, пошуки шляхів єднання церков на основі союзу православ'я і католицизму; не останню роль відіграли політичні та соціальні мотиви, намагання керівництва феодальної Польщі окатоличити всі нації, що проживати в межах держави, згуртувати їх навколо польської державності і римо-католицької церкви, західної культури. У трагічній ситуації на Україні в кінці XVI ст. православ'я було поставлене перед вибором: продовжувати боротьбу за існування в оточенні римо-католицької церкви, знаючи, що вижити дуже важко, а народові загрожує окатоличення й колонізація, чи створити унію з Римом і зберегти православно-візантійський обряд, національну самобутність, змінивши залежність від Константинопольського патріарха на папство. У ті роки церква вирішувала діл ему: рятувати конфесію, жертвуючи національною самобутністю народу, чи рятувати національну самобутність, реформуючи конфесію.

Запровадження унії в життя не було безпроблемним, а створення церковних громад затягнулось аж до початку XVIII ст. Унія, ставши у відповідних умовах історичною необхідністю, сприймалась українцями неоднозначно, бо порушувала традиційні принципи релігійно-церковного життя, сформовані протягом століть певні уявлення та стереотипи, і породжувала своїх героїв та мучеників. Поряд з переконанням греко-католицькі місіонери, духовенство використовувати такі прийоми, як надання тим, хто приймав уніатство, певних пільг, а для тих, хто відмовлявся від унії, застосовувалися погрози і насилля. Проти таких методів впровадження уніатства на Україні рішуче виступали міські низи - "холопи, шевці, сідельники і кожум'яки", козаки та селяни. Протестом проти уніатського насилля було вбивство у Києві намісника греко-католицького митрополита А. Грековича (1618 р.), згодом — полоцького єпископа Й. Кунцевича (1622 р.). Звертаючись у 1622 р. до останнього, канцлер Речі Посполитої Л. Сапега говорив про обурення народу, який згоден "краще прийняти турецьке підданство, ніж терпіти такі утиски своєї віри і благочестя", а це здатне "запалити ті небезпечні іскри, які всім нам погрожують згубною і нищівною пожежею. Якщо, борони Боже, вітчизна наша потрясється (ви своєю суворістю промощуєте до цього шлях), що тоді буде з нашою унією?"²³

Проти насильного запровадження уніатства виступав Б. Хмельницький, який у листі до польського короля Яна Казимира від 20 листопада 1648 р. писав: "Щоб наша віра грецька в цілості перебуваїа, як раніше, щоб імені унії не було, тільки римський і грецький закон.., єзуїтів і шкіл єзуїтських у Києві щоб не було"²³. Ці ж положення він відстоював і в переговорах з польськими послами²⁴. У тексті Зборівської угоди (1649 р.) підкреслювалося, що в Київському, Чернігівському,

Брацлавському воєводствах езуїти не мали права діяти — їм заборонялося відкривати католицькі школи, колегії, наVERTати православних у свою релігію тощо.

Релігійні утиски не принесли користі ні українському, ні польському народам. На українських землях, що відійшли до складу Росії, під тиском православ'я, владних структур більшість уніатських громад і монастирів було ліквідовано у Литві, Білорусії, на Волині (в 1839 р.) та на Холмщині (в 1875 р.), де духовенство і віруючі прийняли православ'я. Були випадки, коли уніати самі переходили в православ'я. Так, у 1928 р. греко-католики з 20 сіл Гішчини прийняли православ'я, в 1933 р. з унії до православ'я повернулося 25 тис. осіб, які мали 27 парафій з 40 храмами²⁵.

Відчуваючи несправедливість політики щодо українців з боку окупаційних режимів, греко-католицька церква завжди виступала за самостійну українську державу і всіляко підтримувала національно-визвольний рух, зокрема українські військові формування ОУН— УПА, дивізію "Галичина", караїльні батальйони "Роланд" і "Нахтігаль". Орієнтацію ієрархів уніатства на фашизм теоретично обґрунтував історик Я. Левицький у праці "Історія церкви", виходячи з того, що фашизм завжди підтримував релігію і церкву, визнавав незаєжність Ватикану, державну стабільність і є заклитим ворогом комунізму. Проте, як засвідчив розвиток подій, політика сприяння німецько-фашистській владі, всебічна участь у формуванні дивізії "Галичина" і виступи проти Червоної Армії з метою створити за допомогою Німеччини незалежну Українську державу була помилковою.

Митрополит А. Шептицький, керуючи греко-католицькою церквою у складний період кардинальних політичних і соціальних перемін у житті українського народу, багато зробив як для нації, так і для церкви в цілому, хоч і зазнавав при цьому "злоби російських завойовників і лютої ненависті фашистів та комуністів. Не раз бракувало довір'я від своїх, бракувало жертвовної допомоги і підтримки однодумців і найближчого оточення"²⁶. Важливі аспекти життєдіяльності митрополита розкрито в дослідженнях останніх років²⁷. Будучи щирим патріотом України, вважаючи політику, розроблену ієрархами церкви, правильною, вигідною для українського народу, митрополит А. Шептицький у вересні 1941 р. вітав Гітлера - - "непереможного полководця незрівнянної і славної німецької армії" з приводу оволодіння столицею України і новими можливостями "викорінення большевизму"²⁸, а в 1944 р. митрополит направив телеграму Сталіну -- визволителю українського народу від німецько-фашистських загарбників. Ієрархи уніатства не дуже раділи від перемог Червоної Армії чи встановлення Радянської влади на західноукраїнських землях у 40-х роках. Проте А. Шептицький та Й. Сліпий неодноразово висловлювала свою радість і вдячність Радянській владі за надану греко-католикам можливість вільно відправляти релігійні культи відповідно до їх звичаїв та традицій²⁹. Невиважена політика єпископату, кардинальна зміна її орієнтирів привели церкву до загибелі, звинувачення її служителів у державній зраді, їх масового покарання, незважаючи на характер злочину або ж його відсутність.

Проводячи політику захисту національних інтересів українців, ієрархи греко-католицької церкви публічно виступили проти "пацифікації" (упокорення) українського населення, нищення православних церков і утисків православ'я. А. Шептицький звернувся до Гітлера і Гімmlера з проханням спинити масове вбивство євреїв і написав пастирське послання до народу "Не вбивай, не вбий!". В роки війни він закликав припинити українсько-польські сутички, ворожнечу між бандерівцями і мельниківцями, а воїнів УПА -- не здійснювати ніяких диверсій проти німецької армії. Аналізуючи людиноненависницьку політику німецького фашизму, засуджуючи його, митрополит А. Шептицький передбачав

загибель "гітлерівського рейху і расового германізму". Заяви та дії керівництва церкви, розвиваючи соціально-політичну програму греко-католицизму, показували сутність українського миролюбства і християнського патріотизму.

Греко-католицька церква істотно впливала на зміст і форми культурно-історичного процесу в Галичині. Але цей вплив не був однозначним і не означав, що греко-католицизм Галичини, невеликої частини України, зберіг усе українство. Уніатство у Західній Україні не було домінуючою конфесією. До збереження й розвитку українства, його культури значною мірою причетні православні Східної України, Буковини, Південної Бессарабії, східної і західної української діаспори. Греко-католицька церква підтримує морально і матеріально розвиток національної культури - української мови, малярства, традицій та звичок народу, книгодрукування, архітектури, створення недільних шкіл. Для культурно-національного життя Галичини велике значення мали Львівська греко-католицька духовна семінарія та академія, культурноосвітні товариства, просвітницька діяльність М. Шашкевича, Я. Головацького, І. Вагілевича та інших. Греко-католицизм став важливою складовою частиною духовності галицьких українців.

Однак прагнення уніатського духовенства встановити контроль за діями мирян, цензуру над їх культурно-духовними уподобаннями суперечили демократії, гальмувати розвиток національної культури і перешкоджали вільному поширенню інформації, кращих творів світового письменства. На зразок католицького "Індексу заборонених книг", в якому містилося близько 8 тис. назв, у тому числі й творів багатьох українських письменників, Львівський митрополичий ординаріат видав розпорядження "Про читання злих книжок". Він зобов'язував духовенство повідомляти ординаріат про всі "злі книжки", які читають віруючі. До списку книг, "непридатних для читання", були включені, зокрема, твори Ж. Верна, Я. Гашека, Г. Гейне, В. Гюго, Д. Дефо, Т. Драйзера, М. Твена, Г. Флобера, М. Гоголя, М. Горького, Л. Толстого, І. Тургенева, А. Чехова, О. Вишні, І. Ле, П. Тичини та інших. До "злих" або "сумнівних" було віднесено ряд творів П. Мирного, М. Коцюбинського, Л. Українки, А. Тесленка, Л. Мартовича, В. Стефаніка, М. Черемшини, О. Кобилянської, О. Маковея.

Втручання греко-католицької церкви у духовно-культурне життя її ієрархи пояснювали необхідністю виховувати "справжнього українця", а також турботою про долю нації. Вони виходили з того, що релігія, яка існує в національному середовищі, властива певна система організації духовного життя. Формуванням такого способу духовного життя, передачею його досвіду і займається церква. Розвиваючи ідею нерозривного зв'язку людини з культурою, вона сприяла утвердженню морально-політичного пріоритету церкви у суспільстві. Культивування християнських цінностей видавалося за окультурення народів, євангелізація ототожнювалася з поширенням культури. Християнська культура розглядалася як елемент оновлення духовного буття, його психології, світогляду, гуманізації людських відносин.

Клерикалізація суспільно-політичного життя Західної України проявлялася у створенні клерикальних партій. Серед них — Українська християнська організація, Українська католицька народна партія. Митрополит А. Шептицький організував партію "Український католицький союз", а станіславський єпископ Г. Хомишин — партію "Українська народна обнова". Львівський воевода Грабовський у донесенні в МВС Польщі характеризував А. Шептицького "більше політиком, ніж священиком і єпископом"³⁰. Греко-католицьке духовенство керувало партією "Католицька акція української молоді". Церковні ієрархи вважали, що тільки релігія може бути "єдиною доброю філософською основою для теорії і практики українського націоналізму", його політики.

Розкриваючи суть взаємозв'язку релігії і націоналізму, священник М. Конрад зауважував, що для досягнення національно-політичної і державної мети націоналізмові необхідне насилля. Він писав: "Сучасний католицький і націоналістичний рух є новітнім хрестоносним походом — в католицизмі з гаслом: "Вірую! Так хоче Бог!", — а в націоналізмі з гаслом: "Хочу! Сполука релігійного епосу з національним пафосом — це непоборима сила! Меч і хрест — ось надія народів і людства на нове краще" ^{*1}. "Християнський націоналізм", що втілювався в практиці ОУН, був саме таким поєднанням теорії й практики націоналізму із засадами християнської етики і метафізики.

Греко-католицька церква разом зі світськими формуваннями сприяла збереженню національної самобутності українців, виступаючи в Галичині інтегруючою силою. Вона використовувала різні засоби з політичною метою для освячення соціальних інститутів, захисту інтересів церкви і релігійних цінностей в суспільстві. Розкриваючи соціально-політичну і світоглядну сутність релігії, національної самосвідомості, церква розглядала форму взаємозв'язку релігії і політики, акції релігійних організацій як філантропічну діяльність церковних формувань, як популяризацію історії українського народу, історії українських церков. Національна релігія українців протиставлялася "чужій вірі" — руському православ'ю, протестантизму, що вело до нагнітання релігійної ворожнечі, міжцерковних і міжконфесійних конфліктів, розростання церковної кризи.

Одна з таких церковних криз і пов'язана з Львівським церковним собором, ліквідацією уніатської церкви, переорієнтацією на православ'я значної частини населення України і лояльністю щодо нової влади. З цієї релігійної кризи випливають певні уроки. Вони полягають у тому, що політизація міжцерковних відносин, односторонні адміністративні рішення, політичні маніпуляції віруючими, хоч і задовольняли амбіції якихось груп, підтриманих органами влади, несли в майбутньому тривалі трагедії для народу. Церковні кризи в Україні були викликані не релігійними причинами (занепадом церкви чи релігійним реформаторством), а переважно діями світської влади. Пануючі верстви суспільства, вдаючись до певних політичних переорієнтацій, намагалися пристосувати до них і церкву. В зв'язку з цим ламалися церковні структури, зіштовхувалися різні групи віруючих чи конфесій, непокірні піддавалися жорстоким репресіям. Церква, як відомо, зазнавала утисків не лише за радянської, а й за княжої і царської влади.

Проведення та рішення Львівського церковного собору свідчать про недосконалість державно-церковної політики, в результаті якої сформувалася греко-католицька "катакомбна церква", її легалізація в 1989 р. призвела до конфліктів з православ'ям. Боротьба між ними точиться за культове майно, віруючих і сфери впливу. Характерно, що митрополит А. Шептицький передбачав можливість конфліктів між православними й уніатами, підкреслюючи, що роз'єднання українців за конфесійними ознаками "доведе нарід до повної руїни, якщо представники українських церков не знайдуть способу поєднання" ³². І тут автор мав рацію, бо сучасні міжконфесійні конфлікти гостріші, ніж конфлікти в цілому у суспільстві. Міжцерковні протистояння посилюються втручанням у них різних політичних сил з метою реалізації своєї політичної мети, відсутністю культури міжконфесійного спілкування, нетолерантним ставленням до чужої думки і поглядів. Культура взаємин формується й проявляється в процесі комунікації індивідів або ж груп індивідів на матеріально-практичному, духовно-інформаційному і практично-духовному рівнях. Зміст індивідуального "Я" чи групового "МИ" конкретно розкривається через ставлення до інших "Я" чи "МИ".

В умовах суспільного, політичного, релігійного протистояння, різних світоглядних позицій, захисту інтересів певних церков для життєдіяльності індивідів потрібна терпимість. Міжконфесійна нетерпимість

живиться стереотипами, сформованими у сфері релігійної свідомості. Істина ж пізнається не на шляху нетерпимості й насилля, а на шляху свободи і совісті. Самі ж богослови підкреслюють, що практично не існує віровчення, вільного від релігійної нетерпимості, бо жодна з церков не відмовляється від заперечення, а то й переслідування інших вчень. Це стосується і греко-католицизму, прихильники якого нерідко влаштовували диспути, видавали брошури, "розбивали" доводи "схизматиків" — православних і протестантів, і стверджували правильність католицизму³³. Своєрідним джерелом православно-католицьких дискусій була полемічна література XVI—XVII ст.³⁴

У вступі до праці Г. Дворянина "Наука сектантів і католицька церква" підкреслюється, що вивчення протестантського віровчення сприятиме поверненню до католицизму тих, "що від віри відпали", сектантів названо слугами диявола, у яких відсутні прикмети доброго християнина. Недоброзичливе ставлення до сектантів пропагував греко-католицький митрополичий ординаріат. В одному з його роз'яснень зазначалося, що сектантство "не тільки релігійна ересь, але також і розбивачель духовних сил нації"³⁵.

Саме про відсутність терпимості, культури загальнолюдського спілкування і свідчать непоодинокі прикрі випадки в сучасних взаємовідносинах греко-католицької і православної церков в Україні. Міжконфесійні конфлікти ведуть до загибелі євангельського духу в релігійному середовищі. Непорозуміння і суперництво церков, використання в ньому протизаконних прийомів і насилля заперечують християнські заповіді і підривають моральний авторитет церкви, фактичні дії якої в цьому питанні не поступаються діяльності деяких світських політичних формувань.

Керівництво греко-католицьких епархій в Україні забороняє духовенству займатися політичною діяльністю, бути депутатами різних Рад. Служителі ж культу зарубіжних уніатських структур часто беруть участь у різних політичних акціях. Навіть створення греко-католицького патріархату обґрунтовувалося в числі інших і політичними причинами. Духовенство по-своєму трактує вказівку Ватикану про те, що "всюди, де б не знаходилась людина, там повинна бути і церква. І вона не може погодитися зі спробами обмежити її лише одною, а саме релігійною сферою. Зрозуміло, що церква не є ні політичною, ні економічною силою, вона — релігійний інститут. Однак це не означає, що церква повинна займатися виключно релігією. Це означає лише те, що коли церква висловлюється з питань світського життя, то вона повинна робити це в релігійній формі"³⁶. Аналізуючи події минулого, пов'язані з тісними зв'язками церкви з правлячими режимами буржуазної чи соціалістичної орієнтації, римська курія застерігала єпископат від таких акцій, мотивуючи це тим, що органи влади можуть проводити непопулярну, шкідливу для народу політику, використовуючи при цьому аморальні прийоми, а зміст політики, її спрямованість може різко змінюватись, тоді як релігія вічна, пропагує вічні, загальнолюдські цінності.

Ієрархи церкви не завжди враховували те, що відокремлення церкви від держави — велике благо. Тільки в таких умовах церква не несе ніякої відповідальності за кризи, соціальні, національні і військові конфлікти. Духовенство і миряни, які сприймали церкву як політичну силу, підривали і дезорієнтували церковне життя, тому що для задоволення релігійно-духовних потреб віруючим необхідна церква, а не політична організація. За своїми функціями і призначенням, засобами досягнення мети церква завжди відрізнялась і відрізняється від політичної партії. Головне в її діяльності - задоволення релігійно-духовних потреб віруючих, а не їх політичні задуми. Політизація церкви, як свідчить історія, вела до занепаду церкви, зниження її впливу на людей і формування їх ідеалів.

Не демократичні, не церковні методи вирішення релігійного питання, в тому числі й на Львівському церковному соборі 1946 р., відображати пог-

ляди, що панували тоді в країні, а на релігію в ті роки дивилися як на залишкове явище досоціалістичних формацій, як на альтернативу соціалізму, що протиставляє йому духовні, моральні, політичні цінності та ідеали, релігійність називалася "пережитком минулого" і результатом буржуазного впливу, наявність численних груп віруючих — "прикрою помилкою історії", наслідком недостатньої виховної роботи. У вирішенні релігійних проблем використовувалися застарілі стереотипи (абсолютизація атеїстичного виховання, адміністративно-командні методи секуляризації суспільства, перебільшення тези про "згасання" релігії і неможливість появи "нових релігій"). У державно-церковній політиці класове подавляло загальнодемократичне. Все це стверджувалось у теорії й на практиці, де панував ідеологічний і політичний волюнтаризм.

Антинаукова концепція щодо швидкого відмирання релігії становила ідейну основу законів про релігію і церкву в СРСР. Їх другим недоліком були труднощі правової регламентації атеїзму і релігії. Норми законів про церкву не відповідали соціально-політичним змінам, ідеологічним реаліям, суперечили конституційним положенням і міжнародному праву. Порушення прав і свобод церкви і віруючих, пов'язані з постановою Львівського церковного собору, свідчать про рівень базисних відносин і різних деформацій соціалізму, орієнтації масової свідомості на "знищення віри". Закони про релігію і церкву, що діяли в умовах централізованого управління, відображали рівень суспільної свідомості, ідеологічні та політичні установки того періоду. Адміністративно-командна система, деформувавши право, нормальні методи правового регулювання, знижувала престиж правових норм і сприяла ігноруванню законності. Для законотворчості періоду соціалізму властивим було надання законам спочатку політичного, ідеологічного, виховного значення, а потім уже юридичного. В незалежній Україні повага до прав і законних інтересів віруючих і невіруючих, зміцнення правопорядку — як одного з важливих обов'язків громадянина — стала не лише юридичною, а й політичною і соціальною проблемою, від вирішення якої виграє все населення країни, суспільство в цілому.

Брестська церковна унія, ліквідована рішенням Львівського собору і згодом відтворена в греко-католицизмі в Україні, показує, що унія, як метод і форма об'єднання церков, себе не виправдала. Про це заявили багато православних і католицьких богословів, які стоять на позиціях екуменізму, вбачають у релігійно-християнському об'єднанні і єдності церков благородну справу при умові, коли це буде союз рівноправних формувань³⁷. В дійсності ж вийшло так, що греко-католицизм був включений до складу католицької церкви і в Польщі вважався неповноправним членом цієї спільноти, тобто благородна ідея унії дискредитувала себе, бо втілювалася в життя неадекватними методами. Унія викликала глибоку релігійну кризу в Україні, міжнаціональні і міжконфесійні конфлікти. Говорячи про це протистояння, відомий греко-католицький богослов Любомир Гузар писав: "Чотириста років активного поборювання один одного спричинили в нашому краю таку духовну руїну, що в порівнянні з нею татарське лихоліття — це црашка".

Як Брестська унія, так і Львівський собор — явища нашої історичної пам'яті, фундаменту національної свідомості. Вивчення їх дає зразки соціально значимої поведінки, обґрунтовує санкціоновані суспільством норми, які можуть бути підтримані ним або ж відкинуті. Коли ж в інтерпретації цих та інших проблем перемагає і панує націонал-радикалізм у суспільно-політичній думці, програє нація, народ у цілому. Це стосується і досліджень історико-церковної проблематики, де найвище цінується істина. Одностороннє висвітлення минулого з будь-якими найкращими намірами, без врахування його політичного контексту — це удар по майбутньому. Історію, яка б вона не була, треба знати і пам'ятати, робити з неї уроки і відповідні висновки.

- ¹ К а ш у б а М., М і р ч у к І. Гавриїл Костельник // Берестейська унія 1596–1996. - Л., 1996. - С. 210–214.
- ² Львівський церковний собор. Документи й матеріали 1946–1981. – К., 1984. – С. 45.
- ³ Т а м ж е. – С. 43–44.
- ⁴ Віра й культура. – Вінніпег, 1956. – №. – С. 1.
- ⁵ Т а м ж е. – С. 2.
- ⁶ Віра й культура. – 1953. – №. – С. 6.
- ⁷ Віра й культура. – 1955. – №. – С. 3.
- ⁸ Віра й культура. - 1953. – №. - С. 5.
- ⁹ Віра й культура. – 1955. - №. – С. 3.
- ⁰ Львівський церковний собор. – С. 47.
- ¹ Г р у ш е в с ь к и й М., Л е в и ц ь к и й О. Розвідки про церковні відносини на Україні-Руси XVI-XVIII вв. – Львів, 1900.
- ² А н т о н о в и ч В. Що принесла Україні унія? – Вінніпег, 1991.
- ³ Львівський церковний собор. – С. 97.
- ⁴ Мартирологія українських церков. – Торонто, 1985. – Т. 2. – С. 49–50, 56–57.
- ⁵ Львівський церковний собор. – С. 78.
- ⁶ Т а м ж е. - С. 79.
- ⁷ Т а м ж е. - С. 81.
- ⁸ Т а м ж е.
- ⁹ Див.: Кизя Л., К о в а л е н к о М. Вікова боротьба українського народу проти Ватикану. – К., 1959; В и н т е р Э. Политика Ватикана в отношении СССР. 1917–1968. - М., 1977; Правда про унію. Документи і матеріали. – Львів, 1981; Послання Патріарха Московського і всієї Русі Пимена; Промова митрополита Львівського і Тернопільського Николая // Львівський церковний собор. Документи й матеріали 1946–1981. – К., 1984; Б о л д и ж а р М. М. Уніатство, правда історії та вигадки фальсифікаторів. – Львів, 1988.
- ⁰ Див.: Америка. – Філадельфія, 1960. -• 7 квітня; Г р и н ь о х І. Знищення української церкви російсько-більшевицьким режимом // Богословія. - - Т. 54. – Рим, 1980; Кардинал Л ю б а ч і в с ь к и й І. Чи справді було хрещення Росії 988 року? - Рим – Мюнхен, 1986; Українське відродження і національна церква. – Львів, 1990; Д а ц ь - к о І. Греко-католицька церква в сучасних умовах // Церква і національне відродження. – К., 1993; Л е н ц и к В. Собор 1946 р. у Львові // Берестейська унія 1596–1996. - Львів, 1996. – С. 120–123; М о н ч а к І. Хто ліквідував греко-католицьку церкву? // Берестейська унія 1596–1996. – Л., 1996. – С. 123–124.
- ¹ Див.: С е р е д а В. Г. Греко-католицизм: історія і сучасність. – К., 1990; К а л і н і н Ю. А., Х а р ь к о в щ е н к о Є. А. – Релігієзнавство. – К., 1995.
- ² Г а л а н Я. Твори. В 4-х т. - К., 1977. - Т. 2. - С. 455.
- ³ К р и п ' я к е в и ч І. П. Богдан Хмельницький. – К., 1954. – С. 159.
- ⁴ Див.: С о л о в ь е в С. М. История России с древнейших времен. – М., 1961. – С. 547.
- ⁵ Див.: Воскресное чтение. – Варшава. – 1934. – №. – С. 46–47.
- ⁶ Г а й к о в с ь к и й М. Митрополит Андрей Шептицький – честь і окраса церкви і українського народу // Берестейська унія 1596–1996. – Л., 1996. – С. 198.
- ⁷ Б о н д а р і в с ь к и й М. Митрополит Андрей Шептицький – меценат Української археології; Д е р ж н о О. Фотографії Андрея Шептицького та його родини у збірках міста Львова // Берестейська унія 1596–1996. – Л., 1996. – С. 204–210.
- ⁸ Правда про унію. Документи і матеріали. – Львів, 1981. – С. 311.
- ⁹ Див.: Центральний державний історичний архів України в м. Львові (далі – ЦДА України у м. Львові), ф. 201, оп. 4-6, спр. 2752, арк. 5-6, 8-9, 19–21.
- ⁰ Львівський обласний державний архів, ф. 1, оп. 52, спр. 10, арк. 2.
- ¹ К о н р а д М. Націоналізм і католицизм. – Львів, 1934. – С. 29.
- ² Ш е п т и ц ь к и й А. Як будувати рідну хату // Українське відродження і національна церква. – К., 1990. – С. 80.
- ³ Див.: С к а р г а П. Про єдність божої церкви під одним пастирем. – Львів, 1577; Беседи православного священника с униатским о заблуждениях латинян і униатов - греко-католиків. – Ужгород, 1922; П е т р у х і н О. К. Короткий підручник по спросту-ванню штундо-баптизму. – Кременець, 1922; К а р п е в и ч І. Штунда і її блудна нау-ка. – Перемишль, 1932; Дворянин Г. Наука сектантів і католицька церква. – Львів, 1935; Унія і православ'я на західноукраїнських землях. – Львів, 1938.
- ⁴ З а г а й к о П. К. Українські письменники-гюлемісти кінця XVI – початку XVII ст. в боротьбі проти Ватикану і унії. – К., 1957.
- ⁵ Центральний державний історичний архів України в м. Львові, ф. 408, оп. 1, спр. 33, арк. 34.
- ⁶ La Civiltà cattolica. - 1979. - N 3102. - P. 459.
- ⁷ Історія християнської церкви на Україні. Релігієзнавчий довідковий нарис. – К., 1992. – С. 58; Церква і національне відродження. – К., 1993. – С. 131–142; Українська церква між Сходом і Заходом. – К., 1996. – С. 88–95.
- ⁸ Г у з а р Л. У пошуках гармонії // Історичний контекст укладення Берестейської унії і перше поунійне покоління. – Львів, 1995. – С. 5.

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

О. І. СИЧ (Чернівці)

Про викладання історії у вищій школі

Вітчизняна історична наука переживає надзвичайно відповідальний, переломний період свого розвитку, який дехто називає (і небезпідставно) кризовим. Ця криза виявляється в падінні престижу фаху історика, скороченні числа професіоналів, зростанні безробіття в середовищі істориків, зменшенні асигнувань на проведення відповідних досліджень тощо. Однак головне, що історична наука виявилася неспроможною належним чином виконати свої функції: збереження і передачу наступним поколінням соціальних традицій й досвіду людства, функцію історичного передбачення та деякі інші. Водночас слід зазначити, що інтерес широкого громадського загалу до минулого ніскільки не зменшився, і питання полягає в тому, чи здатні сьогодні професійні історики задовольнити цей інтерес.

Усвідомлення кризового стану історичної науки зумовило і прагнення його подолати. Відбуваються — часом суперечливо і навіть болісно — відмова від застарілих уявлень і схем, пошук нових методів дослідження історичних явищ і фактів, переглядаються усталені оцінки, стереотипи і концепції. Відчувається нагальна потреба в оновленні методології історичної науки, зміні традиційних підходів до інтерпретації історичних подій, запровадженні міждисциплінарних дослідницьких методик, які акумулюють досягнення соціології, психології, демографії, антропології, географії тощо, що значно збагатило світову наукову практику.

До речі, про необхідність взаємодії історичної науки з іншими галузями знань історики відомої школи "Анналів" писали ще в міжвоєнний період. На думку одного з фундаторів цього напрямку в історіографії Марка Блока, збагачена цими контактами історія повинна стати головною і синтезуючою наукою про людину. А не менш відомий історик ХХ ст. Арнольд Тойнбі зазначав, що необхідно об'єднати історію і соціальні науки в єдиному розумінні людських справ.

Принагідно зауважимо, що доцільність систематичного, глибокого й всебічного вивчення і засвоєння досвіду й досягнень сучасної зарубіжної історіографії стає дедалі відчутнішою. Умови для цього сьогодні сприятливі, можливості для корисних контактів розширюються, і можна сподіватися на доброзичливу допомогу зарубіжних колег. Наприклад, у березні 1994 р. у Києво-Могилянській академії за ініціативою представників міжнародної організації "Проект цивільної освіти" відбувся семінар на тему "Трансформація історичної освіти в Україні", учасником якого був і автор цих рядків.

Вітчизняним історикам потрібно лише бажання опанувати надбання світової історіографії, а також розуміння, що в наш час їм слід постійно вчитися, щоб уникнути розумового провіщіялізму, бути готовими сприймати нові знання, бо на багатьох напрямках розвитку сучасної історичної науки наше відставання від світового рівня стає дедалі помітнішим. Зокрема, це стосується дослідження проблем менталітету, культури, ролі етнопсихологічних чинників, еволюції соціально-демографічних структур тощо.

Становище в історичній науці позначається і на рівні викладання історії в школах і вузах, де останнім часом панує справжній хаос. За умов глибоких змін, які відбуваються в країнах республіках колишнього Радянського Союзу, особливо гостро постає питання про зміст і спрямованість історичної освіти в середній і вищій школі. У даній замітці викладено деякі міркування автора з цього приводу, які могли б, на його думку, стати предметом для подальшої полеміки.

Твердження про те, що викладання історії сьогодні потребує якісного поліпшення, оновлення й модернізації, навряд чи в когось викличе сумнів або заперечення. Причому мається на увазі не тільки ліквідація так званих "білих плям", відвертих перекручень і т. п., але й більш глибока структурна і концептуальна перебудова самого процесу викладання.

З відомих причин в Україні тривалий час викладали "стерильну", тобто очищену від "небажаних" фактів, порівнянь, суджень, по суті, безпроблемну історію, яка мала моралізаторський характер і була спрямована на механічне засвоєння певного емпіричного матеріалу і догматичних оцінок. Іншими словами, це була "історія без історії", з якої фактично були вилучені аналітичний і критичний елементи, а при поясненні історичних подій, процесів і фактів панували ідеологічні підходи. Останні, до речі, панують і досі, бо відбулася тільки зміна ідеології, тому препарування і відповідне тлумачення історії, яке пристосувало б минуле до потреб сучасності, "успішно" продовжується.

На жаль, ми ще тільки на початку шляху, який веде від декларування завдань викладання історії щодо формування умів і душ підростаючого покоління, набуття ним знань, які сприяють збереженню історичної пам'яті нації, її самосвідомості, до їх дійсної реалізації. Тому так важливо сьогодні, у вельми політизованій атмосфері, утриматися при викладанні історії від непотрібних крайнощів, різких висновків, гіпертрофованих і безапеляційних оцінок.

Протягом тривалого часу в школах і вузах викладали описову історію, точніше історію подій, причому на першому плані і в процесі викладання, і в підручниках, як правило, стояли політичні та економічні проблеми, а, скажімо, питання історії культури, релігії й церкви, менталітету народних мас, становища різних соціальних верств і груп, їх внесок у розвиток суспільства та багато інших аспектів, що належать до сфери, яку можна назвати історією людини і яка, до речі, займає в сучасній світовій історіографії особливо помітне місце, практично не висвітлювались, а якщо і згадувались, то лише як своєрідний придатак, що не відігравав самостійної ролі в історичному процесі.

Таке очевидне зміщення акцентів у бік економіки і політики на шкоду іншим аспектам історичного буття людства було особливо характерне для нової та новітньої історії. На деякі сумні наслідки такого становища правильно вказав А. Я. Гуревич: "Втративши людину в історії, історики разом з тим втратили і свого читача" ¹

Тим часом вищезгадувані історики школи "Анналів" переконливо довели, що вивчення окремої особи не тільки в рамках її політичної поведінки та економічної діяльності, але й в контексті її буденного життя, суб'єктивного світосприймання, проявів соціальної психології дає змогу більш повно і об'єктивно відтворити картину життя людей минулого в усіх її аспектах, краще зрозуміти глибинні процеси і рушійні сили історії. Не випадково перший том фундаментальної праці відомого представника цього напрямку Ф. Броделя названий "Структури повсякденності" ². Зрештою, історичні події, в яких беруть участь люди, визначаються не стільки об'єктивними обставинами, скільки передусім тими "подіями", що відбулися в їх мозку, свідомості, душах під впливом певних обставин, причому цей вплив не завжди має прямий, безпосередній характер. Як слушно зауважив М. Тартаковський, "в описовій іс-

торії епоха розкривається через події, тоді як більш адекватно вона відображається в людях"³.

Тому, на наш погляд, при викладанні історії належну увагу слід приділити повсякденному, приватному життю людини, її буденній свідомості й менталітету, щоб у полі зору була не лише систематизована думка інтелектуалів (письменників, філософів, державних і громадських діячів), але — що не менш важливо — суспільна свідомість "людини з вулиці". Саме цей — соціально-психологічний — ракурс викладання дасть можливість зрозуміти, як прості люди сприймали відомі історичні події, усвідомити механізми людських вчинків, мотиви їх соціальної діяльності. Це актуально ще й тому, що часто з позицій сьогодення їх поведінка, ставлення до певних явищ і подій видаються нам не зовсім зрозумілими і навіть нерозумними, але ми забуваємо, що бачення світу людьми минулого, їх соціально-психологічні реакції здебільшого неадекватні нашим.

Тому істинне призначення історика полягає в тому, щоб зрозуміти своїх предків, а не судити їх (як це, на жаль, часто робиться), "виставляючи оцінки" за їх справи, думки, бажання. Варто пам'ятати слова У. Черчілля: "Якщо сучасне намагається судити минуле, то воно втрачає майбутнє".

Додамо, що вказаний ракурс широко представлений в історичних працях, навчальних посібниках і підручниках, виданих на Заході. Так, серед численних книг, які вийшли там до 200-річного ювілею Французької революції XVIII ст., одна має характерну назву — "Голоси Французької революції", її упорядники -- авторитетний дослідник революції Річард Кобб і директор Центру західноєвропейських досліджень Екзетерського університету (Великобританія) Колін Джонс — у вступі до цієї добре ілюстрованої книги, наголошуючи на важливості свідчень учасників або сучасників революційних подій, пишуть: "Ми використали їх голоси — в листах, щоденниках, газетних статтях, промовах, споминах, віршах"⁴.

В одному з найбільш солідних вузівських підручників з історії західного суспільства (нещодавно вийшло його п'яте видання) кожний розділ містить спеціальний параграф під назвою "Досвіди повсякденного життя". Наприклад, у розділах, присвячених XIX ст., присутні такі сюжети, як міське життя, праця на фабриці, жінки на виробництві, шкільне навчання та ін., у розділах з історії XX ст. — розповіді про кіно, інтербригади під час громадянської війни в Іспанії, біженців, партійні фестивалі⁵.

Викладання політичної та економічної історії обов'язково треба доповнити соціальною історією в широкому значенні цього поняття, що охоплює всю сукупність соціальних відносин. Вивчення відповідного зарубіжного досвіду також може бути корисним. На Заході видано чимало як окремих праць з соціальної історії⁶, так і підручників, в основу яких покладено розгляд саме питань соціальної історії. Так, викладачі Ілійського університету — автори відомого підручника "Історія західного суспільства" у вступі до нього підкреслюють, що зробили соціальну історію центральним елементом своєї праці⁷, приділяючи увагу таким різноманітним темам, як еволюція релігійних вірувань, культури, науки, медицини, розвиток освіти, побуту, права, колективної психології, становище дітей і жінок, їжа, секс, шлюбні відносини та ін.

Саме такі підручники і відповідно зміст викладання історії набувають дедалі більшого поширення в університетах Європи і Америки. Це, в свою чергу, означає, що історія, як правило, викладається як історія суспільства або історія цивілізації на відміну від традиційного для нас висвітлення переважно політичної та економічної історії, що штучно обмежує й помітно збіднює зміст історичного процесу.

Переваги такого підходу -- з акцентом на розгляд суспільства в цілому — очевидні, бо надають можливість прослідкувати історичний поступ людства всебічно, у різних вимірах і крізь призму загальнолюдських цінностей. При такому підході розглядаються культурні, наукові й технічні досягнення людства, нові явища у суспільному житті та побутовій сфері, еволюція політичної системи і масової свідомості, зміни у соціально-демографічному складі суспільства тощо. Нам уявляється, що це має неабияке значення, сприяючи формуванню в того, хто вивчає історію, так би мовити, "стереоскопічного" погляду на події, явища, процеси. "Суспільство, а не держава є той соціальний "атом", на якому слід сфокусувати свою увагу історика", -- писав А. Тойнбі, закликаючи розглядати історію як дослідження людських відносин, бо її справжній предмет — життя суспільства як у внутрішніх, так і у зовнішніх його аспектах⁸.

Разом з тим, слід застерегти від сліпого копіювання та некритичного перенесення в наші історичні курси запозичених із зарубіжної історіографії концепцій і понять. Зокрема, навіть у тих країнах, де історики вживають термін "цивілізація", точаться дискусії про його зміст та ознаки. Відомо, що уявлення про "цивілізованість" того чи іншого суспільства з плином часу змінювалося. Ми знаємо, що колись деякі народи вважали "нецивілізованими" тих, хто розмовляв іншою мовою чи дотримувався чужих звичаїв. Так, китайці тривалий час ставилися до всіх чужинців як до "варвари?", а стародавні греки називали варварами тих, хто не розмовляв грецькою, в той час як нині знання декількох мов є ознакою "цивілізованої" особи⁹.

Історії західних держав (у тому числі США і Канади) об'єднані поняттям "західна цивілізація", що передбачає розгляд їх як історії єдиної, "унітарної" цивілізації. З іншого боку, більшість учених говорить не про "східну цивілізацію", а про "цивілізації Сходу", тобто не визнає такої соціокультурної єдності за народами і країнами Сходу, як це робиться стосовно Заходу. Мабуть, для цього є підстави, і правомірно, виділяти індійську чи китайську цивілізації, але що служить критерієм?

До того ж чимало понять, які ми використовуємо, є досить умовними, а нерідко грішать явним "євроцентризмом". Близький або Далекий Схід, зрештою, "близький" чи "далекий" лише щодо Європи, тобто в географічному розумінні, бо, скажімо, для Китаю чи Японії такі визначення не мають сенсу, і для тієї ж Японії з географічної точки зору Близький Схід — це скоріше "далекий Захід". Проте дедалі частіше в шкільних підручниках Японію відносять до країн Заходу, хоча, зрозуміло, керуючись не географічним критерієм¹⁰.

Нарешті, постає питання: чи завжди цивілізація це благо, синонім прогресу або засіб його самоздійснення, чи, навпаки, "тупиковий шлях" у розвитку людства, який веде до ншелювання, усереднення самотності народів і національних культур, внутрішнього світу окремої особистості? Історія пам'ятає про псевдоцивілізаторські акції нібито цивілізованих країн, які "залізом і кров'ю" прилучали "нерозвинуті" народи до "благ цивілізації". До речі, відомий французький етнограф і соціолог Клод Леві-Строс стверджує, що рух людства від первісності до цивілізації аж ніяк не слід вважати прогресом.

Попри ці суперечності, погляд на історію людства (і відповідно на її викладання) як на історію цивілізацій дістає дедалі більш широке визнання, бо сама ідея цивілізації давно привела до уявлень про єдність людської історії, змусила думати про те, що ж таке прогрес, чи існує він і в чому полягає, про етапи історичного розвитку, причому не тільки в минулому і нині, але й в майбутньому. У певному сенсі історія, зрештою, складається з формування, становлення, розвитку, розквіту і занепаду тих або інших типів цивілізації. Очевидно також, що цивілізація

безпосередньо зв'язана з суспільно-економічними формаціями, включаючи і форму виробничих відносин, і тип (рівень розвитку) продуктивних сил. Та й загалом, на нашу думку, розбіжності між марксистською і немарксистською інтерпретаціями історії не такі великі, як уявлялося раніше, часто в різні дефініції вкладається, по суті, однаковий зміст.

Концептуальний перегляд змісту викладання історії передбачатиме пошук відповіді на непросте запитання: що розуміти під історичним прогресом — розвиток продуктивних сил або культури? Технологічні "прориви" людства чи вдосконалення основ громадянського суспільства? Від відповіді на ці та подібні запитання багато в чому залежатиме не тільки конкретний зміст, але й виховний, гуманістичний характер викладання історії. Можливо, тоді нам доведеться суттєво переглянути оцінки тих чи інших явищ, історичних постатей тощо. Пояснимо, що ми маємо на увазі. Перший підручник історії "для дитячого і сімейного читання", виданий у США в 1823 р., відкривався такими словами: "Ніякі найбільші перемоги, звичайно, не сприяли ані щастю людства, ані вдосконаленню людського роду, скоріше навпаки" ¹¹.

На жаль, у пам'яті людства — парадокс історії! — частіше зберігаються тирані, деспоти, безжалісні завойовники та інші "герої", в той час як назавжди втрачені імена винахідника колеса, архітектора Колізею чи автора "Слова о полку Ігоревім". І чи не мав рацію Г. Фабр, коли зазначив: "Історія... прославляє битви, в яких ми вмираємо, і уникає говорити про зорані поля, якими ми живемо; вона знає імена королів і їхнього потомства, але нічого не знає про походження пшениці. Ось безглуздя роду людського" ¹². Можливо, настав час внести суттєві корективи в існуючу систему морально-цінносних критеріїв і оцінок, в координатах якої здійснюється викладання історії.

Повертаючись до питання про визначення змісту історичного прогресу, зауважимо, що дедалі більше істориків, філософів, політологів, ґрунтуючись на тому, що в центрі історії завжди стояла людина, схиляються до думки, що саме становище особи в суспільстві, її свободи і права визначають в першу чергу прогрес людства, бо навіть найдосконаліше в технічному відношенні суспільство, в якому людина зведена до стану раба, гвинтика, статистичної одиниці "маси", не може вважатися прогресивним і цивілізованим ¹³.

Отже, про прогресивність того чи іншого типу суспільства слід, мабуть, судити, перш за все зважаючи на наявність умов, які сприяють самовдосконаленню людини.

І ще про один елемент, вкрай необхідний при вивченні історії, треба сказати, тим більше, що його значення у нас постійно недооцінюється. Автор переконаний, що справжній історик повинен уявляти історичні події чи людей, про яких він розповідає своїм слухачам. Тому елемент наочності в усіх формах (різноманітні аудіовізуальні матеріали, фотографії, картини тощо) також повинен бути присутній у процесі викладання історичних курсів. Не слід забувати і про те, що активно задіяна зорова пам'ять учнів і студентів, безумовно, сприятиме кращому, більш глибокому засвоєнню історичного матеріалу. Невипадково в країнах Заходу майже всі підручники для університети?, коледжів і шкіл чудово ілюстровані. На жаль, вітчизняні вузівські підручники і посібники, особливо з нової та новітньої історії, як і з історії середніх віків, позбавлені цього важливого елементу історичної освіти.

Обсяг даної замітки не дає змоги докладніше спинитися на всіх напрямках і аспектах такої складної справи, як перебудова і оновлення викладання історії, а також на труднощах, які потрібно подолати на цьому шляху. Серед останніх звернемо увагу не тільки на застарілість і зашкарублість дидактичних принципів, успадкованих від старої системи навчання, яка не розвивала у молодих істориків широти погля-

ду, сміливості творчого пошуку, критичного осмислення історичних фактів, але й на небезпеку так званого етноцентризму у викладанні історії, який веде до спотворення історичної свідомості молодого покоління, підживлює старі й породжує нові національні, точніше націоналістичні, міфи, що може негативно позначитися як на міжнаціональних, так і на міждержавних відносинах. Причому якщо в Західній Європі шкідливість таких міфів усвідомлює дедалі більше науковців, причетних до викладання історії*, то в Східній Європі внаслідок відомих подій 1989–1992 рр. ці міфи отримали "друге дихання".

Аналогічні явища можна спостерігати і на теренах колишнього Радянського Союзу – в молодих державах, що утворилися після його розвалу. Надполітизація, викликана політичною та економічною трансформацією в Центральній і Східній Європі, призвела до посилення державного патерналізму й експлуатації почуття патріотизму і національної свідомості в політичних цілях. Нові, так звані демократичні режими, нерідко дуже далекі від справжньої демократії, намагаються під приводом очищення освіти від старої ідеології нав'язати "нову", привласнюючи право визначати, хто є "істинним" патріотом, а хто – "ненадійним" елементом, а то й "ворогом країни"¹⁴.

В галузі історії подібне явище також має місце. Його аналізу присвятив свою лекцію, прочитану слухачам Центральноєвропейського університету в Будапешті у вересні 1993 р., всесвітньовідомий історик Е. Хобсбаум. Він, зокрема, зазначив, що в країнах цього регіону історія використовується для створення націоналістичних, етнічних або фундаменталістських ідеологій і міфів і закликав істориків бути чесними і принциповими: "Ми не можемо чекати, доки зміняться покоління. Ми повинні чинити опір створенню національних, етнічних й інших міфів"¹⁵.

Цей заклик є актуальним і для вітчизняних істориків, частина яких, забуваючи про професійну (і не тільки професійну) гідність, зайнялася "конструюванням" тієї історії, що відповідає сучасній політичній кон'юктурі, але має мало спільного з дійсно об'єктивним висвітленням минулого.

Отже, рівень викладання історії повинен відповідати сучасному рівню розвитку гуманітарних наук. Щодо його змісту, то назрілим завданням вважаємо раціональне поєднання фактологічного та інтерпретаційного, проблемного і країнознавчого, формаційного і цивілізаційного підходів. Не менш важливою є інтеграція соціальної, політичної, економічної та культурної історії. І, безумовно, в процесі викладання необхідно приділити належну увагу духовно-психологічним аспектам розвитку суспільства, а також ввести в історичні курси, так би мовити, "людський вимір", що дасть уявлення про "історію зсередини" і дозволить поглянути на відомі історичні події очима простої людини.

Це, в свою чергу, передбачатиме поглиблене вивчення народної культури, особливостей менталітету, структури сім'ї та інших сторін життя "мовчазної більшості", історію якого науковці так довго ігнорували. Все це, на наш погляд, означатиме, що викладання історії набудуватиме більш *синтезованого* характеру, і саме на шляху історичного синтезу перед науковцями відкриваються багатющі можливості для збагачення свого предмету, надання йому більшої ґрунтовності і дійсно гуманістичного забарелення.

Наголошуючи на синтезованому характері змісту викладання історії, автор не закликає остаточно відмовитися від деяких його традиційних форм. Та як описова історія має свої достоїнства, систематизуючи різні події в цілісну картину, зводячи розрізнені факти в єдину оповідь, послідовну в часі. Йдеться про оптимальне поєднання всього цінного, апробованого істориками різних країн, які використовували різноманітні

методи і типи викладання. Так, оволодіння історичними знаннями буде набагато ефективнішим, якщо, скажімо, описовий виклад поєднати з елементами філософії історії, що пояснює загальні, найбільш істотні механізми суспільного розвитку.

Нарешті, не втрачає актуальності і такий першочерговий заповіт, про який повинен пам'ятати кожний чесний історик, — викладання історії має ґрунтуватися на принципах історизму і наукової об'єктивності. Не можна миритися з ситуацією, коли об'єктивна істина корегується до невпізнання, підганяється, як кажуть, до вимог моменту. В основі викладання історії повинні бути не політичні уподобання, мінливі настрої, сьогочасні політизовані оцінки, а неупереджена, науково вивірена і відповідальна позиція історика, його неабиякий моральний обов'язок перед молодим поколінням.

Викладання історії — це не віщання з високої кафедри, а пробудження думки людини, своєрідне виховання її душі, формування громадянської позиції. Причому дуже важливо, щоб розуміння історії молодими людьми було сформоване їх власними зусиллями, а не нав'язане ззовні. Саме тоді історія буде дійсно "вчителькою життя", здатною допомагати людям досягти своїх цілей найбільш раціональними і гуманними засобами, сприяти гармонізації їх стосунків, обопільної толерантності. Ми повинні викладати історію таким чином, щоб допомогти людині усвідомити своє місце в суспільстві і призначення в житті, співвіднести себе з оточуючим світом, дати їй ні з чим незршнiane почуття співпереживання з життям людей різних епох, спонукати до свідомої і бажано активної участі в подіях, що відбуваються навколо нас, які колись також стануть історією.

¹ Г у р е в и ч А. Я. Историческая наука и историческая антропология // Вопр. философии. - 1988. - №. - С. 66.

² Б р о д е л ь Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм. XV—XVIII вв.: В 3-х т. - М., 1986. - Т. I.

³ Т а р т а к о в с к и й М. Историсофия. Мировая история как эксперимент и загадка. - М., 1993. - С. 273.

⁴ Voices of (lie French Revolution. — Topsfield, 1988. — P. 9.

⁵ Chambers M., Grew R., Herlihy D., Rabb Th. K., Woloch I. The Western Experience. 5th ed. — New York, 1991. — Vol. 3.

⁶ Див., напр., S t e a r n s P. N. European Society in Upheaval. Social History Since 1800. — London— Toronto, 1970. Докладніше про зміст соціальної історії див.: В г е і с д ч Е. Historiography. Ancient, Medieval and Modern. — Chicago and London, 1983. — P. 362—378; The Varieties "of History. From Voltaire to the Present. — New York, 1973. — P. 430—455.

⁷ М с К а у J., H i l l B. D., В u c k l e r J. A History of Western Society. In two volumes. 2nd ed. - Boston, 1983. - Vol 1. - P. XIII.

⁸ Т о й н б и А. Дж. Постижение истории. Сборник. — М., 1991. — С. 40—41.

⁹ W i n k s R. W., В r i n t o n C., Christopher J. B., W o l f f R. L. A History of Civilization. In two volumes. 7th ed. — Englewood Cliffs, 1988. — P. XIII.

¹⁰ К р е д е р А. А. Новейшая история 1945—1993 гг. Учебник экспериментальный для средней школы. XI класс. — Ч. 2. — М., 1994.

Ф е р р о М. Как рассказывают историю детям в разных странах мира. — М., 1992. — С. 267.

² Цит. за: Буллер Р. Пшеница в Канаде. — Пг., 1923. — С. 9.

⁸ Б о л х о в и т и н о в Н. Н. В поисках новой системы координат в мировой истории // Новая и новейшая история. — 1994. — №. — С. 89—90.

Свідченням цього є видання в 15 європейських країнах "Підручника історії Європи", в якому наголошується на спільності європейської цивілізації на протигагу підручникам з національною історією, якими користуються в багатьох країнах Європи і які почасти навіть розпалюють міжнародну ворожнечу (М а й е р Х. Ф. История Европы или как достичь общности? // Гутен Таг. — 1993. — №. — С. 27—29).

¹¹ Див., напр., P u s i c V. Intellectual Trends, Institutional Changes and Scholarly Needs in Eastern Europe. A New Agenda for the Social Sciences // East European Politics and Societies. — Vol. 7. - N 1. - Winter 1993. - P. 4, 10-12.

⁵ H o b s b a w m E. Debunking Ethnic Myths // Open Society News. — Winter 1994. — P. 11.

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

В. Г. ПУЦЬКО (Росія, Калуґа)

Візантійсько-київська спадщина в культурному розвитку Великого князівства Литовського¹

В історії європейської цивілізації XIII ст. стало добою оформлення національних культурних традицій. Проте для руських князівств це був період політичної катастрофи, адже монголо-татарська навала не лише зруйнувала державність, але й значною мірою змінила життя людей. Здавалося, за таких умов зайвим було сподіватися на відродження культури. Однак, незважаючи на жахливі спустошення, навіть у Києві не лише жевріло життя, а й досить часто відбувалися події далеко не місцевого значення¹.

Близько 1362–1363 рр. Київ опинився в складі Литовської держави. За свідченням хроніки Литовської і Жмойської, Київ та південні руські землі захопив Гедимін. Проте в Густинському літописі під 1362 р. читаємо: "Ольгерд победи трех царков Татарских и з ордами их, си ест Котлубаха, Качбея, Дмитра; и оттоли от Подоля изгна штасть Татарскую. Сей Олгерд и иные Руские державы во свою власть прият, и Киев под Феодором князем взят, и посади в нем Володымера, сына своего". Втім, це не означало різку зміну культурної орієнтації руських земель, і традиції як поганьсько-слов'янського, так і візантійського походження, звичайно, раптово не зникли, а лише поступово еволюціонізували за нових історичних умов².

Коли восени 1415 р. виникла потреба скликати церковний собор, щоб обрати на ньому незалежного від Москви митрополита, Вітовт посилався на давні літописи. Адже в 1429–1430 рр. було складено літописець великих князів литовських, а в середині XV ст. його включено до Смоленського зводу. Звід 1448 р. разом з хронографом використано як основу літопису Авраамки 1495 р. За "Літописцем Великого князівства Литовського і Жимойтського", литовська династія, як і московська, походила від римлян. Отже, традиції літописання були використані передусім для нових політичних потреб³.

З огляду на наявні джерела можна стверджувати, що поряд з церковною літературою розповсюджувалася й світська, принаймні в Литовському князівстві⁴. На тлі загального культурного життя окремо розглянуті мистецькі явища можуть здаватися не позбавленими проявів архаїзуючого традиціоналізму. Проте не можна говорити про продовження процесу, започаткованого за інших історичних умов, — того, котрий засвідчив зародження християнського мистецтва Наддніпрянщини⁵. Тому, чи слід говорити про візантійсько-київську спадщину в мистецтві Великого князівства Литовського, чи саме її існування є цілковитою вигадкою?

Ця спадщина могла зберігатися лише там, де традиції залишатися живими, а не штучно відновленими з певних міркувань. Зокрема, це стосується діяльності в 1277–1289 рр. волинського князя Володимира Васильковича⁶. На жаль, споруджені ним церкви ще до того, як Берестейська і Волинська землі опинилися в складі Литовської держави, не збереглися. Але, враховуючи особливості таких споруд XIV ст. (церква

св. Юра у Львові та церква Іоана Богослова в Луцьку), можна припустити, що вони також були тринавними, як і ті, що зведені в XI — на початку XIII ст. Тип невеличкого безстовпного храму з однією апсидою, добре відомий з кінця XI ст. (церкви у Переяславі), було відтворено у Верхній церкві в Гродно, а також в церкві Новогрудського замку, котра після перебудови, здійсненої в другій половині XIV ст., мала чотири стовпи⁷. Тобто, фактично зберігається лише традиційна планова схема, а часом також дещо з будівельних традицій⁸.

Щодо об'ємних особливостей та архітектурної форми православних храмів Великого князівства Литовського, насамперед Вільни і Білорусі, то вони є синтезом готичних і давньоруських будівельних традицій: перші найбільш виразно виявилися в будівельній техніці, композиції фасадів, організації інтер'єру; другі — у вівтарній частині, пристосованій відповідно до вимог візантійського обряду. Латинські костьоли, побудовані в XV—XVI ст., звичайно, вказують на західну спадщину⁹.

В Білорусі найбільш характерними церковними спорудами зазначеного періоду є храми Синковичів, Маломожейкова та Супрасльського монастиря¹⁰. Кожний з них, безперечно, міг з'явитися тільки завдяки використанню готичних конструкцій для спорудження церков оборонного типу. На Волині Богоявленська церква в Острозі та Троїцька церква в Межиріччі більше нагадують храми Наддніпрянщини XII—XIII ст., але готичні вікна й портата видаються досить несподіваними й чужими.

Чи можна все це тлумачити як візантійсько-київську спадщину? Якщо порівняти шляхи розвитку церковної архітектури в Північній та Північно-Східній Русі, неможливо не помітити, що в XIV ст. набуває поширення тип храму з кубічним об'ємом і одним верхом, а пізніше більше зводять п'ятибанні та шатрові споруди¹¹. Все це, однак, мало нагадує типологію балканського церковного будівництва зазначеного періоду, в якій використовувалися ті ж самі візантійські традиції¹².

Отже, в будь-якому разі будівничі встигли помітно віддалитися від класичної візантійської схеми, але її окремі варіанти були подекуди використані, наскільки дозволяли нові смаки й місцеві умови¹³. Виходячи з таких позицій, нібито не доводиться відкидати будь-яку роль візантійсько-київської архітектурної спадщини у церковному будівництві Великого князівства Литовського, хоча це питання тут набуває швидше теоретичного забарвлення, бо практично нові споруди важко беззастережно визначити як позначені візантійськими впливами. Щоправда, слід мати на увазі обмеженість наявного матеріалу і не виключати при цьому існування архаїзуючої типології споруд, особливо у дерев'яному будівництві.

Здається, схожою була роль давньої традиції у розвитку іконопису за тих самих історичних умов¹⁴. Якщо в архітектурі є деякий порівняльний матеріал, зокрема церковні споруди Наддніпрянщини, то його бракує в малярстві. Виняток, мабуть, слід зробити для стінописів, але, з іншого боку, не відомо жодного монументального циклу, спорідненого з київськими мозаїками та фресками XI—XII ст., в межах Великого князівства Литовського. В середині XVI ст. для виконання фресок Благовіщенської церкви Супрасльського монастиря було залучено Нектарія Сербина¹⁵. Майже через століття, в 1644 р., київський митрополит Петро Могила відбудовану ним церкву Спаса на Берестові розписує "перстами греков" — стінопис виконують афонські маляри.

Наведені факти дають змогу відчуті певні орієнтири, котрі мали враховувати православні ктитори XV—XVII ст. Візантійську традицію вони шукають не в доробку своїх майстрів, а на Балканах, і саме звідти запрошують іконописців, зокрема автора великої ікони Христа Пантократора з апостолами (близько 1500 р.), котра походить з Річиці на

Волині¹⁶. Цей твір є певним еталоном, наявність якого була запорукою творчого використання давньої спадщини.

Оригінали деяких київських ікон, здебільшого царгородського походження, не збереглися, але існують їх відтворення в металопластиці та пізнішому малярстві¹⁷. Наявний матеріал поки що не дає змоги прослідкувати сліди вшанування візантійсько-київських реліквій за іконами в межах Великого князівства Литовського, відомими з XIV–XVI ст.¹⁸. Але підтверджують цю тезу нові відомі твори, такі, як образ Богородиці Дорогобузької¹⁹. Найбільш ранню ікону Богородиці Одигітрії принесено з Царгорода ще в XI ст., і протягом багатьох століть вона була широко відомою завдяки численним відтворенням, котрі, однак, інколи значно відрізнялися від цього чудотворного зразка²⁰.

Лише в кожному окремому випадку шляхом аналізу збережених творів можна зрозуміти, чи існувала локальна іконографічна традиція, чи, навпаки, її радикальну адаптацію значною мірою спричинили зовнішні впливи. Прикладом першого явища є відтворення принесеної з Царгорода ще 1073 р. до Київського Печерського монастиря ікони Успенія Богородиці²¹. Численні факти довольної адаптації наявного чи радше уявного зразка можна отримати завдяки пізнім відтворенням, а також гравюрам.

Загадковим є походження деяких уславлених образів, таких, як ікона Богородиці Мінської, котра буцімто до 1500 р. перебувала в київській Десятинній церкві. Втім, на київському ґрунті відсутні будь-які сліди такої позначеної ренесансними впливами іконографії, хоча, звичайно, вони могли бути на зламі XV–XVI ст.

Щодо ікон XIV–XVI ст. з України та Білорусі, то вони переважно мають певні сліди використання пізньовізантійських, палеологівських іконографічних схем²³. Останні, ймовірно, досить активно замінювали ранні взірці, здебільшого втрачені в період лихоліття. За подібних умов ікони зникають досить швидко, і вдалося врятувати лише одиниці. Не всі вони найближчим часом привертають до себе увагу, бо відновлення церковного й мистецького життя, звичайно, потребує нових образів, виконаних в стислий термін. Тому набувають поширення найбільш доступні на той час зразки. Хіба не так сталося у Великому князівстві Литовському? Бо ж лише таким чином можна пояснити не тільки популярність палеологівської спадщини, а й хоч і дещо сповільнене, все ж помітне проникнення західних, переважно проторенесансних і ренесансних мотивів. Власне, відбувався процес, подібний до поєднання традиційної візантійсько-руської планової схеми з готичним стилем у церковному будівництві. В окциденталізації українського та білоруського іконопису неабияку роль відігравали гравюри, зокрема з кирилических венетіанських видань, пройняті західним художнім мисленням²⁴.

Складається враження, ніби візантійсько-київська мистецька спадщина в умовах політичного і культурного життя Великого князівства Литовського відчула на собі радикальну адаптацію. Заперечувати її існування, звичайно, не доводиться, як і роль у розвитку іконопису XIV–XVI ст. Проте вона не могла надовго залишатися недоторканою, бо в такому разі слід було б уявити цілком "археологічний" статус творів. Але ж будь-яка модель неодмінно зазнавала переосмислення й переробки. Тому навіть відтворення чудотворних ікон, виконані відомими малярами, щоб зберегти найбільш істотні риси оригіналу, насправді є рецепціями давніх творів. Фахове копіювання реставрованих пам'яток давнього малярства стало можливим лише в останні десятиліття.

Безперечно, становить інтерес питання про те, як майстри XIV–XVI ст. творчо використовували мистецьку спадщину XI–XIII ст. Однак це можна зробити лише при наявності пам'яток давньої доби та їх пізньої інтерпретації. Проте перші нині нам відомі здебільшого за результа-

тами археологічних досліджень: це насамперед твори пластичного мистецтва, котрі з XIII ст. перебували в землі. Винятком є бронзовий хрест-анколпійон київського походження XII ст. з Куп'ятичів на Пінщині, знайдений на згарищі давньої церкви наприкінці XV ст. У київському деревориті 1638 р. зображено цей хрест. Історичною реліквією, нібито пов'язаною з особою св. Параскеви Полоцької, котра померла в Римі 1239 р.²⁵, є прикрашений різьбленням срібний позолочений хрест-мошевик другої половини XVI ст., що походить з Полоцька²⁶. Щоправда, на самому виробі немає відповідного напису, який свідчив би про таке призначення хреста, але склад реліквій можна вважати досить промовистим.

Відомо, що протягом тривалого відрізка часу зберігалися ранні слов'янські рукописи, зокрема ілюміновані. Найдавнішим серед них є так званий Супрасльський рукопис або Ретков збірник, виявлений у Супрасльському монастирі поблизу Білостока²⁷. Крім того, назвемо Туровське Євангеліє — рукопис XI ст. з розфарбованими ініціалами, в якому міститься дарчий запис князя Костянтина Острозького церкві Преображення в Турові від 1513 р.; більш ранній запис датований 1508 р.²⁸. Христинопільський апостол середини XII ст. історично пов'язаний з Городиським монастирем на Волині²⁹. Лавришівське євангеліє, переписане близько 1300 р., заслуговує на увагу як приклад засвоєння поряд з традиційними рисами нової іконографії і нового стилю³⁰. Про те ж саме свідчить рукопис XIV ст. галицько-волинського походження, оформлення якого, незважаючи на наявні архаїзми, свідчить про непогану обізнаність його переписувачів з тогочасними болгарськими зразками³¹. Тобто, і в цій ділянці сакрального мистецтва спостерігаємо явища, подібні до зафіксованих в інших матеріалах.

Таким чином, саме поняття візантійсько-київської спадщини виявляється більш складним, ніж можна було передбачити. І хоча зрозуміло, що культура Великого князівства Литовського була створена лише на міцній, випробуваній часом основі, її якісна характеристика щодо такої її складової частини, як мистецтво, ніколи не привертала до себе уваги. Звичайно, простіше простежити історію певних тем чи сюжетів, але розвиток духовної культури охоплює значно складніші явища. Нові фази цього розвитку могли виникати і набирати сили лише за умов належного використання історичної спадщини, особливо, коли візантійська мистецька традиція опинилася немов на роздоріжжі, під відчутними західними впливами, які, проте, були обмежені певними канонами. Це, власне, і спричинило життєздатність візантійсько-київської спадщини.

Крім загальновідомих історичних фактів, слід враховувати і плідну діяльність у Києві на початку XIII ст. невеликої, але досить активної групи майстрів, котрі принесли на Наддніпрянщину досягнення тогочасної візантійської культури. Вони не могли минути безслідно. Досі невідомі твори дають змогу інакше поставитися до цього явища і належно його тлумачити.

* В основу повідомлення покладено доповідь, прочитану на пленарному засіданні міжнародної наукової конференції "Історична пам'ять народів Великого князівства Литовського і Білорусі XIII—XX ст." (Гродно, 3—5 липня 1996 р.).

¹ И в а К и Н Ю. Г. Киев в XIII- XV веках. - К., 1982.

- Докладніше див.: Х о р о ш к е в и ч А. Л. Исторические судьбы белорусских и украинских земель в XIV — начале XVI в. // Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства. — М., 1982. — С. 127—134.

³ Там же. - С. 130-131.

⁴ Ахрыменка П. П., Л а р ч а н к а М. Р. Старажытная беларуская літаратура. — Мінск, 1963; Г р у ш е в с ь к и й М. Історія української літератури. — К., 1994. — Т. IV. — Кн. 1—2; Українські письменники (Біо-бібліографічний словник). — К, 1960. — Т. 1. Див. також: В о з н я к М. С. Історія української літератури. — Львів, 1992. — Кн. 1.

⁵ П у ц ь к о В. Г. Візантійські шляхи давньоруського мистецтва // Археологія. - 1991. - №. - С. 26-40.

¹ Р у с к о в. "PochwaJa" ksiQcia Wfodzimierza Wasylkowicza jako zrodlo do studiow nad sztuka Wolyiia w XIII wieku // Slavia Orientalis. — 1975. — R. XXXV. — N 3. — S. 307—317.

Трусов О. А. Памятники монументального зодчества Белоруссии. XI—XVII вв. — Минск, 1988. — С. 51—53.

² Годованюк О. М. Взаємозв'язки в мурованій архітектурі України, Білорусії та Литви XIV—XVI ст. // Українське мистецтво в міжнародних зв'язках: Дожовтневий період. — К., 1983. — С. 32.

³ Там же. — С. 36—39; Jankevicienio A. Kulto pastatai // Lietuvos architekturos istorija: Nuo seniausiu laiku iki XVII a. vidurio. — Vilnius, 1988. — Т. 1. — Р. 119—141.

⁴ Ч а н т у р и я В. А. История архитектуры Белоруссии. — Минск, 1977. — С. 81—91.

⁵ Вагнер Г. К. Искусство мыслить в камне: Опыт функциональной типологии памятников древнерусской архитектуры. — М., 1990; Раппопорт П. А. Древнерусская архитектура. — СПб., 1993.

⁶ Про них докладніше: Б а б и ч Г. Друштвени положа) ктитора у Деспотовини // Моравска школа и њено доба. Научни скуп у Ресави. 1968. — Београд, 1972. — С. 143—153; К о г а с В. Les origines de l'architecture de l'ecole de la Morava // Там же. — Р. 157—168; Д ж у р и ч В. И. Милешева и дрински тип цркве // Рашка баштина. — Кральево, 1975. — Кн. 1. — С. 15—26.

⁷ Відповідні приклади наведено в кн.: Krautheimer R. Early Christian and Byzantine Architecture. — Baltimore, 1967.

⁸ Пуцко В. Г. "Темные века" в истории украинской и белорусской иконописи // Наш радавод. — Гродна, 1991. — Кн. 3. — Ч. II. — С. 366—374; Пуцко В. Г. Иконопись Белоруссии XV—XVII вв. в контексте восточноевропейского сакрального искусства византийской традиции // Наш радавод. — Гродна, 1991. — Кн. 4. — Ч. 1. — С. 60—69; Пуцко В. Г. Український іконопис у візантійсько-слов'янському контексті // Церковний календар на 1994 рік. — Сянік, 1994. — С. 88—100.

⁹ Петкович С. Нектар]е Србин, сликар XVI века // Зборник за ликовне уметности. — Нови Сад, 1972. — Кн. 8 — С. 209—225.

¹⁰ Пуцко В. Греко-волынская икона Христа Пантократора // Cyrillomethodianum. — Thessalonique, 1989—1990. — Т. XIII—XIV. — С. 111—125.

¹¹ Пуцко В. Г. "Богородица Десятинная" и ранняя иконография Покрова // Festschrift für F. von Lilienfeld. — Erlangen, 1982. — С. 355—373; Пуцко В. Г. Иконы Богородиц у давньому Києві // Церковний календар. 1993. — Сянік, 1993. — С. 117—133; Пуцко В. Г. Икона Богородиці Холмської // Церковний календар на 1994 рік. — С. 83—87; Пуцко В. Г. Білгородська гривна // Старожитності Русі-України. — К., 1994. — С. 193—198; Пуцко В. Г. Произведения искусства — реликвии древнего Киева // Russia Mediaevalis. — München, 1987. — Т. VI, 1. — С. 135—156.

¹² Л у ж н и ц ь к и й Г. Словник чудотворних богородичних ікон України // Український католицький університет св. Климента папи. Науковий збірник. — Рим, 1984. — Т. 62. — С. 153—189.

¹³ О т к о в и ч З. До питання атрибуції, датування та реконструкції ікони "Богородиця-Одигитрія" XIII ст. з села Дорогобуж // Родовід. — 1994. — Ч. 8. — С. 52—57.

¹⁴ Пуцко В. Византийская икона Богоматери Одигитрии в Смоленске: опыт реконструкции // Zeitschrift für Balkanologie. 1993. — Bd. 29/2. — S. 99—100.

¹⁵ Пуцко В. Печерська ікона Успіння Богородиці: легенда: дійсність // Родовід. — 1994. — Ч. 9. — С. 65—72.

¹⁶ Пуцко В. Гравюрні інтерпретації українських ікон Богородиці (друкується). За-вдяки гравюрам можна реконструювати іконографічні схеми деяких вже неіснуючих ікон.

¹⁷ Ілюстраційний матеріал див.: Логвин Г., Міляева Л., Свенцицька В. Український середньовічний живопис. — К., 1976; Высоцкая Н. Ф. Иконопись Беларуси XV—XVIII стагоддзя. — Минск, 1992.

¹⁸ Медакович Д. Графика орпских штампаних књига. — Београд, 1958.

¹⁹ С а п у н о в А. Католическая легенда о Параскеве, ююгоае Полоцкой. — Витебск, 1888.

²⁰ Пуцко В. Г. Мнимый крест Параскевы Полоцкой // Беларускія старажытнасці. — Минск, 1972. — С. 210—219; Пуцко В. Г. Славянская надпись на кресте-реликварии из Полоцка // Slovo. — Zagreb, 1980. — Sv. 30. — S. 101—121.

²¹ Супрасьльски или Ретков сборник. — София, 1982—1983. — Т. 1—2.

²² Про художне оформлення див.: И в а н о в а-М а в р о д и н о в а В., Мавродинова Л. За украсата на Супрасьльския сборник // Литературознание и фолклористика. В чест на 70-го-дошнината на акад. П. Динеков. — София, 1983. — С. 165—174.

²³ Туровское евангелие одиннадцатого века: Изд. Виленского учебного округа. — СПб., 1863; Тот И., Хоргоши Э., Хорват Г. Туровские листки // Материалы и сообщения по славяноведению. — Сегед, 1987. — Т. XIII. — С. 181—238. Про оформлення див.: Пуцко В. Г. Славянская иллюминированная книга X—XI веков // Byzanti-noslavica. 1985. — Т. XLVI. — С. 149.

²⁴ К о л е с а О. Південно-волинське Городище і городиські рукописні пам'ятники XII—XIII вв. // Науковий збірник Українського університету в Празі, — 1923. — Т. 1. — С. 35—47.

²⁵ С в е н ц и ц к и й И. С. Лаврашевское Евангелие начала XIV века // Известия Отд. русского языка и словесности ИАН. — 1913. — Т. 8. — Кн. 1. — С. 206—228;

²⁶ Е d e l o w n a Т. E w a n g e l i a r z Lawryszewski. — Wroclaw—Warszawa—Krakow—Gdansk, 1974 (Monografie Slawisticzne. — Т. 28).

²⁷ Пуцко В. Г. Ковровское евангелие // Рождественские чтения. — Ковров, 1994. — Вып. 1. — С. 66—74.

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Оксана Забужко

ШЕВЧЕНКІВ МІФ УКРАЇНИ.

СПРОБА ФІЛОСОФСЬКОГО АНАЛІЗУ

Київ, "Абрис", 1997. - 144с.

Ця книга викликала неабиякий інтерес не тільки серед вузького кола інтелектуальної еліти, а й серед широкої громадськості. Це пов'язано насамперед з яскравою творчою особистістю автора — відомою письменницею, вдумливою і серйозною дослідницею у галузі культурології та філософії, а також з широкомасштабністю постановки й нетривіальністю підходу до теми дослідження.

Предметом рецензованої історіософської студії О. С. Забужко стала національно-консолідуєча міфологія на стадії переходу від релігійного до національно-секулярного світогляду. На основі широкого кола джерел, через оптичну систему міфологічного мислення автор відтворила дивовижний світ Шевченкового духу і слова, розшифрувала його символіку та культурний код. Розглядаючи роль і значення перевороту, що його здійснив Шевченко в історії української національної свідомості в дискурсі філософії української ідеї, О. С. Забужко запропонувала своє, цілком самобутнє й оригінальне розуміння, створеного Шевченком авторського міфу.

На відміну від Г. Грабовича, який розглядав Шевченкову міфотворчість виключно в синхронному, слов'янському контексті доби романтичного націоналізму, дослідниця аргументовано, на мій погляд, доводить, що "XX століття не тільки "не скасувало" духовної чинності власного Шевченкового міфу, розгорнутого довкола міфу України, а, навпаки, утривало його, зцементувавши масовим (та ще й ідеологічно "розколотим" всередині себе) культом самого Шевченка, тимчасом як наступне політичне життя "ляхів, чехів, сербів, болгар", тобто практично всіх народів Центральної та Східної Європи, втягнених у першій половині XIX століття у вир бурхливих націотворчих процесів, ошадило їм, на відміну від України, колоніального приділу, а відтак мовби "звільнило" від вимушеної потреби стверджувати власне існування засобом фетишизації своїх романтичних "будителів" (с. 14—15). Отже, авторський національний міф виявляється позачасовим.

Розглядаючи феномен Шевченка у планетарному вимірі сучасної історії християнської цивілізації, О. С. Забужко виявила витоки й скрупульозно простежила історичну генезу національного авторського міфу. Це дало їй можливість визначити саму природу цього міфу в європейському типологічному контексті: від Дайте до Стріндберга. Такі міфи виникали внаслідок розпаду єдиного середньовічного — "транс'європейського", за визначенням автора, світогляду, в результаті партикуляризації загальнохристиянського міфу, їх поява була пов'язана з пробудженням національної самосвідомості й обумовлена потребою духовного санкціонування окремішності життєвого світу національних спільнот, що формувалися.

У цьому сенсі Шевченко постає перед нами як поет-пророк, дешифрувальник Божого послання. Здійснена ним "українізація" хрести-

ямського міфу, духовно виділяла українство з "общерусского" православ'я, роз'єднуючи транснаціональну спільноту, послідовно витворювану російською теократією в межах імперії впродовж майже двох століть. У цьому взаємозв'язку не можна не погодитись і з твердженням (як, на мене, надто обережним) дослідниці про те, що вироблений Шевченком міф виконував функцію вельми близьку до реформаційної.

Внутрішню структуру Шевченкового міфу О. С. Забужко розкриває через бінарну опозицію "Україна-імперія". Ця опозиція, підтверджена конкретними текстами, виявляється, наприклад, на рівні архаїчно-первісного побуту, як протистояння хаосу й космосу. Досконалим же символічним виявом Росії-Московщини, на думку дослідниці, є Петербург. Постате на кістках українських козаків, це місто виступає у Шевченка земним відповідником Пекла, втіленням метафізичного зла. На відміну від Києва-Граду Божого, Петербург є Градом Сатани, або у глибинному символічному вимірі виступає як місто-упир. Відтак, доводить дослідниця, "зв'язок його з Україною є, в перверсивному сенсі, "кровний": упиричний. Він і далі, в символічному сенсі, живиться українською кров'ю — одбираючи в Україні її дітей, котрі, вбираючись у "цинкові гудзики" на імперській службі й таким чином відпадаючи від національного тіла, не випадково перетворюються на п'явок, тобто й собі заражаються упиризмом (с. 67). Поділяючи таке розуміння петербурзького топосу в творчості Шевченка, зазначу, що окреслена О. С. Забужко вісь "Петербург — Київ" виглядає дещо схематичною. Цей сюжет варто було б розгорнути у бік сакрально-чистого світу Києва — "богохранимого" града, який у творчості Шевченка постає, як запримітила дослідниця, вербальною іконою й, додам, земним аналогом Небесного Єрусалима.

Важливо зазначити, що О. С. Забужко не відсікає міф України, створений Шевченком, від міфу його життя. Шевченко, як переконливо доводить дослідниця, підтвердив цей міф власною долею. Численні приклади, наведені автором, однак не повністю розкривають сам механізм перетворення власного життя поета на універсальний національно-культурний міф.

Завданням великої інтелектуальної привабливості завжди уявлялася мені міфологічна інтерпретація Шевченком української історії. Історизм Шевченкових писань тлумачився досі буквально, без врахування прихованих у них численних біблійних цитат, алюзій та референцій. Дослідження О. С. Забужко якраз спонукає розкодувати знакову систему світу "Кобзаря". Спостереження автора відкривають перспективу повніше осягнути, зокрема, місце і роль українського козацтва в історіософії Шевченка. Козаки у прочитанні О. С. Забужко його творчості постають "невинними злочинцями", котрі, прийнявши естафету "не-обхідного" (також і буквально — необхідного, того, яке не "обійти") зла в утвердженні субстанційної волі народу до свободи, заклали тим самим у національну долю "програму самознищення" (с. 136— 137). Засуджені на покуту, вони піднімуться із заклятих могил, коли очиститься колективна душа України й визволена Словом (Логосом) підніметься вона на височінь, недосяжну для зла. Ознакою такої богобраності України є, на мою думку, мотив "ножів обоюдних" у вірші "Чигирине, Чигирине...", запозичений Шевченком з Книги Псалмів (Пс. 149, 4—9).

Відтворивши на рівні герменевтичної процедури діалектику й логіку Шевченківського міфу України, О. С. Забужко дійшла висновку про незмінність (аж до нашого часу) заданої Шевченком міфологічності української національної свідомості. У цьому сенсі не можна не погодитися з дослідницею, яка стверджує, що витворений Шевченком

міф України, ознаменувавши прихід модерної, національної свідомості й зародження якісно нової української еліти, відтак став своєрідним літературним аналогом Французької революції.

Звичайно, не всі положення та висновки, яких дійшла О. С. Забужко в рецензованій книзі, є безперечними. Вони, переконаний, стануть предметом жвавого обговорення й діаметрально протилежних оцінок не тільки "вузьких" шевченкознавців, а й істориків, філософів та літературознавців. Така провакативність дослідження О. С. Забужко, безперечно, буде сприяти подальшому осягненню й адекватному розумінню творчості Т. Шевченка.

В. М. РИЧКА (Київ)

П. М. Сас

*ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА
(кінець XVI — перша половина XVII ст.)
К., 1998. - 295 с.*

Колоніальне становище України значно загальмувало розвиток її історичної науки, породило часто деформовані й примітивні уявлення про минуле українського народу. Показово, що коли польська дослідниця Тереза Хинчевська-Геннелъ захищала в 70-і роки дисертацію, присвячену аналізу національної свідомості українців у XVI— XVII ст. (в самій Україні про такі теми можна було тільки мріяти!), то вже сама назва її праці викликала переполох в антиукраїнському таборі шовіністів: "в українців XVI ст. вже була своя національна свідомість? Не може бути!". Нині вже 90-і, а не 70-і роки XX ст., живемо й працюємо в незалежній Українській державі, але й нині один лише заголовок нової книги П. М. Саса, провідного наукового співробітника Інституту історії України НАН України, кандидата історичних наук, "ріже слух" представникам антиукраїнського табору істориків і політологів, які безпідставно намагаються принизити досягнення української культури, "анексувати" українську історію і культуру, твердять про нібито нездатність українців до власного державотворення тощо.

Книга П. М. Саса складається із вступу, п'яти розділів, висновків та списку рекомендованої літератури. У вступі та першому розділі ("Політична культура як теоретична проблема") автор обґрунтовує свої методологічні засади, принципи застосування вироблених у сучасній зарубіжній історичній науці методів та методик дослідження політичної культури до українського матеріалу.

Не ставлячи під сумнів доцільність обрання саме того періоду, який визначив автор (кінець XVI — перша половина XVII ст.), зазначимо, однак, недостатню увагу в обґрунтуванні ним хронологічних рамок дослідження. Хоча він і полемізує з І. Лисяком-Рудницьким, але взагалі схильний прийняти його періодизацію української історії з її визначенням Люблінської унії 1569 р. як межі між середньовіччям та Новим часом. Усвідомлюючи всю важливість Люблінської унії для України, ми не бачимо жодних підстав вважати її рубіжною подією між середньовіччям та Новим часом. Україна, як і всі інші європейські країни, вступила в Новий час у другій половині — наприкінці XV ст. Мабуть, не варто нагадувати, що Люблінська унія відіграла негативну роль в історії України і призвела, зокрема, до гальванізації кріпацтва, притаманного середньовіччю.

У розділі другому — "Руська орієнтація політичної свідомості суспільства" автор характеризує особливості політичного устрою Речі Посполитої (у складі саме цієї держави перебувала тоді більшість українських земель), роль української православної шляхти як головного репрезентанта політичних інтересів України у XVI ст., аналізує процес формування політичних концепцій руського (українського) народу, визначає творців даної концепції, насамперед письменників-полемістів, літописців і діячів Православної Церкви в Україні. Особливу увагу автор приділяє Мелетію Смотрицькому, як творцеві ранньоновітньої теорії нації, та Адамові Киселю. Слушними є думки автора книги, що розвивають усталене в українській історіографії положення про нерозривний зв'язок між Київською Руссю та Україною козацьких часів, про вплив давньоруської спадщини на історичну й політичну думку України XVI—XVII ст. Автор має рацію, коли говорить про те, що в проявах політичної самосвідомості запорозьких козаків "поняття "народ" позбавляється ситуативного, буденного змісту (як-от: "люди") і набуває абстрагованого вербального плану, в якому "руський народ" виступає як категорія політичної культури" (с. 57—58). Варто було б тут додати, що в польськомовних творах польської історіографії та публіцистики XVI—XVIII ст., які активно використовувалися українськими книжниками, слово "narod" вживалося, як і нині, в сенсі — "нація".

Окремий підрозділ книги ("Міфологізація козацтва") приділено новому прошарку українського суспільства, який дедалі наполегливіше відтісняв українську шляхту і з кінця XVI ст. швидко ставав авангардною силою у національно-визвольній боротьбі українського народу. Погоджуючися й тут з основними висновками автора, водночас хотілося б відзначити неухвагу (свідому чи несвідому) до співвідношення міфу й дійсності в історичному минулому. Звичайно, козацтво і його вожді, насамперед Петро Конашевич-Сагайдачний, були, як переконливо довів П. М. Сас, об'єктом міфологізації з боку українських книжників XVI—XVII ст., навіть католиків (нижче автор аналізує творчість Й. Верещинського, київського католицького біскупа у 1592—1598 рр.). Але чомусь П. М. Сас не вказав на те, що й без усякої міфологізації козацтво мало доволі реальних заслуг перед українським народом і християнською Європою, і свідченням цього є різноманітні джерела, які творилися не лише в Україні, а й за її межами — у Німеччині, Італії, Франції та ін. При всіх своїх вадах і недоліках козацтво дійсно виступало в обороні України перед агресорами, дійсно стримувало експансію Османської імперії на південно-східних кордонах християнської Європи, дійсно виступало як авангардна і державотворча сила українського народу наприкінці XVI — у першій половині XVII ст., яка таки спромоглася, на відміну від шляхти, відродити незалежну Українську державу в 1648 р.

У розділі третьому — "Громадянські цінності та політична самосвідомість запорозьких козаків" викладено важливі думки про особливості державного устрою Війська Запорозького, формування козацького стану, козацького менталітету, зокрема, понять запорожців про свободу, вольності й права свого стану. Цей розділ є дуже актуальним а огляду хоча б на те, як гостро у світі і, зокрема, в Україні стоїть проблема прав людини. Хоча для XVI—XVII ст. такого поняття, як "права людини", ще не існувало, однак бачимо, що й українська політична і суспільна думка, так само як і думка інших європейських країн (Польщі, Англії, Франції та ін.) та їх народів, робила певні кроки у вірному напрямку. Цей розділ книги П. М. Саса, як зрештою і вся його праця, зайвий раз переконують читача в тому, що українська історична наука переживає нині період давноочікуваної зміни векторів, прямує до гуманізації історичного знання, і добре, коли дослідника більше цікавить людина з

її почуттями, віруваннями, уподобаннями, а не ті речі, які вона створює в процесі розвитку виробничої технології.

Розділ четвертий — "Діяльна спрямованість політичної культури козацтва" — найбільший у книзі, і це закономірно, враховуючи ту роль, яку відіграло козацтво у національно-визвольній боротьбі українського народу і відродженні Української держави. Вміщені в ньому матеріали додають чимало цінного до гострої дискусії, яка точиться в наукових колах щодо політичної програми козацтва. П. М. Сас переконливо стверджує, що козацтво було деструктивним чинником щодо Речі Посполитої, але конструктивним щодо українського народу і майбуття його державності. Автор уважно простежує найприкметніші риси публічного буття козацтва, що мали ознаки політичного сепаратизму, як от: договір з Кримським ханством у 1624 р. (щоправда, він не був першим договором з Кримом), підтримка самозванця Яхії аж до промови Богдана Хмельницького у Переяславі 1649 р., в котрій він визначив: мета Національно-визвольної війни українського народу 1648— 1658 рр. -- незалежна Українська держава. Крім козацтва, автор велику увагу приділяє шляхті та Православній Церкві, зокрема звертається до проблем взаємовідносин між Церквою та Військом Запорозьким, формування політичного блоку між цими потужними силами українського суспільства, спрямованого на ліквідацію іноземного панування та релігійного гніту в Україні.

Хоча автор цілком слушно зупинився на трьох головних станах українського суспільства, які формували його політичну думку (козацтво, церква, шляхта), з поля його зору чомусь випало міщанство. Це тим більше дивно, що П. М. Сас є відомим спеціалістом, котрий свого часу досліджував саме соціально-економічну проблематику і добре знає історію українського міщанства. Цікаво було б знати, а чи мало воно свої політичні погляди, хоча б елементарні?

В останньому, п'ятому, розділі книги П. М. Сас аналізує політичні проекти київського католицького єпископа Й. Верещинського, котрий походив з українського православного шляхетського роду Холмщини. Наведений ТТ, М. Сасом матеріал багато в чому свіжий. Про Верещинського взагалі вже писалося, наприклад, дореволюційним дослідником А. Стороженком, але такого повного викладу його думок та їх піалбу, який дав П. М. Сас, ще не було. Тут подано цікаві дані при те, як Верещинський запроваджував до політичної думки України такі категорії, як "народ", "вітчизна", як він обстоював проект козацької держави в Задніпров'ї тощо. Всі ці дані сприяють ламанню усталених стереотипів, за якими тільки православні буля в ті часи патріотам!': України.

Завершують юшгу логічні висновки, котрі зайвий раз засвідчують високий науковий рівень дослідження П. М. Саса.

Рецензована праця поєднує в собі риси наукової монографії та навчального посібника (саме як навчальний посібник книгу було видано при сприянні міжнародного фонду "Відродження"). Однак дещо було втрачено при такій трансформації. Маємо на увазі те, що у книзі майже немає посилань, а список рекомендованої літератури, звичайно ж, не відбиває увесь масив досліджень та архівних матеріалів, використаних автором. Трапляються й недогляди та друкарські помилки. Так, автор називає Володаву, яка виникла на етнічних українських землях, на польський манер — Влодавою. На стор. 57 при аналізі поняття "народ" автор пише: "в другій половині XVII ст.", хоч тут явно йдеться про другу половину XVI ст.

Звичайно, важко уникнути недоліків, тим більше, що автору довелося йти в основному незвіданим шляхом. А те, що праця викликає бажання подискутувати з її автором, у даному разі свідчить про високу її

Критика та бібліографія

якість, про те, що вона написана на дуже актуальну тему. Що ж до висновків, зроблених автором, то вони, безперечно, будуть включені в арсенал українських дослідників. Книга в цілому написана на високому науковому рівні і заслуговує, без сумніву, позитивної оцінки.

Ю.А.МІШЦК (Київ)

В. В. Панашенко

*СОЦІАЛЬНА ЕЛІТА ГЕТЬМАНЩИНИ
(друга половина XVII— XVIII ст.).*

Київ, 1995. - 212 с.

В. В. Панашенко

*ПОЛКОВЕ УПРАВЛІННЯ В УКРАЇНІ
(середина XVII- XVIII ст.).*

Київ, 1997. — 74с.

В сучасних умовах державотворення в Україні особливої актуальності набувають праці, присвячені історії становлення і розвитку української козацької держави — Гетьманщини середини XVII— XVIII ст. Останнім часом вийшли друком дві монографії В. В. Панашенко з цієї проблематики. Одна присвячена формуванню соціальної еліти — панівного старшинського стану Гетьманщини у другій половині XVII—XVIII ст., друга — її військово-територіальному полковому устрою.

У першій книзі автор поставила своєю метою висвітлити процеси корінних змін, яких зазнала протягом другої половини XVII— XVIII ст. структура козацької старшини і вищого духовенства Гетьманщини як її соціальна еліта, передовсім, показати зміцнення її соціально-економічної бази, висвітлити правові чинники привілейованого становища старшини, прослідкувати основну тенденцію — перетворення козацької старшини і вищого духовенства в шляхетство та подальше включення його до складу російського дворянства.

При написанні праці В. В. Панашенко використала великий документальний матеріал (як опубліковані, так і архівні джерела), збирала, узагальнила (часто у вигляді зведених таблиць) та проаналізувала конкретні історичні факти, які віддзеркалюють розвиток зазначених вище складних соціально-економічних і політичних явищ та процесів у Гетьманщині другої половини XVII— XVIII ст.

Розглянувши процес формування нової генерації соціальної еліти Гетьманщини протягом другої половини XVII ст., яка включала насамперед вищу козацьку старшину (генеральну, полкову і сотенну) і вище православне духовенство, автор зазначає, що після Хмельниччини відносна соціальна рівність всередині Війська Запорозького (городового, реєстрового козацтва) "поступово нівелювалася". На вищий щабель українського суспільства послідовно і невпинно піднімалася нова еліта, яка формувалася з козацького товариства, Ішіяхти, заможних міщан (міського патриціату) і вищого духовенства. "Набуваючи політичної і соціальної ваги, — пише В. В. Панашенко, — займаючи ключові позиції в державотворчих процесах, прагнучи поширити свій вплив на суспільство, новосформована еліта домагалась для себе старих привілеїв, поступово обмежувала права народних мас насамперед відношенням послупства селян новим панам. Таким чином поглиблювався поділ українського суспільства на пануючих і підневільних" (с. 38).

На жаль, автор обмежилася лише твердженням, що саме старшині "належала провідна роль у державотворчих процесах" в Україні, не розкривши цю тезу широко, на конкретному історичному матеріалі. Слід також зробити застереження, що "значні" старшинські роди Буцьких, Дворецьких, Єсимонтовських, Заруцьких, Миклашевських навряд чи походили з реєстрових козаків, як вважає В. В. Панашенко. Ймовіріше, це були українські шляхтичі, які почали службу в реєстровому війську задовго до Хмельниччини.

Далі В. В. Панашенко, навівши великий фактичний матеріал та проаналізувавши його, зазначає, що протягом XVIII ст. в Гетьманщині відбувся процес станової консолідації української еліти, який супроводжувався зміцненням позицій місцевих урядовців — дідичів — вищої козацької старшини, російських дворян та вихідців з Сербії, Волощини, Грузії, яким були надані значні земельні володіння в Україні. "Зосередження військової та адміністративно-політичної влади в руках представників цієї частини соціальної еліти відбувалося разом з розширенням їхніх рангових та приватновласницьких маєтностей, що, в свою чергу, зобов'язувало посполитих цих маєтностей відбувати службу і повинності на користь їх володільців, тобто сприяло перетворенню місцевих урядовців у панів", — зазначає В. В. Панашенко. Велика земельна власність місцевих державців "служила основним джерелом їхніх прибутків і мірилом станової диференціації в середовищі соціальної еліти суспільства" (с. 57).

Тут же автор наводить таблицю про "Огуленевий порядок чинів (рангів. — Л. М.) козацької старшини". Але у читача може скластися враження, що цей порядок був юридично узаконеним і діючим (подібно до петровської "Табели о рангах"). Насправді ж це був лише проект-додаток до складеного у 1743 р. кодексу "Права, по которым судится малороссийский народ". Хоча слід погодитися з тим, що певний порядок старшинства козацьких рангів існував, звичайно, на практиці.

В. В. Панашенко твердить, що генеральна старшина "проводила феодально-старшинську політику" в різних галузях управління. В іншому місці праці читаємо, що полковник Милорадович, скуповуючи і захоплюючи силоміць козацькі землі й угіддя, змушував останніх "як підданих відбувати послушенство" і невдовзі "став одним із заможних феодалів". До "великих феодалів" автор також відносить Полуботка, Апостола, Горленка та інших, а далі пише, що на місцях полкова старшина захищала інтереси козацької старшини і "зміцнювала її феодальну власність на землю" (с. 50).

Навряд чи терміни "феодал", "феодальний" правомірні стосовно Гетьманщини першої половини XVIII ст., адже в ті часи феодальної ієрархії в Україні ще не існувало. На наш погляд, старшина в Гетьманщині являла собою, по суті, військово-бюрократичний стан. До речі, автор зазначає: "Як правило, вона (середня і нижча старшина. — Л. М.) одержувала грошову оплату" (с. 52) й часто не мала маєтностей.

На стор. 57 В. В. Панашенко цілком слушно вказує, що суспільна позиція (статус) козацької старшини "не була однозначною, а великою мірою залежала від майнового цензу, тобто володіння більшими чи меншими маєтностями (додамо: значна їх частина надавалася як винагорода за службу, "на ранг". — Л. М.), набуття військових й адміністративних чинш, сімейних зв'язків з гетьманом, його оточенням та царськими урядовцями".

Висвітлюючи питання про бунчукових товаришів, В. В. Панашенко правомірно зазначає, що "більшість з них були великими землевласниками" (як і вся вища старшина. — Л. М.), але далі пише, що останні "наприкінці XVIII ст. перетворилися в поміщиків" (с. 66). Який зміст

при цьому вкладено автором у термін "поміщик"? Адже в Росії XVII ст. до них відносилися службові особи, які за службу цареві одержували помістя ("поместье") (звідси — поміщик). Після 1714 р., коли згідно з царським указом були урівнені вотчини й помістя, термін "поміщик" за традицією продовжував вживатися в побуті, літературних творах як синонім землевласника, власника кріпосних "душ". Що ж до старшини, то вона вже в другій половині XVII ст. мала маєтності й право вимагати від посполитих виконувати послушенство, і наприкінці XVIII ст. ніяких принципових змін щодо цього не відбулося. Термін "поміщик", на наш погляд, поширився на Україні в XIX ст., а відтак міцно утвердився в радянській історичній науці*.

Автор показує, як старшина (державці) активно й в широких масштабах займалася промислово-торгівельною діяльністю, виробництвом продуктів землеробства і тваринництва на продаж. Це дає підставу В. В. Панашенко стверджувати, що "наприкінці XVIII ст. спостерігається процес формування місцевої української буржуазії" (с. 67). Але, по-перше, старшина займалася торговельно-промисловою діяльністю лише з другої половини XVII ст.; по-друге, якщо говорити про формування буржуазії, то в середовищі заможних міщан і козаків (скупникші, чумаків), а не в старшин-дідичів.

Розглядаючи питання про правові чинники привілейованого становища старшини і шляхти, автор вважає, що термін "шляхетство" в Гетьманщині "випав з повсякденного вжитку на кілька десятиліть" і лише у першій половині XVIII ст. з'являється знову. Це цікаве спостереження, але варто було б підкріпити його документальним матеріалом. Адже відомо, що ще з часів Хмельницького в Гетьманщині існував численний прошарок православної шляхти. Аналізуючи становище українського духовенства у XVIII ст., В. В. Панашенко наводить великий фактичний матеріал й цілком слушно стверджує, що внаслідок політики царизму "українське православне духовенство втрачало свої права у церковному самоврядуванні та політичному житті Гетьманщини, обмежувалися й інші привілеї" (с. 114). Слід було б конкретніше зазначити, які саме привілеї були втрачені. Попри все, духовенство в Гетьманщині залишалось привілейованим станом.

Автор значну увагу приділила процесу перетворення козацької старшини й вищого духовенства в дворянство. Він відбувався шляхом консолідації великих старшин-дідичів, представників верхівки міст і духовенства. "Таким чином, — пише В. В. Панашенко, — формувалася новий привілейований стан, який став величатися шляхетським. Поступово складалася традиція спадкоємництва і зв'язків із довоєнною шляхтою, яка походила з різних польських шляхетських родів. При цьому набуло популярності одруження старшинських дітей із шляхетськими нащадками, хоч і зубожілими" (с. 115). Побут і звичаї козацької старшини також трансформувалися завдяки зміцненню її соціально-економічного становища, під впливом освітнього цензу та контактів з шляхетством зарубіжних країн. Київська академія, різні колегіуми, перебування за кордоном і навчання в європейських учбових закладах сприяли зростанню культурно-освітнього рівня молодого покоління вихідців з старшинсько-шляхетського стану, його самовизначенню та відмежуванню від рядового козацтва і поспільства.

Водночас не зовсім зрозумілим для читача є твердження автора про те, що "в умовах тогочасної Російської імперії українська старшина не могла офіційно відновити шляхетство" як окремий стан (с. 115). Не

Стосовно Гетьманщини XVIII ст. вживалися інші терміни: дідич, державець, зрештою, пан.

можна погодитися і з твердженням, що "права й привілеї української старшини були значно ширші від тих, що мало тогочасне російське дворянство" (с. 116). В такому разі чому так настійно прагнула протягом всієї другої половини XVIII ст. старшина отримати всі права російського дворянства, доводячи заслуги українського шляхетства, про що детально розповідається в книзі.

Навряд чи правомірно робити висновок з указу від 3 травня 1783 р., після видання якого, мовляв, "українські пани стали справжніми дворянами, володільцями своїх селян" (с. 123). Адже в той час ще не спостерігаємо в Україні випадків купівлі-продажу кріпаків. Лише Жалувана грамота дворянству 1785 р. поширила всі права російського дворянства (у тому числі право на селянські "душі") на українське шляхетство і верхівку старшини.

Пославшись на пропозицію Рум'янцева стосовно права дворянських зібрань запровадити окрему рубрику в родовідних книгах, "куди вписувати тих, хто був визнаний дворянином з духовенства", автор пише: "Отже, наприкінці XVIII ст. українське православне духовенство Лівобережної України було зрівняно в правах з дворянами" (с. 130). Зрозуміло, що це стосувалося лише верхівки духовенства — загалом за свою нобілітацію, як правильно зазначає автор, духовенство (й загалом українська церква) втратило "значну частину давніх прав і привілеїв" (с. 130).

Наостанок слід вказати на важливість обраного В. В. Панашенко предмету дослідження — формування української еліти у другій половині XVII—XVIII ст. Адже це питання донедавна в українській радянській історіографії певною мірою замовчувалося. До того ж багато авторів знаходилися під впливом істориків-народників (О. Лазаревського, О. Єфименко), які основну увагу зосереджували на негативних сторонах діяльності старшини, її соціальної політики й всього суспільно-політичного життя Гетьманщини, не бажаючи зрозуміти, що іншого ладу, крім основного на приватній власності на землю, країни Центральної і Східної Європи у XVII—XVIII ст. не знали, їх земельна аристократія була творцем власної державності. Народ — нація без сильної, освіченої і впливової еліти — носія ідеї державності неминуче втрачає державну незалежність, а відтак перетворюється на колоніальне "бидло" інших країн.

В другій рецензованій праці В. В. Панашенко розглядає державотворчі процеси, які відбувалися в Наддніпрянській Україні з середини XVII ст. і зумовили створення власного своєрідного адміністративно-територіального управління, в основу якого було покладено полково-сотенний устрій реєстрового Війська Запорозького. В книзі розглянуто владні прерогативи полкової і сотенної старшини, структуру полкових і сотенних органів влади ("урядів"). Автор прослідковує зміни в системі військово-територіального устрою Гетьманщини, зумовлені, передовсім, політикою царизму, спрямованою у XVIII ст. на обмеження владних прерогатив вищих і місцевих адміністративних установ України — аж до скасування традиційної системи військового та адміністративного самоврядування, що означало остаточне знищення залишків української козацької державності.

Загалом розглянуті нами книги — вагомий внесок у вітчизняну історіографію Гетьманщини, їм притаманні використання багатого фактичного матеріалу та високий науковий рівень дослідження, їх автор — В. В. Панашенко — показала глибоку ерудицію та знання проблем української козацької держави XVII—XVIII ст.

// Г. МЕЛЬНИК (Київ)

Я. С. Хонігсман, А. Я. Наймай

ЕВРЕИ УКРАИНЫ

Краткий очерк истории. Ч. I.

К., 1993. - 175с.

В умовах відродження української державності розгорнувся бурхливий процес національно-культурного будівництва серед національних меншин. Природне прагнення кожного народу України оцінити своє місце і роль в її історії сприяло активізації дослідницької роботи істориків, етнографів. За радянських часів, починаючи від 30-х рр., майже не було праць з історії євреїв України, хоч вивчення багатомістової історії цього народу в Україні, безумовно, має наукове і практичне значення.

Саме з цієї точки зору позитивної оцінки заслуговує монографічне дослідження історії євреїв України, зроблене Я. С. Хонігсманом та О. Я. Найманом (загальна редакція доктора історичних наук професора Ф. Я. Горовського).

Першу частину видання, що складається з двох книжок, здійснив Українсько-фінський інститут менеджменту і бізнесу. Робота написана на основі значного кола джерел, мало знайомих не тільки масовому читачу, але й професійним історикам. Автори широко використовують зарубіжну літературу. Наукове видання читається легко, з інтересом. Перша книжка охоплює двотисячолітній період історії євреїв України до 1917 року.

На території нинішньої України євреї з'явилися понад 2000 років тому у кримських колоніях, заснованих ще стародавніми греками. У VII—VIII ст. євреї жили на берегах Волги та Дону серед хазар, верхівка яких у 790 р. прийняла іудаїзм. У Хазарському каганаті євреї займалися ремеслом, землеробством, розвивали торгівлю. Саме хазарські євреї у VIII—IX ст. приходять у Київ, Черніїв, інші міста Русі, а також на західноукраїнські землі. Інший потік євреїв йшов до нас із Заходу, рятуючись від хрестоносців.

Факти, наведеш авторами, свідчать, що становище євреїв в Україні, як і в інших європейських країнах, залежало від політики двох сил - світської влади, з однієї сторони, та духовенства, церкви - з іншої. Королі, князі й феодали були, як правило, зацікавлені у господарській діяльності євреїв, запрошували їх у свої володіння, надавали їм права, необхідні для занять ремеслом та торгівлею, отримуючи від цього значні прибутки. Водночас християнські священнослужителі дивилися на іудеїв як на іновірців-конкурентів. Специфічна соціальна структура єврейських іммігрантів, що складалася, головним чином, з ремісників, торговців, виробничих посередників, а в дещо пізніші часи також з працівників інтелегентних професій, зумовлювала розселення євреїв насамперед у містах і містечках. Це звужувало соціальне джерело доходів християнських приходів і було, таким чином, сприятливим ґрунтом для різного роду юдофобських наклепів, переслідування євреїв. Частина міщан, які теж бачили у євреях конкуренти?, брати участь у таких переслідуваннях.

Антиєврейські юдофобські вимисли і настрої, як і погроми, не були явищами, властивими лише історії України. Багатомістова доля єврейської діаспори позначена її переслідуваннями в Іспанії, Німеччині, Франції, Польщі та інших країнах. Причому гоніння на євреїв зустрічатися в Європі від раннього середньовіччя і аж до XX ст. На жаль, і в Україні загострення відносин між корінним християнським населенням і євреями, що часто виливалися в криваві драми, відоме від часів Київської Русі. Коли помер київський князь Святополк Ізяславович, розповідається в Найдавнішому літописі, то кияни "розграбувати двір Путяти (Вишатича), тисяцького, і пішли на жидів, і розграбувати їх".

Але особливо кривавого характеру набрали стихійні розправи з євреями під час Національно-визвольної війни українського народу в середині XVII ст. та під час окремих гайдамацьких повстань XVII ст. Зрозуміло, що автори не могли не згадати цієї гіркої сторінки українське - єврейських відносин. Та слід віддати їм належне, і причини, і самі події у книзі висвітлюються об'єктивно. Переконаливо показано, що причиною переслідувань євреїв були наслідки колонізації польською шляхтою українських земель, де за ініціативою польських магнатів поселялись і євреї, які найчастіше прибували з польських міст, де зазнавали переслідувань з боку католицького духовенства. У Польщі їх звинувачували в усіх бідах, що спіткали країну і народ. Під впливом юдофобської діяльності король та сейм Польщі прийняли ряд постанов, що обмежували права євреїв.

В Україні ж польські поміщики охоче віддавали євреям в оренду різні галузі своїх господарств. Шляхта була зацікавлена в залученні ділових управителів маєтками. Таким чином євреї-орендарі стали посередниками між польськими панами і українськими селянами. Злиденне життя останніх викликало у них невдоволення в першу чергу орендарями. До того ж орендар був іудеєм-іновірцем, проти якого поширювалися всілякі звинувачення. Безпросвітне життя селян штовхало їх до бунтів, які не раз виливалися у численні повстання. Автори правильно відмічають, що величезні жертви євреїв України під час повстань були наслідком не якоїсь міфічної юдофоби українців, а політики польської шляхти на українських землях. Разом з тим, автори вважали за потрібне показати, що в час Національно-визвольної війни євреї, які переходили у християнство, жили серед козаків і навіть воювали у їх війську.

Читача, певно, зацікавить матеріал книги про життя у єврейських гетто та громадах, їх очолювали кагали, які нерідко були єдиною владою у гетто. Кагали збирали податки, утримували синагоги з їх служителями, освітні та лікувальні заклади, притулки для людей похилого віку, виділяли гроші для бідних, стежили за чистотою вулиць і т. ін. Єврейська біднота, яка становила переважну більшість членів громад, повністю залежала від кагалів, їх злиденим життям пояснювався потяг до ілюзій, що зумовив популярність нового релігійного руху — хасидизму. Він виник у XVIII ст. і здобув багато прихильників серед євреїв Поділля та Волині.

Майже одночасно формувався єврейський просвітницький рух — хаскала. Просвітителі (масюлім) виступали за прилучення євреїв до європейської культури, вивчення світських наук, ознайомлення християн з вченням іудаїзму. Саме тоді в Україні почала з'являтися світська єврейська інтелігенція, яка встановлювала контакти з християнськими просвітителями. В єврейських школах, незважаючи на значний опір іудейських ортодоксів, почали вивчати різні мови, математику. Просвітителі вважали, що саме освіта допоможе євреям стати рівноправними громадянами країни.

Цікавими є сюжети про діяльність єврейських ваадів — своєрідної форми регіонального єврейського самоуправління на західноукраїнських землях, про особливості організації єврейських ремісничих цехів, про процеси асиміляції євреїв як на західноукраїнських землях у складі Речі Посполитої, так і на території тих українських земель, які були у складі Росії. З інтересом читаються сторінки про роль євреїв у розвитку великої промисловості, в науковому прогресі, культурному житті.

Читач, можливо вперше, відчує для себе, що Україна є рідною землею видатних вчених, письменників, музикантів, театралів та інших визначних інтелектуалів єврейської національності. Це письменники Н. Брацлавський, А. Б. Готлобер, Ш. Я. Абрамович (Мойхер Сфорим), Ш. Н. Рабінович (Шолом-Алейхем), І. Лейб, С. Ф. Фруг, С. Г. Черні-

ховський та ін., вчені Л. Штернберг (етнографія), А. Гаркаві (орієнталіст), Г. Гінібург (орієнталіст), С. А. Войсенберг (антрополог), багато великих промисловців.

Так само з інтересом читаються сторінки, де йдеться про ставлення до євреїв і єврейської проблеми з боку видатних діячів української культури — Т. Шевченка, І. Франка, П. Грабовського, М. Коцюбинського, а також передових російських діячів. Певним сумним заключним акордом історії єврейства в Україні були погроми 80-х рр. XIX ст., інспіровані вбивством Олександра II, та погроми початку XX ст. під впливом поразок в російсько-японській війні та кризи російського царизму 1905—1907 рр.

Погроми, що прокотилися по Україні після вбивства імператора Олександра II у 1881 р., початися 15 квітня у Єлісаветграді і охопили близько 150 населених пунктів у шести губерніях. Після цього були прийняті закони, котрі ще більше обмежували права євреїв імперії. Становище, в якому опинилися євреї України і Російської держави в цілому після погромів 80-х рр., сприяло поширенню сіоністської ідеї відродження національної держави євреїв на історичній прабатьківщині — Палестині.

Автори доречно відмічають, що перші плани створення єврейської держави у Палестині з'явилися у середовищі християн, які сподівалися шляхом повернення євреїв на свою історичну батьківщину позбутися складного "єврейського питання" у власних країнах. Серед ініціаторів переселення євреїв у Палестину були князь Г. Потьомкін, Наполеон Бонапарт, Олександр Дюма-син та багато інших. Євреї не підтримували ці пропозиції, доки європейські антисеміти не примусили їх шукати порятунку за межами батьківщини. Перші сільськогосподарські колонії у Палестині були засновані вихідцями з України. І це теж цікаво, і може мати неабияке значення для формування конструктивних відносин між Україною і Ізраїлем у сучасних умовах. Чимало місця відведено еміграції євреїв до США та інших країн.

Матеріали книги не залишають місця для існування фатшових стереотипів мислення серед деякої частини християн, в тому числі й українців, про нібито якусь надтаємничість іудейських обрядів, і зокрема ритуальне використання християнської крові. Численні приклади проучасті солдатів і офіцерів єврейської національності у військах Росії ще раз стверджують такі загальнолюдські властивості євреїв, як почуття громадянського обов'язку і військової честі, відваги і героїзму. Гадаємо, що книжка стане в пригоді українським краєзнавцям, особливо тих міст, де єврейська думка і культура ставала справді неординарною, як, наприклад, в Бердичеві і Бродах, Одесі і Львові, Житомирі і Херсоні, Києві і Брацлаві та інших.

Здається, що в основному автори завжди залишаються вірними принципам історизму і об'єктивності, і в цьому відношенні їм можна закинути хіба що фрагментарну подачу окремих процесів і подій з історії євреїв в Україні. Прикро, однак, вражають деякі неточності у вживанні історичних етнонімів, топонімів, невиправдане акцентування уваги на подіях другорядного значення. Так, у науковій історичній літературі термін "Західна Україна" прийнято співвідносити з тими землями, які в 1919—1939 рр. перебували у складі Польщі. Автори ж прикладають цей термін до всіх часів і до всіх західноукраїнських земель (с. 17, 24, 26, 27, 31). Книга видана російською мовою, але при цьому автори не подбали, як вирізнити у цій мові етноприкметник "русский", "руський" чи "руский" в залежності від того, який народ відображають вони у різні історичні часи. Читаємо "русская летопись", "русского и белзского воєводства" (с. 32), "антагонизм осложнялся... между поляками, русскими (?) и евреями", "Австрия оккупировала земли. Русские" и т. д. Відсут-

ність у тексті чіткої диференціації "руських" чи "русских" України та "русских", що у свідомості сучасного читача однаково накладаються на історичних українців, росіян, білорусів аж до XIX ст., може створити у сучасного читача помилкове сприйняття етнодемографічної дійсності в ті чи інші історичні часи в Україні.

Те ж можна говорити про неточність деяких назв населених пунктів: Кутов (треба — Кути, с. 58), Тлусте (треба — Товсте, с. 57) та ін. Навряд чи правильно і в російському тексті писати прізвище гайдамаки Залізняка як Железняк (с. 51). Не кожне поселення, у назві якого є звукосполучення "жид", слід пов'язувати із проживанням у ньому євреїв (с. 14). Автори нарису "Жидичів" в "Історії міст і сіл Української РСР. Львівська область" пояснюють походження назви міста зовсім інакше.

Ці зауваження, однак, мають несуттєвий характер. Головне полягає в тому, що книжка за останні десятиріччя заново відкриває для істориків і для широкого читача тривалий хронологічно історичний сюжет, органічно поєднаний з усіма драматичними зигзагами історії українського і єврейського народів, українсько-єврейських відносин.

Сподіваємося, що з книжкою "Євреї України (Короткий нарис історії)" з інтересом ознайомилися не тільки українські, але й зарубіжні читачі.

С. А. МАКАРЧУК (Львів), Р. Я. МИРСЬКИЙ (Львів)

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

А. Е. Иванов

*УЧЕНЬЕ СТЕПЕНИ В РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ.
XVIII в. -- 1917 г.*

*М.: Российская Академия наук,
Институт российской истории. — 1994. — 198 с.*

Обрана автором тема належить до малодосліджених, а подекуди й зовсім недосліджених проблем в історії вищої освіти у Російській імперії. Вони розглянуті в комплексі й дають можливість читачу отримати досить повне уявлення про заснування та функціонування інституту наукової атестації протягом значного історичного періоду. Книга складається з чотирьох розділів, кожний з яких присвячений конкретним аспектам системи формування наукових кадрів, що існувала у Росії. В першому розділі йдеться про зародження наукової атестації, відсутність якої почала відчуватися відразу після заснування російської Академії наук (1724 р.) і відкриття Московського університету (1755 р.). Автор стверджує, що основні засади цієї атестації були запозичені у європейських університетів, оскільки до 50-х рр. XVIII ст. в російській науці переважали вчені іноземного походження й їх нащадки, які натуралізувалися на новій для них батьківщині. До того ж перші російські науковці навчалися в Європі. Пошуки механізмів присудження вчених ступенів у Росії розтягнулися до початку XIX ст., коли було введено відповідну державну регламентацію, що діяла на основі спеціальних законодавчо-нормативних актів.

У другому розділі автор простежив основні етапи становлення державної системи наукової атестації кадрів у XIX — на початку XX ст. Цей процес відшліфовувався, як показано в дослідженні, під час формування політики самодержавства у галузі науки і зокрема щодо університетів, оскільки саме в останніх концентрувалася найбільша чисельність професорсько-викладацьких кадрів.

Вперше загальні принципи наукової атестації у законодавчому порядку були сформульовані "височайшим" указом від 24 січня 1803 р., потім уточнювалися положеннями від 20 січня 1819 р., 28 квітня 1837 р. та 4 січня 1864 р. Останній законодавчий акт фактично діяв до жовтня 1917 р. з певними корективами, які були запроваджені згідно з реформами 1884 р. Детально проаналізувавши існуючі положення й практику їх запровадження в життя, дослідник дійшов висновку, що університетська система наукової атестації у Російській імперії мала свої особливості. На відміну від Західної Європи в Росії зберігалася до 1884 р. традиційна ієрархія вчених ступенів: дШсний студент, кандидат, магістр, доктор. Пізніше вона була зведена до двох: магістр, доктор, за винятком Варшавського та Юр'євського університетів, де збереглася стара традиційна ієрархія. До того ж вчені ступені мали відповідне узгодження з Табелем про ранги, що вводило наукові кадри в систему чиновницько-бюрократичного апарату, повністю підпорядкованого інтересам самодержавства. Поза увагою дослідника не лишилися й особливості присвоєння вчених ступенів у медицині, православно-духовних академіях і народногосподарських інститутах.

Третій розділ книги присвячено висвітленню проблем підготовки науково-педагогічної зміни для вищої школи. Автор розглянув усі види підготовки вчених, що дало йому змогу стверджувати: в 60–70-х рр. XIX ст. у Росії в основному сформувалася стаціонарна служба підготовки науково-педагогічних кадрів, яка спиралася на російські університети та європейські центри. Це дозволило уряду 1884 р. сформувати інститут професорських стипендіатів.

У четвертому розділі "Технологія наукової атестації" детально розглянуто основні аспекти підготовки кандидатських, магістерських і докторських дисертацій, простежено в ретроспективі вимоги до наукових праць усіх рівнів, зокрема їх специфіку у навчальних закладах неуніверситетського типу. Окремого виділення заслуговує та частина дослідження, де йдеться про досить широку палітру напрямів наук, по яких присвоювалися вчені ступені магістра й доктора. Так, згідно з положенням 1884 р., вводилося 39 розрядів, з яких десять відносилися до історично-філософського факультету. Історична наука, зокрема, була представлена двома напрямками – російською і загальною історією.

Автор також дослідив соціальні та політичні умови, які впливали на формування "механізмів" присудження вчених ступенів, особливо на роль і місце наукових опонентів та диспуту як заключного акту в захисті магістерських і докторських дисертацій. Тут же вказано й на зміни, яких зазнала процедура затвердження результатів диспутів.

У заключній частині автор подав короткий екскурс ставлення радянських органів влади до існуючого в Російській імперії інституту наукової атестації, коли 1918 р. було відмінено вчені ступені у вищій школі. Натомість встановлювалися звання "професорів" і "викладачів". Причому перше з них отримували працівники лише за трирічну викладацьку працю. Не створивши нового способу наукової атестації, 1934 р. знову повернулися до вчених ступенів, проте вже на іншому якісному рівні.

Заслуговує на увагу те, що в книзі вміщені покажчики імен та вищих учбових закладів. У ній також наводяться ілюстрації нагрудних знаків, які вручалися магістрам і докторам наук, з описом їх кольорів та матеріалу виготовлення.

На відміну від інших дана праця постійно навіртає читача до поршання відносно того, що втратила й що здобула сьогоднішня організація науки. Хоч автором і не передбачалася пряма відповідь на такі питання, проте викликають заперечення неодноразові твердження про найскладніше випробування, виснажуючу процедуру наукової атестації й т. п., зате підкупають високі вимоги до молодих учених, які обов'язково мали

стажуватися за кордоном, турбота про їх фінансову підтримку тощо. Разом з тим монографія не дає відповіді на ряд питань, які виникають при її прочитанні. Автор звертається до порівняння існуючих у досліджуваний період наукових знань у Російській імперії та Європі, однак знайти пряму відповідь, як котирувалася російська система в європейських університетах, нам не вдалося. Загалом при використанні ілюстративних прикладів з тих чи інших положень дослідник віддає перевагу Московському університету, тоді як у Росії останніх налічувалося більше десяти. Практично поза увагою автора лишився Віденський університет — найстаріший навчальний заклад країни (відкрито 1579 р.), в якому збереглися середньовічні європейські традиції.

Непереконливим є свідчення В. І. Модестова, на які посилається автор (с. 161), щодо наукової оцінки магістерської дисертації М. П. Драгоманова "Питання про історичне значення Римської імперії і Тацит". В. І. Модестов недолюбував М. П. Драгоманова за його українофільські погляди й не зумів виділити наукового раціонального зерна у дослідженні вченого.

В цілому книга А. Є. Іванова справляє хороше враження насамперед своїм високим науковим рівнем. Оскільки процес становлення наукової атестації в Україні не завершився, ця монографія може стати своєрідним посібником для орієнтації працівникам відповідної системи. Крім того, повнота висвітлення матеріалу, намагання автора розглянути формування інституту наукової атестації на тлі загальноісторичних процесів робить цю працю вартісною також для українських дослідників з історії освіти, науки та культури.

В. С. ШАНДРА (Київ)

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

*НАЦИОНАЛИЗМ И ФОРМИРОВАНИЕ НАЦИЙ.
ТЕОРИИ- МОДЕЛИ- КОНЦЕПЦИИ.
Сб. под ред. А. Миллера.*

М.: Институт славяноведения и балканистики РАН, 1994. — 198 с.

Навряд чи можна знайти в суспільно-політичній та історичній літературі останніх років частіше вживані поняття, ніж "нація" та "націоналізм". Однак, на жаль, не завжди кількість переходить у якість — мало кому вдається переступити зачароване коло емоційно забарвлених оцінок та політичної заангажованості. Не сприяє розв'язанню проблеми й те, що українські вчені, позбавлені доступу до вже існуючих теоретичних розробок, змушені "варитися у власному соку". Ми опинилися осторонь тих, без сумніву, революційних процесів у дослідженні національної проблематики на Заході, що відбувалися протягом 1980— 1990-х рр. Поодинокі переклади найвідоміших авторів¹ не дають комплексного і цілісного уявлення про вже вивчені зарубіжними науковцями питання. Нам залишається знову, як це не прикро, "вигадувати велосипед".

Схожі проблеми стоять і перед нашими російськими колегами з Інституту слов'янознавства та балканистики РАН. Слід відзначити, що в умовах політичної свободи вони досить оперативно заповнили вищезгаданий інформаційний вакуум. Результатом роботи в цьому напрямі став вихід у світ збірки "Націоналізм і формування націй. Теорії — моделі — концепції". В ній аналізуються найзначніші зарубіжні теоретичні дослідження з проблем націоналізму, опубліковані в 1970— 1990-ті рр. Видання має аналітично-реферативний характер.

Серед дослідників, яким присвячена низка статей збірника, можна, зокрема, назвати такі відомі імена, як Е. Геллнер, Е. Сміт, М. Грох². Широке охоплення сучасних шкіл та напрямів дало змогу упоряднику і одному з авторів збірника О. Міллеру підбити попередні підсумки вивчення націоналізму як теоретичної проблеми (с. I— IX). Визнання націоналізму як способу сприйняття навколишнього світу і стилю мислення (що разом визначається терміном "дискурс"), а не просто як ідеології або політичної доктрини, допомогло західній науці виробити плідні підходи та аналітичні структури, позбутися емоційних оцінок ("поганій" націоналізм чи "гарний") і трактувати це явище як "оболонку для різних психологічних та ідеологічних конструкцій, які втілюються у цю оболонку остільки, оскільки вона виявляється найефективнішим засобом їх адаптації для масової свідомості" (с. IV). В процесі дослідження націоналістичного дискурсу вчені дійшли згоди стосовно новочасного (модерного) характеру націоналізму: його формування переважна більшість авторів датує другою половиною XVIII ст. Досить докладно описується в літературі вплив різноманітних чинників на формування націоналізму: індустріального розвитку (Е. Геллнер, М. Грох), абсолютистської держави (М. Манн), "друкованого капіталізму" (Б. Андерсон), стандартизованої системи освіти (Е. Геллнер), інтелектуальних еліт (М. Грох, Е. Хобсбаум), етнічності (К. Калхун, Е. Сміт). З огляду на це, перспективним є порівняльне вивчення різних варіантів націоналізму та пропорційного значення в їх розвитку різних чинників (с. VII).

Отже, можна говорити про значний прорив у теоретичній розробці проблем націоналізму в 1980— 1990-ті рр. Проте цей феномен все ж багато в чому залишається "річчю в собі", про що яскраво свідчать аналітичні статті рецензованого збірника, немає згоди щодо того, чи можлива "загальна теорія" націоналізму; яке визначення націоналізму більш адекватне; де існує нація - • в об'єктивній реальності чи в уяві носіїв національної ідентичності; як взаємодіє націоналістичний дискурс з рештою дискурсів та ш. Найбільш перспективним, з точки зору О. Міллера, є дискурсивний підхід. Проте, на нашу думку, цей метод має тенденцію або до фрагментації досліджень (зосередження на варіантах, підтипах, джерелах), або до виходу на високий рівень абстракції в дусі філософії постмодернізму, що само по собі добре, але вимагає побудови дійової теорії "середнього рівня".

Звичайно, методологічне різноманіття - річ природна, необхідна і потребує залучення до наукового обігу та аналізу, з чим успішно впоралися автори збірника. В Україні проблема розбудови національного організму, як завжди, актуальна. Тому, гадаємо, досвід російських учених буде корисним як історикам, так і етнологам та політологам.

¹ Геллнер Э. Нации и национализм. — М., 1991; Геллнер Э. Пришествие национализма : Мифы нации и класса // Путь (Москва). — №1. — 1997; Сміт Е. Національна ідентичність. — К., 1994.

² Схема національного відродження "малих народів" М. Гроха застосовується щодо України у таких працях: Магочий П. Українське національне відродження : Нова аналітична структура // Український історичний журнал. — 1991. — №3; Шпорлюк Р. Українське національне відродження // Україна. Наука і культура. — Вип. 25. — К., 1991; Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст. — К., 1993.

К. Ю. ГАЛУШКО (Київ)

О. А. Пиріг

**РИНОК І ТОРГІВЛЯ УКРАЇНИ
(ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ)**

К., 1996. — 199 с.

Реформування економічних відносин в Україні вимагає не лише науково-теоретичного обґрунтування самого механізму запровадження нових форм власності та господарювання, а також прогнозування соціальних наслідків докорінних змін. У зв'язку з цим варто скористатися власним історичним досвідом становлення й функціонування ринкових відносин, вивчити першовитоки ринкової економічної системи, особливо в роки непу. В історико-економічних дослідженнях ця проблема набуває особливої ваги, дедалі частіше з'являються відповідні праці. Однією з них є монографія О. А. Пиріг. Автор висвітлила основні етапи становлення ринку, показала історично зумовлені форми торгівлі й обміну — від їх виникнення до середини 1980-х років.

Вивчення тривалого періоду історії ринку і торгівлі в Україні дозволило побачити, що ринок своїм корінням сягає сивої давнини, а торгівля, у формі простого товарообміну, виникла разом з трудовою діяльністю самої людини, а також з'ясувати деякі закономірності розвитку ринкової економіки, виявити чинники, що впливали на організаційні підвалини ринку й торгівлі. Автор монографії зазначає той факт, що елементи ринкових відносин існували за часів Київської Русі. "Руська Правда" Ярослава Мудрого, "Статут Володимира Всеволодовича", матеріали археологічних розкопок свідчать, що в Давньоруській державі набули певного рівня розвитку товарно-грошові відносини, функціонували ярмарки, лихварство, тобто відповідні складові інфраструктури ринку.

Значна увага надається аналізу стану торгівлі в українських землях польсько-литовського періоду нашої історії. Зокрема, в монографії з'ясовано нові тенденції розвитку торгівлі, визначено фактори поглиблення інтегруючого зв'язку внутрішнього ринку в українських землях, посилення його контактів з європейським ринком.

Оригінальним, на наш погляд, є трактування автором Запорізької Січі як торговельного центру. В монографії наводяться факти про досить активні зв'язки козаків з Польщею, Московією, Туреччиною, Кримом, висвітлено форми роздрібно́ї торгівлі в Січі.

Особливе місце в праці займає показ процесу формування всеукраїнського ринку. Автор переконливо доводить, що становлення та розвиток внутрішнього ринку мали глибинні корені суто етнічного походження, аге, оскільки Україна входила до складу Росії, то всеукраїнський ринок перебував під впливом загальноросійського, хоча мав власні самобутні риси. Монографія вирізняється авторською інтерпретацією ролі та місця "Чумацького шляху" (промислу) у формуванні ринкових відносин.

Найвищого рівня свого розвитку, зазначає автор, всеукраїнський ринок досяг у другій половині XIX ст. Саме тоді активно діяли всі складові елементи ринку, з'являлися нові форми торгівлі (синдикати тощо), зростати кількість бірж та їх товарообіг, виникали нові підприємства роздрібно́ї торгівлі -- універсальні магазини.

Не залишилися поза увагою дослідниці проблеми функціонування ринку в переломні періоди української історії, особливо протягом 1917—1920 рр. Ґрунтовним є аналіз форм та методів радянської торговельної системи. Автор зосереджує увагу на питаннях відновлення ринкової еко-

номіки в Україні за непу, висвітлює суперечливу палітру багатоукладності в торгівлі, з'ясовує механізм державного регулювання торгівлі, показує обставини переходу до централізованої системи розвитку економіки.

Окремий розділ монографії присвячено питанням організації постачання й розподілу продуктів харчування і товарів першої необхідності в роки війни 1941—1945 рр., особливо в тилу, за картковою системою.

Логічним завершенням монографії є висвітлення форм торгівлі протягом 1960—1980-х рр., з'ясування суперечливих питань організаційного характеру. Автору вдалося зважено показати переваги деяких нових форм торгівлі (самообслуговування, торгівля за зразками й попередніми замовленнями), а також виявити прорахунки та помилки в управлінні торгівлею. Отже, в монографії запропоновано широкий спектр ринкових відносин в Україні від давнини до середини 80-х рр. ХХ ст.

До переваг рецензованої праці слід віднести її достатньо високий науково-теоретичний рівень. Спираючись на принципи історизму та об'єктивності, застосовуючи описовий, історико-порівняльний, статистичний та картографічний методи, її автор досить вичерпно показав сутність вузлових проблем в історії ринку, намагалася виявити його своєрідну динаміку, тенденції й перспективи розвитку. Дослідження О. А. Пиріг вирізняється ґрунтовною джерельною базою. Вона використала документи і матеріали чотирьох центральних та п'яти обласних архівів, довідкові видання, статистичні збірники, періодичну пресу, науковий доробок попередників, фрагменти з творів українських письменників, мемуарну літературу, а також фольклор: народні прислів'я та говірки стосовно торгівлі.

О. А. Пиріг критично проаналізувала науковий доробок своїх попередників, особливо праці історико-економічного плану, які побачили світ у другій половині ХІХ ст., у тому числі англійською, німецькою та французькою мовами. Не обмежуючись працями лише істориків, вона використала твори економістів, політиків і фахівців з питань організації торгівлі. Історія ринку і торгівлі в Україні висвітлена автором об'єктивно.

Хронологічні рамки дослідження, якими охоплено кілька століть, дозволили виявити певні закономірності становлення й розвитку ринку в Україні, але водночас залишилися поза увагою конкретно-історичні питання. Зокрема, в монографії не знайшлося місця для з'ясування ролі та місця "торгсину" в зовнішньоторговельному балансі. Варто було б дещо ґрунтовніше показати причини запровадження карткової системи протягом 1929—1930 рр. Праця виграла б, аби її автор показала теоретичні дискусії, що точилися впродовж 20-х рр. з проблем організації та розвитку торгівлі. Історичний аспект передбачає висвітлення теорії і практики самої проблеми, а відтак заслуговує переосмислення економічна теорія, точніше, система поглядів М. С. Волобуєва, запропонована ним наприкінці 20-х рр. Поза увагою залишилися питання торговельного обслуговування населення впродовж 30-х рр., особливо в роки голодного лихоліття 1932—1933 рр. Більш критично слід поставитися до діяльності заклади? торгівлі у 1970—1980-х рр.

Загалом, враховуючи досягнення й певні прорахунки, можна стверджувати, що рецензована монографія є оригінальним дослідженням, яке поповнює колекцію сучасної історіографії з проблем ринкових відносин в Україні.

В. І. МАРОЧКО (Київ)

Віталій Чишко

**БІОГРАФІЧНА ТРАДИЦІЯ ТА НАУКОВА БІОГРАФІЯ
В ІСТОРІЇ І СУЧАСНОСТІ УКРАЇНИ**

К.. 1996. - 240с.

Біографічні дослідження покликані сприяти відродженню історії і культури України в портретах її видатних діячів. Однак до цього часу не визначено концептуальні принципи та методи біографістики як галузі історичної науки, відсутня єдина класифікація біографічних джерел, не усунуено наявні розбіжності у термінології, зумовлені складністю та пограничністю методів біографічного аналізу, відсутня комплексна наукова оцінка існуючих історико-біографічних досліджень.

Монографія В. С. Чишка присвячена обґрунтуванню біографістики як самостійного та специфічного жанру історичного дослідження. Слід визнати, що це завдання є актуальним, міждисциплінарним і досить складним.

В основу монографії покладено оригінальну концепцію аналізу біографічного жанру історичного дослідження. Ця концепція досить логічно і послідовно реалізована в структурі роботи. У перших трьох розділах книги викладено історико-біографічні дослідження в регіональному розрізі (Західна Європа, Російська імперія, СРСР, Україна), четвертий розділ присвячено методологічним і організаційним питанням створення сучасного Українського біографічного словника, п'ятий — методологічним основам біографістики як гшгузі історичної науки. Тому монографія являє собою історіографічну працю, побудовану на досить міцному методологічному фундаменті.

Розв'язання методологічних проблем біографістики проведено в монографії на широкій історіографічній основі, і це слід перш за все віднести до важливих здобутків дослідження. До аналізу залучено величезну кількість публікацій на різних мовах, що з'явилися в Європі, Україні, Російській імперії та СРСР за останні два століття. Історіографічний аналіз біографічної традиції розглядається в історико-культурному контексті.

Вперше в історіографічній літературі автором підведено підсумки обговорення проблем теорії біографії та запропоновано класифікацію біографічного жанру. Досить ґрунтовно розроблена методологія процесу історичного дослідження в біографії, обмірковані логічні процедури історико-біографічного дослідження. Це слід розглядати як оригінальний внесок у розв'язання складних методологічних проблем історико-біографічного жанру дослідження.

В книзі на основі вивчення величезного масиву літературно-історичних та біографічних джерел визначено основні етапи розвитку біографістики, дано оцінку її досягнень на кожному з них. Поняття "біографія" розглядається автором як історико-культурне явище, що об'єднує різні види, роди і типи біографічних джерел, літературної та наукової творчості, історико-біографічних досліджень, що склалися історично.

Біографістика розглядається як окрема галузь історичної науки, що має своїм об'єктом видатну особу в її різноманітних зв'язках із суспільством та в єдності її індивідуального і суспільного. Вона базується на законах історичної методології, методів пізнання людини як особистості в історичному процесі, а також на широкому використанні методичних підходів інших наук, зокрема психології, соціології, філософії, літературознавства.

Автор виокремлює три процедурні стадії біографічного дослідження: перша -- емпірична, що ґрунтується на евристичних та джерелознавчих методиках, друга -- реконструкція життя та діяльності, психічного складу особистості, яка ґрунтується на методах історичної та психологічної

реконструкції, третя — репрезентація особи, що вивчається в усій сукупності внутрішніх та зовнішніх зв'язків.

Важливе місце в книзі займає розробка методологічних питань і концептуальної основи створення Українського біографічного словника, визначення нового науково-практичного шару теоретичних, історіографічних та джерелознавчих досліджень біографії. Ці результати, викладені в книзі, можуть бути використані також при створенні різноманітних біографічних словників національних меншин України, біографічних довідників видатних політичних діячів, учених, митців і спеціалістів, чия діяльність сприяла формуванню української державності, розвитку економіки, культури, науки України.

Складне і перспективне завдання створення Українського біографічного словника на сучасній науковій основі слід розглядати як важливий національний пріоритет. Для такої праці важко відшукати аналог. "Російський біографічний словник" у 25 томах, який виходив з 1896 по 1918 рр., був незавершений, його методологічне підґрунтя застаріло. У монографії висвітлюється історія створення аналогічного українського видання. У 1919— 1933 рр. цим займалася Комісія по складанню біографічного словника діячів української землі, праця якої мала трагічну долю: перші два томи "Українського біографічного словника" були вилучені з друкарні й знищені, співробітники комісії репресовані.

Грунтовне в методологічному плані дослідження В. Чишка можна було б збагатити спеціальним аналізом категоріального апарату біографістики як галузі історичного дослідження. Не зовсім чітко розділяється зміст різних термінів цього жанру дослідження. Важливим є розподіл теоретичних засад біографіки та біографістики, літературознавчої та історіографічної теорії в методології біографії, виокремлення історіографічного та джерелознавчого аспектів в історичному аналізі біографії як об'єкта біографістики. Але всі ці зауваження та побажання не відмінюють здобутків проведеного дослідження, проблемного і перспективного його характеру, наявного внеску в розробку сучасної методології історіографічних досліджень.

Р. І. ОНОПРІЄНКО (Київ)

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

*ИСТОРИЯ ЕВАНГЕЛЬСКО-БАПТИСТСКОГО
ДВИЖЕНИЯ В УКРАИНЕ.
МАТЕРИАЛЫ И ДОКУМЕНТЫ*

Одесса, 1998. 277 с., ил.

Ця книга являє собою збірник документів з додатками, примітками та коментарями й ґрунтується на перших результатах дослідження "Історія Євангельських християн-баптистів в Україні", здійснюваного у 1994—1996 рр. спільними зусиллями співробітників Відділення релігієзнавства Інституту філософії НАН України, Національного університету "Києво-Могилянська академія" та Одеської Богословської семінарії Євангельських християн-баптистів. Широкомасштабний опис та вивчення архівних джерел з історії євангельських рухів в нашій країні стали виявом плідної співпраці світських та церковних дослідників.

Збірник належить до давно очікуваних праць. Досить згадати, що останні подібні збірки, а саме присвячені історії розвитку протестантського руху в нашій країні, публікувалися ще на початку ХХ ст. До того ж їх обнародування в умовах тодішньої політичної та ідеологічної цензури в Російській імперії було уможливлено хіба що коротким періодом лібе-

ралізації, викликаним відомими революційними подіями того часу. У радянські ж часи використання архівних матеріалів з історії релігії та церкви, як і решти історичних матеріалів, мало заідеологізований, упереджений характер. З професійного погляду, воно було вельми обмеженим, підпорядковувалося цілям не стільки науковим, скільки ідеологічно-пропагандистським. Ідеологічна навала на релігію, крім того, виключала історію релігії та церкви (в тому числі дослідження відповідної джерельної бази) з поля наукового інтересу, штучно обмежувала її перспективність для наукового опрацювання. Широке та, головним чином, систематичне використання архівних матеріалів з цієї тематики було практично неможливим; в ліпшому випадку використовувалися вторинні джерела — зазначені вже збірники кінця ХІХ — початку ХХ ст. Сьогодні ж, в умовах незалежного розвитку нашої країни, безперечних демократичних здобутків цілковито природним явищем є інтерес до релігійної та церковної історії, особливо до її автентичних пам'яток, зафіксованих в архівних документах.

У книзі опрацьовані результати досить масштабної джерелознавчої роботи, здійсненої світськими й церковними дослідниками, метою якої було збирання, опрацювання та впорядкування архівних матеріалів та літературних джерел з історії євангельсько-баптистського руху в Україні. Тож структура збірника охоплює різні аспекти євангельсько-баптистського руху. Це численні документи, присвячені виникненню та поширенню цього релігійного явища. Низка документів подає свідчення про життя та діяльність відомих релігійних діячів. Нових барв набуватиме історичне дослідження та історична оповідь через залучення вміщених у даному збірнику оригінальних особистих свідчень віруючих. Матеріалом для серйозного аналізу стануть свідчення тодішніх чиновників, урядовців, публіцистів, православних місіонерів про причини розвитку протестантизму на вітчизняному культурно-релігійному ґрунті.

У розділі, присвяченому особливостям внутрішнього життя євангельсько-баптистських громад, демонструються документи, що розкривають особливості ідейно-догматичного розвитку та культової практики, місіонерства, культурно-просвітницької та благодійної діяльності, внутрішньоцерковного впорядкування. Не дуже численні, але важливі й показові статистичні дані, офіційні свідчення держслужбовців розкривають нові аспекти соціально-демографічних процесів серед віруючих-протестантів євангельського напрямку, їх стосунків з суспільством та державою.

Особливу увагу привертають запропоновані у даній книзі додатки. Це — державні акти Російської імперії другої пол. ХІХ — початку ХХ ст., за якими здійснювалося правове регулювання релігійного життя неправославних віруючих (т. зв. "сектантів"). Матеріали, зібрані у відповідному розділі, є цінними для дослідників історії права, церковно-державних відносин в нашій країні. Так звані віросповідні документи ("сповідання віри", "правила віри") християнських конфесій протестантського походження, мабуть, вперше так повно представлені в масштабі одного видання. Особливо цінним видається те, що можливість публікації дістати, крім колись виданих, досі не опублікованих рукописні оригінали віросповідних документів, власноручно складених керівниками релігійних громад наприкінці минулого століття, понад століття тому. Нарешті, викличе інтерес докладний опис періодичних протестантських видань, опублікованих з кінця минулого до першої половини цього століття у нашій країні та за кордоном. Разом з бібліографічними даними тут містяться відомості про видавців та редакторів часописів та газет, про місця видання та їх зміну у певні роки. Усе це також є корисним для дослідників.

Варто відзначити працю упорядника, який практично до кожного документа подав бодай коротку примітку. Ці примітки, часом довідкового, а іноді навіть аналітично-коментуючого характеру, разом із вступними частинами до розділів та підрозділів збірника, вводять читача-дослідника у контекст розглядуваних документів. Розмаїття документів, представлене у збірнику, відкриває можливості для аналізу та узагальнень, а також подає багатий ілюстративний матеріал. Це сприятиме повнішій реконструкції історичного процесу, тим більше — у такій специфічній галузі, як релігійне життя. Адже відтворення релігійно-церковної історії саме як історії духовного життя народу в цілому, окремих соціальних спільнот та особистостей — і є метою історика.

Недоліки даної праці можна поділити на об'єктивні та суб'єктивні. Серед об'єктивних — не можна назвати повною географію зібраних у збірці документів, що призводить до певної тенденційності. Практично, не подані джерела з архівів, розташованих у минулому на західних землях України поза Російською імперією. Серед суб'єктивних — те, що автору можна було б більше уваги приділити аналізу та коментуванню поданих документів згідно з академічними стандартами. Очевидно, необхідність опрацювання велетенського масиву документів стала на заваді більшій глибині. Також часом помітною є тенденційність та суб'єктивізм оцінок, що не завжди органічно для наукового твору. Проте маємо підстави сподіватися, що перелічене долатиметься у подальших працях автора та колективу дослідників, які здійснюють пошук документів.

Автор-упорядник доклав багато зусиль, щоб увести до наукового обігу значну кількість документів і вперше за багато років актуалізувати науковий та громадський інтерес до вельми цікавої глави вітчизняної духовної та соціальної історії.

В. І. ЛЮБАЩЕНКО (Київ)

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

Михайло Кірсенко

*ЧЕСЬКІ ЗЕМЛІ В МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ
ЦЕНТРАЛЬНОЇ ЄВРОПИ 1918— 1920 років.*

К., 1997. - 335 с.

Вивчення національної історії країн, що переживають процес відродження державотворення та пошуку шляхів усамостійнення, є справою надзвичайно важливою, але досить складною. Неупереджений аналіз позитивного й негативного досвіду минулого має надати підставу для прийняття раціональних і виважених політичних рішень сьогодні, але, на жаль, історичні типології минувшини не завжди вивчаються комплексно і трактуються об'єктивно. Збоченість висновків та їх ситуативне пристосування можуть набути провокуючої спрямованості, коли мова йде про історичні права нації та форми її співіснування з навколишнім геополітичним середовищем. Розвиток модерної Чеської національної держави є одним з тих рідкісних прикладів, коли повчання історії, здається, має відбиток на визначенні шляхів подальшого розвитку: самоствердження нації невідривне пов'язується з процесом демократизації й гуманізації суспільства. Знаменно, що найпопулярнішою політичною фігурою в громадській думці Чехії й досі залишається гуманіст і філософ Т. Масарик. Адже становлення республіки, що її першим президентом він був протягом майже двадцяти років, можна вважати першою спробою втілити демократичні ідеали на практиці. Але, оскільки держава була створена за активною участю країн-переможниць відповідно до їх

тимчасових інтересів, коливання розподілу сил у балансі влади світової політики зумовлювали нестійкість і вразливість цього формування, а згодом спричинили його загибель. Дослідження початкового періоду чеської національної державності в контексті міжнародних відносин не тільки є основоположним для розуміння подальшої історії цієї країни, а й вартісним для бачення комплексної характеристики процесу державотворення у Центральній та Південно-Східній Європі. Тому поява монографії відомого українського богеміста М. Кірсенка є, безумовно, своєчасним і перспективним внеском у розробку цієї теми.

Автор має на меті проаналізувати у праці роль Чеських земель (Богемії, Моравії та Сілезії, що становлять сучасну Чеську республіку) у процесі формування Чехословацької держави після дезінтеграції Австро-Угорщини через висвітлення основних аспектів історії політики та дипломатії 1918—1920 рр. Використання значної кількості архівних матеріалів дало автору можливість детально і ґрунтовно дослідити найважливіші проблеми чеських міжнародних стосунків у досліджуваній період.

Монографія складається з вступу, семи хронологічно побудованих розділів та заключної частини.

В першому розділі "Чехословацька політика під час остаточного розкладу Австро-Угорської монархії влітку і восени 1918 року" автор детально розглядає основні події, пов'язані з чехословацькою закордонною акцією й аналізує її результати. Значну увагу у ньому приділено також питанню злиття політичного курсу еміграції та вітчизняних діячів національного руху.

Другий розділ "Проголошення і міжнародне визнання національної незалежності Чехословацької республіки, жовтень — листопад 1918 року" висвітлює вплив зовнішньополітичних чинників на формування державних пріоритетів Першої республіки.

У трьох наступних розділах ретельно простежуються стосунки Чехословаччини з її найближчими сусідами. М. В. Кірсенко детально аналізує становлення двобічних взаємин з веймарською Німеччиною та Австрійською республікою, висвітлює питання подолання сепаратизму в германізованих прикордонних територіях Чехії і Моравії й розглядає процес урегулювання суперечливих питань власності, комунікацій, боргів тощо.

У двох останніх розділах також за хронологічним принципом приділяється увага чехословацько-польським відносинам, зокрема, простежуються й аналізуються обставини, за яких сталося їх ускладнення, розкривається досі маловивчене питання щодо позиції чеського уряду стосовно появи Західноукраїнської республіки. Для дослідника характерне прагнення подолати однобічність підходу до проблем, що розглядаються. Аналіз місця чеських земель у міжнародній політиці зроблено з урахуванням співвідношення і взаємодії політичних, соціально-економічних, етнокультурних та інших факторів, що впливали на вибір тієї чи іншої зовнішньополітичної позиції пражського уряду, західних держав та безпосередніх сусідів Першої республіки.

Високий науковий рівень проведеного дослідження у поєднанні з глибокою особистою обізнаністю автора у місцевих умовах робить монографію цінною як для фахівців, так і для всіх, хто цікавиться історією та дипломатією. Однак зазначимо, що, приділяючи чимало уваги висвітленню стосунків Чехословаччини з Австрією, Німеччиною та Польщею, автор залишає практично не розглянутими інші важливі аспекти міжнародних відносин досліджуваного періоду, що, втім, мали великий вплив на подальший розвиток країни. М. В. Кірсенко аргументує це тим, що стосунки Праги з іншими державами Східно-Центральної та Південно-Східної Європи виходять за рамки безпосередньо Чеських земель. Пояснення є цілком послідовним, якщо виходити з назви монографії. Однак

у змісті мова йде не тільки про роль окремих земель Богемії, Моравії та Сілезії у процесі державотворення в контексті міжнародних відносин, а й про розвиток країни, що до її складу названі території ввійшли у 1918 р. разом зі Словаччиною і Прикарпатською Руссю, та її геополітичне оточення. Тому вважаємо, що більше уваги слід було приділити, зокрема, стосункам Чехословаччини з Угорщиною, створенню Матої Антанти, взаємовідносинам між Прагою і майбутніми центрами автономістських та ірредентистських рухів тощо, а також ретельніше простежити еволюцію військово-політичної доктрини держави за перші роки незалежності, що, до речі, вплинула на подальшу історію Чеських земель. Деякі зауваження, однак, не знижують наукової цінності рецензованої праці, а лише окреслюють можливі напрями подальшої розробки цієї складної теми.

Важливим доповненням до книги є великий список джерел та літератури, у тому числі архівних матеріалів, багато з яких уперше вводиться до наукового обігу, мемуарів і біографій, монографій, підручників, довідкових видань, збірок статей, наукової періодики. Подано також географічний та іменний покажчик згаданих у тексті осіб і місцевостей, які полегшують орієнтацію читача у вирі назв і персоналій, що наводяться у багатому на факти дослідженні. Зауважимо, що монографію могло б збагатити наведення деяких статистичних даних, зокрема, з національного складу населення в прикордонних регіонах¹, про які йдеться, а також карт.

Пропонована монографія, безумовно, ввійде до числа базової літератури з історії Чехословаччини міжвоєнного періоду. Як зазначає сам автор, вивчення державотворення й міжнародних відносин у Східній та Центральній Європі має бути вельми повчальним і корисним для всіх молодих або відроджених національних держав. Тому дана тематика має гарні перспективи на майбутній поглиблений розвиток.

О. П. КРАПІВЦЬ, К. В. ВАЩЕНКО (Донецьк)

Минулого року побачила світ монографія професора М. Кірсенка, перу якого належить більше сотні наукових праць. Нова наукова праця присвячена дуже важливій і актуальній темі, що висвітлює дипломатичну історію появи й формування нових держав, які утворилися на руїнах Австро-Угорщини, а також міжнародні аспекти виникнення Чехословацької республіки. В українській і зарубіжній історіографії цим питанням досі приділялося недостатньо уваги. Всі підручники з історії Чеських земель і Словаччини всіх часів донедавна висвітлювали її, штучно поєднуючи в один комплекс від найдавніших земель і дотепер. Це пряма аналогія з вивченням історії країн, які входили до складу Радянського Союзу, коли весь їхній історичний розвиток від доби первісно-суспільного ладу пов'язувався лише з Росією та СРСР. Історія України не уявлялась окремо від Росії, хоча до її складу українські землі було інкорпоровано здебільшого між кінцем XVIII ст. і 1945 р. Подібно до цього історію всієї території Чехословаччини вимагалося розглядати, лише поєднуючи весь історичний шлях обох народів (хоча вони жили в складі спільної держави лише від 1918 р. до 1990 р., з перервою під час другої світової війни).

Нині існує можливість деідеологізувати не лише вивчення та викладання національної історії, а й дослідження і практичне здійснення між-

¹ Див.: Czechoslovakia. The United Nations Series, ed. By Robert J. Kerner-University of California Press. - 1945. Перший перепис за роки Першої Республіки проводився в 1921 р., а останній до того — в 1910 р. Тому точні дані за досліджуваний період визначити складно. Однак приблизні пропорції у складі населення дають уявлення про етнічний спектр прикордоння Чехословаччини 1918—1920 рр.

народних відносин, що і робить М. Кірсенко у своїй монографії. Автор спирається на результати своїх багаторічних пошуків у празьких архівах, критичного аналізу знайдених там матеріалів, ретельного вивчення різноманітної та багатомовної літератури. Докладно аналізуючи і порівнюючи дані документальних джерел, він зупиняється на обставинах появи нового суб'єкта міжнародних відносин у Середній Європі. Головна увага у праці приділяється дипломатичним стосункам Праги із сусідніми державами та діяльності Паризької мирної конференції.

Предметом дослідження є міжнародне становище історичного моноліту Чеських земель як об'єкта міжнародної політики та бази празької дипломатії. Автор цілком виправдано порівнює стосунки типологічне близьких на той час новоутворених веймарської Німеччини та Австрійської республіки (перша назва – Республіка Німецька Австрія), коли набула популярності ідея аншлюсу й лише в період нацизму виявила свою згубність. Найважливішим завданням празької дипломатії було зберегти історичні кордони колишніх королівства Чехії, маркграфства Моравії й князівства Сілезії. Цього вимагали економічні і стратегічні інтереси. І задля них празькі політики знехтували засадами етнічного самовизначення німців Богемії.

Автор доходить висновку, що придушення проявів сепаратизму німецької меншини пройшло без великих труднощів з огляду на двомовність і давній симбіоз обох народів. Певні суперечності, однак, лишалися, й саме вони згодом стали одним з чинників, що призвели до загибелі Чехословаччини. Перші ознаки конфронтації, відомі під назвою Судетського питання, спостерігались із самого початку. Чималу роль у закріпленні суверенітету Праги над чеським прикордонням відіграла дипломатія Антанти. Празький уряд скористався активною підтримкою Франції, яка була тоді дуже заклопотана формуванням протегованих нею союзів.

Як переконливо показує автор, до певної міри іншим було ставлення держав-переможниць у світовій війні до Тешинського конфлікту. Справа полягала у суперечці країн-партнерів, найважливіших ланок антирадянського й антинімецького санітарного кордону. Політика празьких урядових кіл, які навіть вдалися до зброї для вирішення цього конфлікту, дратувала паризьких миротворців, дуже зацікавлених у порозумінні в цьому важливому для спокою всієї Європи регіоні. Але тимчасові поразки Польщі у війні з Радянською Росією допомогли чехам презентувати свою Республіку як бастион стабільності. Цей тактичний успіх заклав міну сповільненої дії. Під час Мюнхенської змови дана обставина спонукала Варшаву взяти участь у розчленуванні Чехословаччини.

В монографії висвітлено ряд інших, значно вужчих питань, що стосувалися Чеських земель: пропозиції прилучення Відня до Чехословаччини, сподівання на необмежену підтримку з боку Антанти та ін. Разом з тим у праці відсутній комплекс питань, пов'язаних зі статусом і визначенням кордону Словаччини.

Зосередження автором уваги на Чеських землях дало можливість розкрити весь контекст проблематики. Дослідник належним чином показує соціальне підґрунтя діяльності політиків: активізацію зубожілих внаслідок війни мільйонів людей, напруження в суспільстві, поляризацію *лівих* та правих сил тощо.

Незважаючи на те, що українська проблематика не належить безпосередньо до кола питань дослідження, вона не стоїть осторонь нього. Поява самостійних держав замість імперій Романових і Габсбургів, попри національну специфіку, є явищами однотипними. Чехи здавна підтримували культурні й економічні стосунки зі слов'янським Сходом. Це і сировина з ще недавно австрійської Галичини, ринки Балкан і колишньої Російської імперії, а також наявність у Києві й інших містах України багатьох підприємств, засновниками та власниками яких були чехи – все це робило долю останньої небайдужою для чеських промисловців.

Автор ретельно простежує еволюцію чеського визвольного руху від ідеї кількох ентузіастів до ствердження нової держави, від Національної Ради до Тимчасового уряду й установчих зборів, приділяючи особливу увагу формуванню та першим крокам чехословацької (фактично чеської) дипломатії, її незмінний керівник Е. Бенеш — майбутній другий президент республіки — спритно користувався зацікавленістю вітчизняної еліти й іноземних держав у здобутті конкретних переваг. Він маневрував між суперечливими інтересами промисловців, фінансистів, соціал-демократів, аграріїв, клерикалів. Чехи активно постачали інформацією Сполучені Штати і держави Антанти й самі створили напрочуд ефективну мережу зовнішньої розвідки і пропаганди.

До безперечних здобутків автора належить конкретний виклад, послідовність та аргументованість висновків. Щоправда, подекуди стиль стає аж надто стислим, відчутне прагнення уникнути будь-якого зайвого слова чи виразу та не дуже розтягувати виклад. Слід зазначити, що праця переобтяжена фактами. Проте можна зрозуміти і автора, для якого весь викладений матеріал — цінний. Об'єктивне ставлення до фактажу дало змогу досліднику уникнути однобічної тенденційності в його оцінках.

Рецензована наукова монографія відіграватиме роль посібника для студентів вищих навчальних закладів і широкого загалу читачів. Вона приверне увагу фахівців з історії міжнародних відносин, богемістики, германістики, слов'янознавства. Корисною праця виявиться і для дипломатів, комерсантів, журналістів, митців, громадських діячів. Вона свідчить про початок ґрунтовних розробок у новій Дипломатичній академії при Міністерстві закордонних справ України, де автор створив кафедру зовнішньої політики та міжнародного права. Символічно і те, що актуальну працю з доби першого президента Чехословаччини, професора-філософа Т. Г. Масарика здійснив Інститут української археографії, названий на честь його сучасника першого президента УНР, професора-історика М. Грушевського.

Авторові можна побажати наснаги у подальшій праці і продовжити розпочату цим рецензованим виданням справу вивчення політичної історії країн Східно-Центральної Європи.

/ . В. ЄВСЕЄНКО (Київ)

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

Чеслав Партач

*ВІДБАДЕНІДО ПОТОЦЬКОГО.
ВІДНОСИНИ ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКІ
В ГАЛИЧИНІ У РОКАХ 1888—1908*

Торунь, 1996. — 282 с.

Czesław Partacz

*ЦД BADENIEGO DO POTOCKIEGO.
STOSUNKIPOLSKO-UKRAJNSKIE
W GALICJI WLATACH 1888—1908*

Torun, 1996, — 282 s.

Однозначність заголовка монографічного дослідження Чеслава Партача аргументовано окреслює хронологічні рамки реалізації історичних тенденцій, що мали місце упродовж двадцятиліття (1888—1908), проте вона не дає повного уявлення про зміст книжки. Адже праця польського історика, хоч і має конкретизоване тло, сказати б, "портретного" періо-

ду - • "Від К. Бадені до А. Потоцького", охоплює набагато ширше коло подій і фактів з літопису польське-українських взаємин на теренах Галичини.

Варто наголосити: польська історіографія в останні десятиріччя ХХ ст. відчутно збагатилася за рахунок цілої низки видань, в основу яких покладено українську тематику¹. Маємо на увазі праці таких дослідників, як Й. Дарські, Р. Дрозд, П. Ебергарда, А. Хойновські, Т. Ольшанські, В. Серчик, С. Стемпень, Р. Торжецькі та ін.². Немає сумніву, що цей науковий інтерес зумовлений передусім появою на політичній карті світу незалежної Української держави. У світлі цієї "характерології" ХХ ст., що спричинила зміну історичних епох, а звідси — й глибоку переоцінку системних вартостей, важливою видається спроба Чеслава Партача цілісно осмислити реалії польсько-українських взаємодій на зламі ХІХ -- початку ХХ ст. Мовиться про їхню самотність, яку "на ходу" нерідко виявляли як позитивні, так і негативні для обох народів явища, коли на сцену історії впливали або соціокультурні зрушення, або ж руйнівні негативи тієї чи іншої фізіономії доби. На сторінках книжки переконливо показано ці сторони, хоч, ніде правди діти, у багатьох випадках автору бракує об'ємно-виразного проникнення в саму суть проблематики, власно *української* орієнтації. Іншими словами, на терезах документознавства переважає облік польськомовної субстанції, що, в свою чергу, "вивергає" нетипові відмінності чи спільні риси, характерні для епохи "від К. Бадені до А. Потоцького". Це найбільш зримо проступає з оцінок, що характеризують українську галерею облич як суб'єктний масив, тобто органіку таких неоднорідних постатей, як Ю. Романчук, О. Барвінський, А. Вахнянін, С. Новаківський, М. Антоневич, Є. Олесницький, К. Телішевський, М. Сочинський, з одного боку, і М. Драгоманов, М. Грушевський, І. Франко, М. Павлик, П. Куліш, А. Шептицький, С. Дністрянський, Б. Легкий, - - з іншого. Однак Ч. Партач явив докладне знання предмета, одержиму заангажованість справами України, що дає можливість сподіватися на появу нових студій об'єктивних і масштабних про польсько-українські взаємодії. До речі, рецензованій монографії передували ґрунтовні статті та окремі видання³, які здобули позитивне визнання польської, а також української критики⁴.

Монографічне дослідження Чеслава Партача складається з передмови, восьми розділів, висновків, бібліографії, покажчика імен. Книжку завершує резюме німецькою та українською мовами. Така структура має свою логіку, якщо історик-професіонал прямує до мети непроторенний шляхами і вводить у науковий вжиток нові факти, спираючись насамперед на маловідомі архівні джерела. Хронологічно-тематичний принцип, що лежить в основі композиційної побудови рецензованої праці, загалом виправданий, бо її автор зосереджує свою увагу на присутньому осмисленні комплексу питань у чітко визначених вимірах часового історичного розвитку польсько-українських суспільно-культурних змагань, зокрема, на теренах Галичини в 1888— 1908 рр. Ці змагання, без сумніву, мають сполуку з конституційними реформами, що відбулися ще в 60-х роках ХІХ ст. в Австро-Угорській імперії, а відтак відіграли значну роль в українському національному русі Галичини. В цьому зв'язку примітними постають перші три розділи: "Еволюція польсько-українських відносин у Галичині до угоди Бадені" (с. 13—43); "Угода: Бадені — Романчук" (с. 45— 83), "Мобілізація зусиль з огляду на обидві сторони конфлікту" (с. 85— 126). Для дослідника не залишилися нерозгаданими ті акценти, що визначали розстановку сил у галицькому суспільстві упродовж 1888— 1908 рр. загалом і в період між двома виборчими кампаніями до Галицького сейму (1889, 1895), - - зокрема. Поза всяким сумнівом, на цей час припадає зміцнення національного

організму українського народу як етносу, активне пробудження національної гідності, домагання рівноправності для поляків і українців, пошани до української мови в Східній Галичині. Адже "Галицька резолюція" 1867 р. ім'ям тогочасних можновладців -- графів Голуховського та Белкреді — надавала переваги полякам. У цьому річизі слід розглянути заснування "Просвіти" (1868) та "Товариства імені Шевченка" (1873), що були покликані стати в обороні як національно-духовних, так і соціальних устремлінь українців у Галичині. Власне, ці моменти знайшли своє докладне відображення у четвертому розділі "Боротьба галицьких українців та її місце у змаганнях за народний університет у Львові" (с. 127—153). Як відомо, наприкінці 70-х років українці в Галичині зазнали обмежень і утисків з боку польської влади. До них належать судові процеси над І. Франком, М. Павликом, О. Терлецьким у 1877 р., переслідування під час виборів 1879 р. та адміністративне оголошення польської мови урядовою у Львівському університеті (1879). Останнє спричинило не тільки обурення, висловлене на всенародному вічі від 30 листопада 1880 р., а й тривалу боротьбу, що особливо загострилася в загальному руслі польсько-українських відносин, коли університетську кафедру історії Східної Європи обійняв Михайло Грушевський. Щоправда, тут Чеслав Партач необгрунтоване перебільшує "антипольські настанови Грушевського" (с. 128). Адже національні лозунги чи ідеї М. Грушевського, М. Драгоманова, І. Франка, М. Павлика та інших діячів "Народної Ради" (заснована 24 жовтня 1885 р.), а також "Русько-Української Радикальної партії" (заснована 8 жовтня 1890 р.) не містили антипольських настроїв, якщо їх розглядати крізь призму, приміром, стрижневих позицій угоди між намісником Галичини Казимиром Бадені (1888—1895) та провідником народовців Юліаном Романчуком від 24 листопада 1890 р. Проте варто наголосити: відрадно, що Чеслав Партач завжди акцентує увагу саме на цій спрямованості, як необхідній потребі щодо нормалізації польсько-українських взаємодій на користь як Польщі, так і України (с. 153). Це твердження добре вкраплене в тканину наступних трьох розділів: "Початковий період діяльності намісника Анджея графа Потоцького" (с. 155—185); "Роль виборчої реформи до державної ради у контексті польсько-українських відносин" (с. 187—200); "Радикальне посилення антагонізмів" (с. 201—225). Кажемо "вкраплене", бо всі симпатії дослідника забарвлені фарбою любові до Польщі... Воно було б добре, коли б не траплялися непорозуміння, різночитання, а часом і помилкові тлумачення окремих понять, у тому числі, наприклад, "національний рух" інтерпретується як "націоналістичний", "радикальний", "гайдамацький", ба навіть "революційний"; нечіткі визначення термінів "русини-латинники", "окатоличені русини-українці", "поляки греко-католики" тощо. Звісна річ, нема потреби тут з'ясовувати, чому польський історик розглядає польсько-українські взаємодії на одній осі координат; чому дослідник, як правило, шукає предметні підтвердження для переважної більшості своїх тез передусім у польськомовній площині — джерелах, пресових виданнях, статистичних оглядах і т. п. Автор охоче бачить негативи на сторінках літопису польсько-українських зв'язків, у першу чергу, на українській стороні. Однак, незважаючи на ці прорахунки, рецензована монографія заслуговує на широкий розголос. Примітний факт: в українській історіографії фактично немає досі такої синтетичної праці, в якій би так панорамно був висвітлений період 1888—1908 рр., як це має місце у книжці Чеслава Партача⁵. А мовиться про епоху, коли, за зізнанням Івана Франка, "в останнім двадцятилітті 19-го віку... вийшла нова генерація робітників... Ця генерація завіяла бурю в нашій національній життю та рівночасно прочистила повітря, проложила не в однім напрямі нові стежки. Вона

розбудила пристрасті там, де вперед була байдужість і рутинна, оживила пульс народного життя. Се був той запас свіжих сил, який віднайшла в собі наша нація в хвилі важкого пригноблення. Я називаю ту генерацію, тих людей, що своєю працею збудували той помітний ступінь, який визначається у нас між роком 1880 і 1900, "Молодою Україною".

Чеслав Партач, певна річ, не претендує на розв'язання досліджуваної проблеми в повному обсязі, а радше на системну її постановку, аби на ґрунті об'єктивного порівняльного аналізу польськомовних і українськомовних джерел цілісно дослідити цікавий пласт явищ культурного життя в Галичині. Це має суттєве значення для типологічних характеристик польсько-українських взаємодій у найширшому сенсі. Для прикладу візьмемо факт трагічної загибелі намісника Галичини у 1902–1908 рр. графа Анджея Потоцького (1861–1908). Цій події присвячено восьмий розділ, що містить чимало маловідомих і невідомих деталей про 12 квітня 1908 р., коли студент Львівського університету ім. Францішка Юзефа Мирослав Січинський (1886–1979) здійснив терористичний акт. Він викликав майже одностайне обурення в колах не тільки польської, а й — підкреслимо — української громадськості, яке аргументовано висловив у Великодню п'ятницю, 24 квітня 1908 р., митрополит Андрій Шептицький з кафедри собору св. Юра у Львові. До слова, на похоронах убитого були присутні такі відомі діячі української культури, як Юліян Романчук, Олександр Барвінський, Кирило Студинський та інші. Іншими словами, український національний рух, який уособлювали провідні постаті "Народної Ради", "Русько-української радикальної партії", зокрема Іван Франко, Михайло Павлик, Юліян Романчук, Олександр Колесса, Юліян Бачинський, Остап Терлецький, прагнув конституційним шляхом домогтися покращення долі українців і водночас — польсько-українського порозуміння у контексті міжнародних взаємин на теренах Галичини. Непоодинокі факти підтверджують, що в загостренні цієї обопільності була зацікавлена і третя сила, у тому числі й москвофіли, діяльність яких автор рецензованої книжки оцінює не завжди аргументовано. У цих вимірах квітнева подія 1908 р. нагадує інспіровану драму Кароля Сверчевського (1897–1947), що принесла в квітні 1947 р. дивовижне нещастя українцям, у тому числі як громадянам Польщі, в рамках акції "Вісла". Хто був справжнім архітектором протистояння між українцями та поляками в різні історичні епохи? Це питання давно на часі. Відповідь на нього шукають також історики Польщі. До них належить і Чеслав Партач. Було б добре, коли б його праця побачила світ у перекладі українською мовою. Зрозуміло, усунувши десятки помилок, неточностей, друкованих огріхів, що рясніють на сторінках книжки, зокрема в написанні українських прізвищ, імен у бібліографічних посиланнях українською мовою (скажімо: "Натал Вахнянин" замість — "Анатолій Вахнянин" і т. п.)- А резюме до монографії написано так незграбно (з огляду не тільки на стилістику української мови, а й на зміст формулювань), що його відсутність ніхто не помітив би. Звертаємо увагу автора на ці деталі тільки тому, аби швидше з'явилось друге видання цього вагомого долідження Чеслава Партача — не про польсько-українські конфронтації, а про духовне порозуміння, співпрацю, взаємодію двох народів-сусідів. Адже це так актуально, коли зважити, що на зламі ХХ ст. вони постають рівними як етноси-суб'єкти у змаганнях за краще майбутнє. Без сумніву, рецензована праця заслуговує загалом на позитивну оцінку. Вона стане корисною для всіх, хто з розумінням вивчає історичне минуле Польщі та України.

¹ Polska-Ukraina 1000 lat sasiedztwa. -- T. 1. Pod redakcja S. Stepnia. -- Przemysl, 1990. — 284 s.; T. 2. — Pizemysl, 1994. — 420 s.; T. 3. — Przemysl, 1996. — 332 s.; Polska-Niemcy — Ukraira w Europie. Tjwanuikowania, zalozenia i przeslanki wzajemnej wspolpracy.

Pod redakcja W. Bonusiaka. — Rzeszów, 1996. — 264 s.; Pisaize Poecy Rusini przez Dalibora Jana Wągflewicza. — Przemyśl, 1996. — 318 s.

² D a r s k i J. Ukraina. — Warszawa, 1993; D r o z d R. Oroga na Zachod. — Warszawa, 1997; E b e r h a r d ! P. Przemiany narodowosciowe na Ukrainie w XX wieku. — Warszawa, 1994; Chojnowski A. Ukraina. — Warszawa, 1997; Olszanski T. A. Historia Ukrainy XX w. — Warszawa (bdw); S e r c z y k W. Historia Ukrainy. — Wrocław, 1990; K o l b u s z w s k i J. Kresy. — Wrocław, 1997; S t e p i e n S. Polacy-Ukraińcy: tradycje wspólnej przeszłości czy scieranie się racji narodowych // Polska — Niemcy-Ukraina. Op. Cit., s. 157—158; Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923—1929. Kraków, 1989.

³ P a r t a c z C z. Polacy i Ukraińcy w II Rzeczypospolitej. — Koscián, 1991, 32 s. P a r t a c z C z. Stosunki religijne w Galicji Wschodniej. Rusini Łacinnicy i polacy grekokatolicy // Towarzystwo przyjaciół Nauk w Przemyślu. — 1991/1992/ — T. XXVIII. Przemyślu, 1992. — S. 123—146; Lukomski G., Partacz Cz., Polak B. Wojna polsko-ukraińska 1918—1919. Działania bojowe. — Aspekty polityczne — Kalendarium. — Koszalin—Warszawa, 1994. — 285 s.

* N i c m a Z. Nowe spojrzenie na wpjnie polsko-ukrainka (1918—1919) // Polska zbrojna. 1996, 14. 04., Nr. 532; З а ш к і л ь н я к Л. Рец. На книгу "Від Бадені до Потоцького: Польсько-українські відносини в Галичині (1988—1908)" // Вісник Львівського університету. — Львів, 1997. — Вип. 32. — С. 250—255.

⁵ Д и в.: С у б т е л ь н и й О. Україна. Історія. — К., 1991. — С. 281—284; Н а г а є в с ь к и й І. Історія Української держави двадцятого століття. — К., 1993. — С. 30—45; Г у н ч а к Т. Перша половина XX століття. — К., 1993. — С. 16—23; А р к у ш а О. Галицький сейм. Виборчі кампанії 1889 і 1895 рр. — Львів, 1996. — С. 45—1>5; Мандрик І. О. Проблеми відновлення державності Угорщини на першому етапі дуалізму (1867—1890 роки). — Ужгород, 1997. — С. 184; Історія України. Навчальний посібник. Під ред. В. А. С м о л і я. — К., 1997.

* Франко І. Провізні ідеї й епізоди // Молода Україна. — Львів, 1910. — Ч. I. — С. III; пор.: Л е в и ц ь к и й К. Історія політичної думки галицьких українців. 1848—1914; На підставі споминів. — Львів, 1926. — Т. 1. — С. 107—110; Бачинський Ю. Україна irredenta. — Львів, 1895. — С. 146—156.

М. І. ЗИМОМРЯ, В. Є. ЗАДОРЖИЙ (Ужгород)

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

В. Г. САРБЕЙ (Київ)

Наукова конференція "Глухів і Глухівщина в історії українського національного відродження"

28–29 травня 1998 р. на Сумщині у старовинному українському місті Глухові, що у літописах згадується під 1152 р., колишній (хронологічно останній) столиці (1708– 1763 рр.) Гетьманщини, відбулася наукова конференція "Глухів і Глухівщина в історії українського національного відродження", її організаторами виступили Міністерство освіти України, Глухівський державний педагогічний інститут ім. С. М. Сергєєва-Ценського, інституту НАН України: історії України, держави і права ім. В. М. Корецького, археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського.

Конференцію відкрив голова її Оргкомітету, акад. НАН України Ю. С. Шемшученко. З привітальними промовами до учасників звернулися ректор Глухівського державного педагогічного інституту ім. С. М. Сергєєва-Ценського канд. філос. наук, доц. В. Ф. Ч и р в а і заступник міського голови В. М. Кошель.

На конференції з доповідями виступили зав. відділом Інституту історії України НАН України, д-р іст. наук, проф. В. Г. С а р б е й "200 років виходу в світ праці Якова Марковича "Записки о Мшю-россии, ее жителей и произведениях" першої енциклопедії українознавства"; директор Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, акад. НАН України Ю. С. Ш е м ш у ч е н к о "Права, за якими судиться малоросійський народ" - видатна пам'ятка українського права, кодифікована у Глухові XVIII ст."; директор інституту археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, член-кореспондент НАН України П. С. С о х а н ь "Сумщина в історіографічній та джерельній спадщині Гетьманщини XVIII ст."; директор Центру пам'яткознавства НАН України, д-р іст. наук С. З. З а р е м б а "Українське пам'яткознавство: історичний досвід і сучасність"; провід. наук, співроб. Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, д-р юрид. наук В. І. А к у л е н к о "Правові проблеми збереження культурних цінностей в Україні", доц. Глухівського державного педінституту ім. С. М. Сергєєва-Ценського, канд. іст. наук В. І. Б е л а ш о в "Глухівський період історії України"; ст. викладач цього ж інституту В. В. З а і к а "Глухівщина — батьківщина видатних істориків і краєзнавців"; головний редактор журналу "Пам'ятки України: історія та культура", канд. архітектури В. В. В е ч е р с ь к и й "Архітектура Глухова XVIII століття"; ст. викладач Глухівського державного педінституту ім. С. М. Сергєєва-Ценського В. А. Б о р и с е н к о "До проблеми соціально-економічних факторів феномена державницької школи української історіографії XVIII — початку XX ст."; наук, співроб. Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, канд. філол. наук Н. В. А р т и к у ц а "Юридичний збірник 1767 р. "Права, за якими судиться малоросійський народ" як джерело вивчення давньої української мови"; учитель середньої школи с. Сварків Глухівського району С. І. О б у х о в с ь к и й "Село Сварків — маєток родини Маркевичів".

Учасники конференції здійснили екскурсію по пам'ятних історичних місцях Глухова, відвідали старовинний православний монастир "Тлинська пустинь" і с. Сварків, в якому збереглася і нині функціонує церква, споруджена понад 250 років тому, збережеш кам'яні надгробки на деяких похованнях членів славнозвісної родинної династії Марковичів, які зробили суттєвий внесок в історію та культуру України.

У прийнятих конференцією рекомендаціях записано таке:

1. Поглибити наукові дослідження ролі і місця Глухова та Глухівщини в українському національному відродженні силами вчених академічних наукових інститутів та Глухівського державного педагогічного інституту.
2. Видати щоденник Я. А. Марковича, "Записки о Малороссии: ее жителей и произведениях" Я. М. Марковича та інші твори представників родини Маркевичів (Маркевичів).
3. Підготувати і видати науково-популярну книгу "Глухів: пам'ять століть".
4. Порухити перед Міністерством освіти України питання про фінансову допомогу у виданні навчальних посібників з теми "Гетьманські столиці—осередки розвитку національно-державних процесів в Україні у другій половині XVII—XVIII ст."
5. Просити органи місцевої влади та самоврядування розглянути питання про увічнення пам'яті роду Маркевичів та інших історичних діячів Глухова (назвати їх іменами вулиці, встановити меморіальні дошки тощо) й про повернення історичних назв вулицям і площам Глухова.
6. Розробити і прийняти на державному рівні програму "Охорона, збереження, реставрація нерухомих пам'яток історії та культури Глухова і Глухівщини".
7. Підготувати й видати історико-краєзнавчий довідник-путівник "Пам'ятки і пам'ятні місця Глухівщини".
8. Інформувати широку громадськість через засоби масової інформації про проведену конференцію.
9. Видати матеріали конференції окремою книгою.

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

**До 75-річчя від дня народження
доктора історичних наук П. М. Калениченка
(1923-1983)**

Павлу Михайловичу Калениченку, відомому вченому, доктору історичних наук, професору, заслуженому діячу польської культури минуло 75 років від дня народження і 15 років з дня смерті.

Народився П. М. Калениченко 17 березня 1923 р. у с. Андріївка на Дніпропетровщині в сім'ї учителя. В 1940 р. він закінчив Нікопольську середню школу, до 1941 р. навчався на фізико-математичному факультеті Львівського університету. З 1941 по 1944 рр. брав участь у бойових діях I Українського фронту. В 1944 р. П. М. Калениченко став студентом факультету міжнародних відносин Київського державного університету. Після його закінчення в 1949 р. він працював у газеті "Радянська Україна" спочатку літпрацівником, а згодом — завідуючим відділом критики та бібліографії, був членом редколегії газети. Водночас навчався в аспірантурі Інституту історії АН УРСР.

Починаючи з липня 1954 р. і до останніх днів життя П. М. Калениченко працював в Інституті історії АН УРСР спочатку молодшим, а згодом старшим науковим співробітником відділу історії зарубіжних соціалістичних країн. 1956 р. він захистив кандидатську дисертацію, а в 1957 р. на її основі видав ґрунтовну монографію "Польська прогресивна еміграція в СРСР у роки другої світової війни" (214 с.). Павло Михайлович брав активну участь у підготовці й виданні міжвідом-

чого республіканського збірника "Питання нової та новітньої історії" (з 1965 р.), науково-реферативного бюлетеня "Зарубіжні видання про Україну" (з 1968 р.), а також в організації й виданні "Українського історичного журналу", заступником головного редактора якого був упродовж 1957—1962 рр., а з 1972 по 1981 рр. — його головним редактором.

Досліджуючи польсько-радянські відносини, П. М. Калениченко присвятив багато років копіткій праці вивченню вітчизняних та польських архівів. 1969 р. у Варшаві він видав польською мовою монографію "Поляки в Жовтневій революції і громадянській війні на Україні" (295 с.), яка охоплює період 1917—1920 рр. Довгі роки П. М. Калениченко працював над темою докторської дисертації "Великий Жовтень і революційна боротьба польських трудящих (1917—1920 рр.)", яку успішно захистив у 1970 р., а 1971 р. в Києві вийшла друком його фундаментальна монографія "Великий Жовтень і революційний рух у Польщі (листопад 1917 — жовтень 1919 рр.)" (344 с.), в якій він відобразив яскраву картину революційного і національно-визвольного руху на польських землях. У 1973 р. була надрукована його книга "Брати по класу — брати по зброї (участь польських інтернаціоналістів у боротьбі за владу Рад на Україні, 1917—1920 рр.)" (193 с.). Загалом П. М. Калениченко опублікував понад 300 наукових праць, у тому числі брошур, статей в наукових збірниках, суспільно-політичних журналах та газетах.

Наукова спадщина професора Калениченка, незважаючи на політичну заангажованість того часу, і сьогодні не втратила своєї цінності з позицій джерелознавства, оскільки вчений, працюючи багато в архівах, відкрив і вперше ввів у науковий обіг чимало забутих імен та нових фактів.

Павло Михайлович проводив велику науково-організаційну роботу. В 1968—1969 рр. він був завідуючим відділом зарубіжної історіографії, у 1972—1981 -- очолював відділ джерелознавства і допоміжних історичних дисциплін. У ті ж роки був відповідальним редактором двох випусків (1977 і 1981 рр.) "Літопису комуністичного будівництва" - хроніки найважливіших подій в Українській РСР 1971—1980 рр.

П. М. Калениченко брав активну участь у науковому житті, виступав на численних міжнародних, всесоюзних та республіканських наукових конференціях і сесіях, був членом Вченої ради Інституту історії АН УРСР, спеціалізованих рад Інституту історії АН УРСР та історичного факультету Київського університету, Наукової ради з історії соціалістичних країн, входив до складу редакційної колегії міжвідомчого республіканського збірника "Питання нової та новітньої історії" (з 1965 р.).

Професор П. М. Калениченко в 70-х -- на початку 80-х років очолював українську наукову школу істориків-полоністів. Він підготував 15 докторів та кандидатів наук, які, працюючи в державних та наукових установах і вузах Києва, інших міст України, і нині продовжують його справу.

Як історик і громадський діяч, П. М. Калениченко все своє життя присвятив справі дружби між народами, передусім поглибленню взаєморозуміння й зміцненню дружби українського та польського народів. Протягом 1955—1974 рр. він 12 разів виїжджав до Польщі для участі в різних наукових та громадсько-політичних форумах, для роботи в її архівах, науково-дослідних установах, бібліотеках. Павло Михайлович гаряче підтримував у 1956 р. створення у Варшаві української газети "Наше слово", в якій часто друкував статті на різноманітні теми, зокрема такі, як "Українсько-польські зв'язки і співробітництво у галузі культури в 1944—1969 рр.", "Історики народної Польщі про минуле України" та ін.

Перебуваючи у Варшаві, він часто приходив на зустрічі у "Колі друзів Києва" при столичному Прагагінні Товариства польсько-радянської дружби, допомагав відшукувати матеріали до українських виставок наро-

дного мистецтва, дитячого малюнку, книжок та ш., які експонувалися в клубі Товариства та в Будинках культури Варшави й інших міст, сприяв діяльності українського суспільно-культурного товариства у Варшаві.

П. М. Калениченко зробив значний вклад у зміцнення радянсько-польських культурних зв'язків як член правління (з 1958 р.), а з 1969 р. — заступник голови правління Українського відділення Товариства радянсько-польської дружби. Високо оцінивши заслуги вченого у справі зміцнення дружби польського і українського народів, уряд ПНР присвоїв йому в 1971 р. звання заслуженого діяча польської культури, а в 1974 р. нагородив "Відзнакою братерства зброї" та нагрудним знаком "1000-річчя Польської держави".

До останніх своїх днів, незважаючи на тяжку хворобу, Павло Михайлович продовжував займатися науковою та громадською роботою, шіідно працював з молоддю, контактував з польськими вченими та співробітниками консульства ПНР у Києві. Помер він 1983 р.

Ось що написала у своїх спогадах про П. М. Калениченка, виданих у Варшаві 1983 р., колишній генеральний консул ПНР у Києві Ванда Михайлевська: "Востаннє я зустрілася з ним під час мого перебування в Києві у жовтні 1982 р. Він уже був тяжко хворий, але продовжував діяти в Товаристві радянсько-польської дружби. На зборах активу, організованих з його ініціативи, він виступав, як завжди, з великою симпатією до нашої країни і розумінням змін, що відбувалися. Сповнений оптимізму, він накреслював подштьші плани співпраці товариств дружби".

Світла пам'ять про П. М. Калениченка, відомого вченого України, громадського діяча, дбайливого, турботливого батька й люблячого чоловіка, скромну і чуйну людину назавжди збереглася в серцях усіх, хто його знав і спілкувався з ним.